

Укр. літ. музей - 821/477/06

193

Євген Гуцало

Бережанські
портрети

6822811 Jumbo

Євген Гуцало

Бережанські
портрети

Повісті

У галереї
бережанських
портретів почес-
не місце посідають
Роман Липенко, коваль
Артем Коляда, тракто-
рист Андрій Зелений. Для
них найдорожче — добра сла-
ва колгоспу, честь і гордість
хлібороба. Праця входить у їх-
ній побут як обов'язковий еле-
мент життя, вони бачать у ній вели-
ку суспільну мету. Творчі діяння цих
людей — то частка загального трудового
подвигу нашого народу. Ілько Мудрий і
Гапна Кметь, доповнюючи одне одного, ство-
рюють тип сучасного керівника на селі. Без-
мірна увага до людини та її потреб, турбота
про розумне господарювання, про збережен-
ня й помноження багатств землі позначає
їх громадське становлення і змушіння.
Тепло змальовує письменник щире єдиан-
ня своїх героїв, працьовитих подо-
лян, з жителями Курщини, з пред-
ставниками братнього російсько-
го народу.
В повісті «Тече ріка» діють
інспектори рибнагляду, єгері
з лісництва — люди, які
оберігають природу, ве-
дуть наполегливу бо-
ротьбу з брако-
цьярами.

Г $\frac{70303-038}{M223(04)-75}$ 11-75

© Издательство «Радянський письменник», 1975 г.

Львівська книжкова фабрика «Атлас»

*Бережанські
портрети*

Пізно ввечері, а то й уночі, коли в хаті вже сплять, учитель на пенсії Нестор Іванович Басистий виходить надвір.

Вчителева садиба — на горбку, чи не найвищому на всі Бережани. Старовинне це село розбіглося на горбках, кожен із яких має свою назву, як і яри. Очевидно, назви ці давні, як і пойменовані місцини, й Нестор Іванович любить поміркувати, як і коли вони могли появиться, і, покрадьки вимовляючи їх, зачаровано вслухається в їхнє звучання, в таємничу музику, котра з кожним днем видається пачебто іншою, глибшою, таємничішою, з плином часу відкриває все нові відтінки, що солодко тривожать свідомість учителя.

Бережани... Розлилися круті бережечки... В самій назві села бачиться йому срібний ранковий туман у лугах, чітке перебалакування кінської зброї, чується тривожне іржання — з якого сивого століття, з яких туманів минувшини?.. Геп, неподалік, у голубуватій пічній імлі, примарно видніє Дідів горбок, а трохи збоку від нього — Бабин. Із такими пойменуваннями ввійшли вони в пам'ять Нестора Івановича ще тоді, коли хлопчиком бігав по крутих бережанських стежках, коли за самими назвами для нього ще не відкривалося страшне, бездонне провалля часу — в ті дні, які були прожиті не ним, а кимось іншим... Ген височіє Холодний горбок, ген шнеться горбок, прозваний Сосниною. Мабуть, росли колись там сосни, яких давно немає, зате зосталась назва, і в цій назві й досі мовби пахне терпкою хвоєю, переблискує янтар прозорої, затверділої смоли.

Садиба Нестора Івановича міститься на горбку, що пойменованій Біля Колодязя. Власне, ніякої криниці в дворі нема, а є внизу за городом, що спускається до левади. Мабуть, воду беруть ще з тих часів, які губляться в мороці забуття, бо криниця стара, і вже за пам'яті Нестора Івановича обновлювалась — чистилась не один раз. Весною та влітку ходять люди по воду межею, а восени,

коли зберуть городину, то по скопаному, а взимку, звісно, протоптують доріжку через сніг. Вода там глибоченько, зате холодна, чиста й смачна. І коли в Бережанах затівають балачку про те, з чиві криниці та яку беруть, то неодмінно згадають Басистого, в котрого чи не найсмачніша вода на все село. Не те що в людей, які живуть За Дорогою. За Дорогою — це та частина села, що розмістилася справді-таки за дорогою, яка павілі перерізає Бережани. Там хати вже стоять не на горбках, що височіють довкола ставків, а розмістились на рівному місці, біля поля. До води тут і зовсім глибоко, й чомусь вона мовби глиною тхне, то деякі бережани, котрі живуть За Дорогою, іноді для прання чи худоби свою тягнуть, а для пиття чи варіння страви вже носять здалеки, од тих колодязів, що коло горбка Холодного чи Бабиного. Ходять, звичайно, й до Нестора Басистого, й ходять частіше, ніж до інших, то мало не щодня в хаті точаться розмови про те, хто й коли навідувався до них по воду й чому котроїсь тітки вже не видно другий чи третій день.

Отже, садиба Нестора Басистого на горбку, що пойменованій Біля Колодязя, а город опускається донизу, в левади, зарослі верболозами та вільхою. За верболозами та вільхою видніють ставки, наче навіки розплющені, замислені очі землі.

Пізно ввечері, а то й уночі Нестор Іванович виходить надвір і споглядає зоряне небо. Це споглядання почалось не вчора й позавчора, а ще давно, в пору юності, коли кров по жилах бігла не так спокійно, як тепер, а гаряче, аж наче видзвонюючи, й учитель на пенсії й досі пам'ятає той її неправдоподібно навальний, голосистий біг... Споглядання завжди налаштовувало й налаштовує Нестора Івановича на високий лад, на піднесений хід мислей, і він, линуци поглядом до Великого Воза, до сузір'я Гончих Псів, долаючи зором нескінченні мільйони кілометрів Чумацького Шляху, відчуває, як поступово з його душі наче звітрюється все дрібненьке, несуттєве, буденне, натомість появляються думки про вічне, дух підноситься, серце починає битись рівно й лунко, як метроном, і на означення високих почуттів приходять і високі слова, кожне з яких має не миттєву вартість, а неминущу.

Ходячи по двору, по городу, блукаючи в левадах, Нестор Іванович вдумливо й розумно готується до тієї миті

очищення, якої ось-ось має сподобитись його єство, а коли відчуває, що в думках стало широко й світло, що така мить нарешті настала, то йде до хати і, ввімкнувши в своїй кутковій кімнатці настільний нічник, сідає в крісло, дістає з шухляди товстий зошит, на блакитній обкладинці якого виведено його вневнимим, каліграфічним почерком «Історія села Бережани», і, втішено всміхаючися сам до себе, кладе того зошита на стіл.

А стіл у Нестора Івановича важкий, дубовий, ще задовго до війни виготовлений — покійний батько, знаний у їхньому краю за вмілого, совісного теслю, стругав і тесав. Зладнав тоді, коли молодий Нестор, здобувши вчительську освіту, повернувся в рідне село навчати бережанських дітей. Тепер на столі стоїть полив'яна керамічна чорнильниця, дерев'яна ваза для олівців, ясеновий ширококрилий орел, подарований учнями в той день, коли школа проводжала Нестора Івановича на пенсію, а також різні книжки, серед них — Геродот, Монтель, Мішле, Боккаччо, Достоевський, Шевченко...

Нестор Іванович розгортає зошит і довго вглядається в біле поле останньої, ще не списаної сторінки, вглядається радісними, примруженими очима так, ніби вже бачить перед собою ті перші паростки гінких літер, що складуться в слова, а за словами — те живе й прекрасне життя, яке вони мають увібрати. Саме прекрасне, а не якесь інше, бо, взявшись за написання історії села Бережани, Нестор Іванович поклав собі оповідати тільки про значне, вагоме, що залишило глибокий слід, оповідати про вчинки благородні, про людей відважних і широких душею. Бо навіть ж, звісно, вводити до історії нікчемних, а то й підлих, — навіть витрачати слова й пал серця на випадки низькі та чорні, котрі не здатні осяяти завтрашній день, бо взагалі не випромінюють ніякого світла?

Нестор Іванович бере ручку і, втішено усміхаючися своїм думкам, починає писати.

«Мудроцям професії хлібороба вчили Романа Липенка трудові роки. З дитинства звик до поля Роман Мефодійович. Першим і колгосп організував у селі. Всякої роботи звідав у ньому!

Був комірником, сівачем, трактористом. А тепер, хоч і на пенсії, роботи не залишає.

— Коло хліба весь мій вік, — говорить Роман Мефодійович.

І радіє серце сімдесятирічного трудівника, коли в колгоспі багаті врожаї збирають, є що молоти. Радіє хлібу та сонцю.

...Зустрілись ми з ним сьогодні на його дворі — напрочуд охайному, впорядкованому. Відчувалось, що тут дбає господарська рука. Роман Мефодійович неквапом, скупо розповідав про себе, своє життя. І в тому круговороті спогадів, що насіли на нього, не міг не пригадати далекої весни.

...1929 рік. У селі створили колгосп і готувались до посівної. По мірці збирали зерно. Романа Мефодійовича обрали комірником. Готувались до цього дня і сільські куркулі. Діяли хитро. Намовили жінок, мовляв, ніхто сіяти не буде, а насіння здадуть. Розгнівані жінки кинулись до комори розтягувати хто що може. Що тоді коїлось: і прокляття, і погрози, і стусани, навіть постріли. Та відстояли пасіння, розтлумачили, навіть воно. А потім спільно і пиву засівали.

З тих пір, коли настає час сівби, Роман Мефодійович Липенко завжди у полі. Не може без нього, колгоспного. Бо йому віддав усе своє життя, жар неспокійного серця. І приходять сюди не тільки споглядати, а й уважно стежить, пораду дасть, підкаже, допоможе. Є з кого брати приклад нашій неспокійній молоді, щоб зростати в труді, щоб зводити світлу будову нашого щасливого життя».

Пишучи, міркує Нестор Іванович, що слова мають ставати одне до одного щільно, кожне — мов добірна зернина...

На сьогодні вистачить, а завтрашній день уведе в його історію іншого бережанина з правдивими турботами про землю і хліб, уведе інші трудові діяння земляків, яких Нестор Іванович надумав звеличити, назавжди увічнивши для майбутніх поколінь — і не тільки тих, що зростуть у їхніх Бережанах, а й по довколишніх селах.

Нестор Іванович ховає свого заповітного зошита до шухляди письмового столу й знову виходить надвір, бо душа його відчуває настійливу потребу спілкуватися з зорями, щоб не порушувати в собі того високого ладу почувань і думок, які допомагають правильно розуміти все, що відбувається в рідних Бережанах, підказують високі слова про героїв і їхні немеркнучі трудові діяння. Задирає голову, і йому здається, наче між ним і далекими

зорями напинаються невидимі золоті струни й по тих струнах ллється в душу йому, Нестору Івановичу, таємна музика, яку він один і здатен почути та й втішитись нею. Отак дивлячись у небо, слухаючи музику зірок, розчулений учитель на пенсії думає, ніби в такі хвилини осягає загадки вічності, таємниці буття, починає розуміти, звідки витікає могутня ріка часу й куди мають впадати, вливатись її води...

Авжеж, ріка часу, міркує Нестор Іванович, а ми плавці на її нескінченних хвилях... Невидимі золоті струни брилять, грають, ніч глибшає, і вогким холодком повіває знизу — від левад і ставків, що поближують розплющеними очима.

— Доброго ранку, Ганно Михайлівно!

Довгоногога тітка Чаплиха стоїть серед капусти, мов боцюп. Неподалік, на простеленому ряденці, лежать зрізані головки. Затуляючись од сонця, Чаплиха приклала до брів широкого пожа, що вогко, весело блищить довгастою каложкою розіллятого молочного світла.

Ганна Михайлівна спинається на стежці в леваді, а тітка Чаплиха йде хутко по картоплиську, наче побоюється, що голова сільради не дочекається, візьме й подасться геть. У Чаплихи обличчя біле-пребіле, а тому бережанські молодичі кажуть, що чи в неї нутро хворе, чи сметаною маститься на ніч. Бо чого ж ото не засмагне й на пекельному літньому сонці? Очі в тітки чудні: мовби й сердиті, а в той же час цвітуть серед того гніву добрі квіточки, наче бузьків огонь.

— Ганно Михайлівно, щось маю сказати вам...

Чаплиха з тих жінок, без котрих і вівця не окотиться — до всього мають діло, все знають. Ще якась okazія і не сталась, а таким жінкам відомо про все наперед. Не обходиться без такої тітки Чаплихи жодне село, то чом би мали обійтись Бережани?

— На базар їду завтра до району, то, може, щось купити вам?

— А що? — запитує Ганна Михайлівна, чомусь упевнена, що тітка Чаплиха краще знає про її потреби, ніж вона сама.

— Оселедці, кажуть, учора завезли в гастроном коло паровозоремонтних майстерень. Ну, добре, візьму вам кілограм, а собі два. Бо оселедець ніколи не пропаде.

— За оселедці спасибі. А тільки що ви хотіли сказати? — питає Ганна Михайлівна, мружачи рідкуваті брови. Під тими бровами застигли уважні, розумні очі, котрі, здається, відають наперед не тільки те, що скаже тітка Чаплиха, а й те, що втаїть, приховає.

В усякому разі, так здається самій тітці Чаплисі. А тому, не барячись, каже:

— Лихолата Максима добре знаєте?

— Отого, що на малолітражці їздить?

— Яка то літражка! Максим каже, що то півлітражка, от! І вже чоловік при такому здоров'ї, що трудно і ходити, і їздити. Я до чого веду? Сам у хаті, а догляду ніякого, баба ще торік померла. Ніхто ні зварить, ні випере, ото хіба я забіжку коли-небудь. А в мене ж свої клопоти...

— Чи сільрада знайде молодицю для Максима? Пошукайте ви, тітко, або ж перейдіть до нього жити.

— Чого б мала в чужу хату переходити? Щоб потім приїхали Максимові діти й вигнали? Е-е, ні, доживу віку в своїй... А тільки я з вами не за те балачку затіяла. В Максима скільки дітей? Двоє. Настя, дівка його, десь аж у Башкирії, заміж вийшла туди, а друга живе не так і далеченько, друга в Березовій Рудці, ви добре знаєте — Степанида, год уже з десять, як оддалась туди за кравця. То ні те, ні те не хоче брати старого Лихолата до себе. Ось воно як — доглядав, а на старість нема до кого притулитись, рідні діти одцурались. І знаєте, що Степанида сказала? Мовляв, якби то мати покійна — прийняла б, авжеж, бо мати й за собою догляне, й за онуками. А старий Лихолат? Старому Лихолату і розжуй, і до рота поклади, бо він сам не годен. То хай, мовляв, Настя бере до себе, він давав Насті гроші і на весілля, і на хату. Писали Насті, аякже, тільки чи листи не доходять, чи води в рот набрала. Ну, бачте, дві дочки, а хай би в одненької серце заболіло — де там! І чого ото кажуть, що краще народити й доглянути дочку, а не сина, бо син — одірваний шматок, виросте й завіється в світі, а дочка вдома зостанеться, коло неї й очі свої стулиш. Неправду кажуть, бо теперішні дівчата теж одриваються, мов од гілля. Одриваються — і вже не знайдеш, не докличешся.

— Не всі ж такі,— похмуро відказала Ганна Михайлівна, якій чуже горе вже видавалося своїм.— Чи нема славних дітей? Славних більше. Тільки завжди от вихо-

дять, що безсердечність чи бездушність частіше в очі впадає, ніж доброта.

— Авжеж, — згодилась тітка Чаплиха. — Бо доброта мовчить, доброта тищечком-нищечком, а бездушність пацекує та репетує, її видно далеко й чути.

— Як же допомогти старому Лихолату? — вголос міркувала Ганна Михайлівна. — Так згарячу й не придумаєш нічого путнього.

— А ви їх притисніть, од сільради якомсь, — радила тітка Чаплиха. — По совісті їхній вдарте, хай проснеться, коли задрімала.

— Чи обігріє старого Лихолата сонна совість?

— Вас, Ганно Михайлівно, може, й не обігріє, але ж не всі люди однакові. От, може, Максим і погріється біля котроїсь дочки. Бо де це видано, щоб у такому селі, як наші Бережани, залишили когось напризволяще? Звісно, Степаніда не сидить без роботи, і чоловік її приставлений до діла. То, може, на їхню роботу понаписувати? Чи якомсь через міліцію? А чого з такими панькатися, раз вони рідного батька цураються? Та ви, Ганно Михайлівно, знаєте, як повестися з ними, як до рук прибрати.

— Спробуєм, — замислено проказала Ганна Михайлівна, усвідомлюючи, як то непросто втручатись у чужі родинні взаємини. — Але ж не може бути, щоб дочки одна та друга відцурались батька. Чи ви, тітко, часом не набалакуєте на них?

— А коли ж це я набалакувала на кого? Гріх таке говорити на мене.

Од Чаплихи густо пахло дозрілою городиною — кропом, гудинням огірків, пасльоном. Та ще добре вигрітою на сонці, шорсткою землею. Ганна Михайлівна ввібрала в себе ті запахи й подумала, що від Чаплихи завжди якомсь так гарно пахне — чи молоком, коли доїть корову, чи свіжими пирогами з вишнями, коли пече їх у печі на деці, а то молочаєм, а то яблуневим цвітом. Дивно, та й годі — як це Чаплисі вдається вбирати в себе різні запахи? Або пригадає, пахло якомсь од неї свіженьким полотном. Хоч і не тчуть тепер, не вибілюють у лугах, як колись, а пахло-таки терпко й гостро, — спомин цей зараз яскраво постав у пам'яті Ганни Михайлівни, вразивши її чи не найдужче.

Закінчивши розмову, тітка Чаплиха йде в капусту, ось зрізала одну головку, поклала обережно, мов дитину,

на простелене ряденце. А Ганна Михайлівна простує своєю стежкою, думаючи про балачку з Чаплихою, — сьогодні ще до обіду про їхню бесіду в левадах уже знатимуть чи не всі Бережани, та й, звісно, Максим Лихолат знатиме теж. І вже вона по-новому обмірковує все те, що сказала Чаплісі, і вже здається, що була не така вольова і впевнена, як годилося б при розмові з цією тіткою.

А де ти візьмеш тієї нагальної впевненості, коли вона має настати пізніше, тоді, як наміри та бажання обертаються в дію?

Отак розважливо думаючи, йде Ганна Михайлівна через левади, а село з обох боків (і з цього, праворуч, де городи добігають до левад, і з того, потойбірежного, за ставками, очеретами й вербами) підноситься догори мальовничими горбамп, що підпирають пишне шатро вересневого неба, яке зараз вишвилене сонячним сяйвом, наче добра людська душа щасливим настроєм. Повітря свіже, бадьоре й достигле, бо як йому бути недоспілим цієї благодатної пори, коли все в природі доспіло... навіть сонячне проміння, що лине згори, теж виспіло, мерехтить щирим сріблом.

«Гарно, — думається Ганні Михайлівні, — як може бути гарно лише в рашньому дитинстві, коли в тобі живе передчуття, що невдовзі відкриєш і пізнаєш безмежний світ, коли те передчуття забарвлює все довкола у райдужні, золоті топи».

Ще зоддалеки впізнає Липенка — стоїть сивовусий Роман Мефодійович біля колодязя, наче щойно вийшов набрати відро води. Скупі узорп на вишиваній сорочці омолоджують легку, худорляву постать, і їхній відблиск, лягаючи на лице, мовби знімає, пом'якшує тягар літ, що попролягали борознами на обличчі, що кубляться під синенькими веселими очима, що павучими сіточками мережаться в куточках уст. Упізнавши Ганну Михайлівну, котра йшла з берега, Липенко зрадів їй і, зоставивши порожню баддю на цямрині, легко, з підплигом подався назустріч.

— А я оце виглядаю вас, побалакати кортить ще з учорашнього дня.

Липенко отак не вперше здибав Ганну Михайлівну — саме коло криниці, та й не тільки голову сільради, а й

інших своїх односельців, коли твердо знав, що в цю ось пору йтимуть мимо його хати. А про те, хто й коли ходить мимо хати, знав із давніх-давен, бо споконвіку просидів на цій садибі, то й вивчав звички бережан — і старих, і молодих, метке мав око до всього.

— Бачу, таки були в Старих Гуляках, — і далі всміхалась Ганна Михайлівна. — То розкажіть, що бачили. Бо й мене ось бере нетерплячка.

— А розкажу, — задріботів круг неї Липенко, мовби вицілюючи, з якого боку найліпше зазирнути їй у лице, звідки можна визорити найдобрішу її усмішку. — Вчора й повернувся зі Старих Гуляк на попутній машині.

— На попутній? А чи не могли дочекатись автобуса?

— Чом би й ні? Хоч я кавалерист і підтоптаний, але ж кавалерист. — Видно, не без утіхи згадав своє молодечтво, бо згадував часто, хоч не всі вже знали, особливо з теперішніх, котрі недавно попідростали, що Липенко на оці мас. — Вчора ж і повернувся... Таки правду кажуть про Старі Гуляки, я все там обнишпорив, обдивився. Торік як вони сяяли? Десь у цю пору, як і ми, але ж у них більше вродило, ніж у нас, хоч і в нас добре посходило. — Дістав із кишені клапоть паперу, розгорпув і прочитав: — Сухий гранозан... Еге ж, сухий гранозан, так і говорили мені... Бо вони торік обробляли зерно сухим... — знову зазирнув у клапоть паперу, — гранозаном. І не так собі, для годиться, аби тільки агроном одчепився. Отрута, авжеж, то її всьому живому бояться треба, еге? Але ж і отрутою лікують, правда? То в Старих Гуляках дають її стільки, щоб не вдушити зернину, щоб жива зосталась. І не вручну все в них, а машиною. Бо в людей там голови для того, щоб думати, а не просто в поле носити, як у нас, у Бережанах.

— Та чи всі наші такі пустоголові? — не без лукавства заперечила Ганна Михайлівна, мовби саме на нього, Липенка, й натякаючи.

— Авжеж, ні, — мусив згодитись бувалий у бувальцях Липенко, який зрозумів той натяк. — Еге, бачив, як протрують. Розчиняють... гранозан, до нього додають барду спиртову. Потім у них на такій машинці з одної трубки оця хімія біжить, а з другої — зерно сицлеться, ось вони й змішуються. Скільки агроном скаже, стільки й поливають, а не так, як вийде, як заманеться кому. Протрують насіння — і в поле відразу, до агрегатів, щоб у землю

посяяти. Не побачите, щоб лежало на току день чи два, чекало сівачів.

Липенко, зазираючи в клапоть паперу, списаний мало-знайомими для нього словами, почутими від трактористів у Старих Гуляках, розказував про те, як ходив там на поле, що в колгоспі імені Ілліча пристосували для сівби... звичайнісінький комбайн! Авжеж, комбайн! І не новий, а старенький, вже списати годилося б. У бункер комбайна якраз і пересипають зерно з отією бардою, а потім уже висівають у ріллю.

Ганна Михайлівна слухала зацікавлено, не перестаючи потай дивуватися з Липенка, який не пошкодував ні часу свого, ні здоров'я, добився в сусіднє село вивідати, як там сіють, бо прочув, що сіють по-новому, краще, ніж у Бережанах. А тепер — упертий, наполегливий — домагатиметься, щоб і в їхньому селі не пасли задніх, бо нàрік знову буде менший урожай, ніж у людей. Липенко не заспокоїться, поки не перебалакає з бережанським агрономом, із головою колгоспу, поки сам не подасться на артільне господарство та не візьме за барки кожного тракториста. І таким занозистим завжди був — ніхто б не впізнав Липенка, якби своє не обстояв, якби не наполіг.

Скільки Ганна Михайлівна пригадує, то Липенко найбільше непокоїться тоді, коли їхні Бережани починають у чомусь одставати від сусідніх сіл чи від кращих у районі колгоспів. Скажімо, він перший протуркотів усім вуха про механічне доїння, й не без його допомоги бережанські доярки й на електрику перейшли у цій древній роботі, і взяли більші групи корів. Мабуть, саме Липенко першим у їхньому селі придбав телевізора, авжеж, він. Така вже в чоловіка жилка, що не дає спокою, болить, будить.

І хіба тільки ці випадки може пригадати Ганна Михайлівна? Та за Липенком їх щодня знайдеться — то гучніших, що стали відомі на все село, то тихіших, про які тільки жінка відає та діти. Бродить і досі крута, жадібна до нового Липенкова вдача, бродить і не скоро вгамується.

— А в нас хіба дивляться, скільки добрив дається в ґрунт? Хіба є якийсь контроль? Агроном що каже механізаторам нашим? На кожен гектар вносити півцентнера гранульованого суперфосфату і по двадцять кілограмів

аміачної селітри. Радить, як і слід. Але хіба наш Сиворакша дослухається, хіба нашому Сиворакші те на умі? Ще молодий, то дівки й танці сьяться, а не аміачна селітра, хай ті сни западуться йому, раз про хліб не вболіває.

— Ха-ха-ха,— зареготала Ганна Михайлівна, не в змозі стриматись од раптового приступу сміху.— То, кажете, хай би краще снилась аміачна селітра?

— Та вже нехай дівки, бо потім він од селітри забіжить в опуст... Я за ним добренько приглядав, як то Сиворакша змішує... Як хоче, так і змішує, от! Або порівну, або навперекосяк — хто за руку схопить, хто перевірить? А хто скаже, скільки щороку губиться на тому хліба? Чоловік знає норму, скільки йому з'їсти, а насіння знає норму своїх добрив, переступити не годне, бо чи вмре відразу, чи зотліє, коли зійде, чи ще яка хвороба напасість урожай...— І, зрозумівши з виразу обличчя Ганни Михайлівни, що жінці й самій відомо про всі ті небезпеки, Липенко вмовк, пожував губами, наче ковтав недоказані слова.— Бо що виходить? І машин повно, не жадриваються ні люди, ні худоба. А дехто на совість і досі не постарався, дехто й досі з позиченим сумлінням живе. За всіма не вдивишся, кожного за руку не вхопиш. Ой, не хлібороб Сиворакша, ні! Бо труд йому легко дається — машина робить! Бо й шматок хліба, і копійка легко пішла — як подумати, не Сиворакша заробив, а машина! Тому й не навчився землю цінувати. Раніше як було? Раніше мужик сто потів пролє, пуд солі нашкребе зі своєї сорочки, копу мозолів ужне зі своїх долонь — та ще після цього землю шанує, бо вона йому вділила хліба. А тепер не з мужика летється піт, а з машини. Тепер вона, сердешна, збирає мозолі.

— То, може, скажете, вона й землю більше любить, га?

— А ви ж думали! За таких, як Сиворакша, більше, авжеж. Бо в машини хоч і залізне серце, та є, чути на сто гін. А серце в Сиворакші почувєш? Не почувєш, бо нема. Йому, може, не коло землі ходити, а десь дорогу мостити камінням, хай йому грець, так розстроїв мене. Це ж мусив наглядати за ним, посварився з ним. А Сиворакші хоч би що, тільки зуби шкїрить... У машини є серце, хоч і залізне, а в нього катма.

— Ну, з ким не трапляється, Романе Мефодійовичу! Може, й справді недогледів, а ви на нього вже з мокрим рядном.

— Е-е, не кажіть! Того, хто недогледів, хто ладен розкаятись, я побачу за сто верстов. За сто верстов! — І наче аж трохи ображений Липенко показав рукою десь далеко-далеко перед собою, за бережанські горби, що мліли та сміялись у повені дорідного вересневого сонця.— А Сиворакшу навіть під землею побачу та знайду, хай і не пробує ховатись.

— Правда ваша,— згоджується Ганна Михайлівна.— Таким не можна попускати ні у великому, ні в малому, не можна прощати й на макове зернятко.

— А я що кажу! — розцвів Липенко від почутого, зрадів, як мала дитина.— Я в своєму житті ніколи не прощав кривди чи зла. Тому, може, мене не всі й люблять. А хто не любить? Той, хто согрішив проти правди.

— А чи завжди буває ваша правда легка?

— Чом би вона мала бути легка для такого, як Сиворакша? Авжеж, тяжка, коли усвідомить. А коли не усвідомить? — І, втішившись, що Ганна Михайлівна роздумує над почутим, заспішив, засокорів — здається, й раніше міркувалось над цим, то казав готове, обмислене: — Правду ще ніхто не вигадував до свого смаку, вона завжди солодка чи гірка. Сьогодні захочеш забути про неї, а завтра вона сама про себе пагадає. Ти її виженеш у двері, а вона у вікно влізе. Ти її у вікно, а вона вже через комин... То хай Сиворакша чує, раз заслужив. А послухається — і він виграє, й артіль. І сама земля колгоспна виграс, бо не труїтимуть її без пуття, а вдобрюватимуть, ось воно як!

Липенкове обличчя сяє, мов свіжа паляниця, щойно вийнята з жару. «Як Савонарола,— мимоволі думається Ганні Михайлівні.— Такий в ім'я хліба не тільки ближнього не пожаліє, а й над самим собою не змилюється. А що вже в ім'я правди насущної — руки собі, не здригнувшись, дасть відтяти, тільки б інші пересвідчилися, що не лукавить. Е-е, неспроста чоловіка обрали на голову групи контролю!»

У Липенка скрізь лад. На вгороді завжди все вчасно посаджено й так само вчасно зібрано, ніколи не побачиш ні загубленої бадилли, ні невикопаного бурячка. Треба прищепити дерево — буде прищеплене, треба спиляти всохлу гілляку — буде спиляна. У хлівці різний теслярський інструмент розкладено по полицках, і Липенко завжди знає, де що лежить. І так само лад на дворі,

в погребі, в хаті. Щоправда, водиться за чоловіком одна, здається, вада: не любить позичати. Каже: «Позичаш своє, а повертають тобі чуже». Тому-то, знаючи цю Липенкову слабкість, ніхто до них у хату не навідується за позичками, та, звичайно, й він сам не ходить, і жінку свою привчив — май своє, не зазіхай на сусідське.

— То ви, Ганно Михайлівно, не забудьте про Старі Гуляки, хай би наші розтелени поїхали й поглянули, що в людей своя кебета, не позичена, хай би і в нас сіяли з розумом, а не знущалися з землі.

Звертає до свого двору. А Ганна Михайлівна, йдучи вулицею, думає про таких людей, як оцей Липенко... як оцей невгомний, влазливий Липенко, що бере на свої старі плечі стільки, скільки й замолоду брав, що ладен думати за всіх, бо такий уже вродився, що й тобі підкаже, порадить, коли забудеш про щось, коли не зважиш... Та завтра збідній село на цю людину — осиротіє життя, нагло осиротіє кожен бережанин, що звик до Липенка, мов до землі рідної.

До сільради найкоротша дорога веде через кладовище — нею Ганна Михайлівна ходить, коли квапиться, й на садибу Устіїв, що сидять поблизу, в поспіху можна й не дивитись, наче нема ні самої садиби, ні старого садка, де всі дерева їй добре знані, де, заплющившись, могла б знайти кожнісінький соняшник на вгороді. А що пині, набалакавшись з тіткою Чаплихою та сивоусим Липенком, таки мала квапитись до сільради, то подалась коротшою дорогою, через кладовище.

Не дивилась на садибу Устіїв, ні, вже й ворота поминула, як зненацька:

— Га-а-анно!

Спилилась — на причілку, вже викладеному кукурудзяною загатою, стояв Микола Устій. Спершу й не повірилось, бо де він міг узятись в Бережанах, бо як смів приїхати сюди? Проте Устій дивився на неї зеленкуватими очима й усміхався знайомою усмішкою — очікувальною, спокійною, а на лобі залягла зморшка — баранкувато вперта. Ця зморшка, на диво, так і не змінилася за всі ці роки, хоч обличчя покруглішало, волосся на голові порідшало й посвітлішало.

— Ну, чого ти дивишся? Не впізнаєш? Доброго дня тобі!

Говорив Устій усмішливо, лукаво, проте в його нішньому лукавстві прозирала вимушеність, і здавалось, що зусиллям волі Микола ось-ось позбудеться свого лукавства й постане таким, яким і приїхав до Бережан.

— Впізнала,— обізвалася Ганна Михайлівна, примружуючись, у тісенькій щілині прижмуру ховаючи пильні очі. Й відчула — як холодком враз у грудях обпекло самісіньке серце, як холодок той несподіваний посік її дихання, тремтом торкнувся губ.

— А я вчора приїхав,— якось поспішливо мовив Микола Устій, мовив так, мовби побоювався, що вона вмовкне й не обізветься.— Зовсім пізно добився, якраз останнім уманським автобусом. Ішов коло твоєї хати — світилось.

І вже очікувальна усмішка Устієва здавалася не такою спокійною, вже було в ній трохи розгубленості й наче провизи. А може, то тільки здалося?

— Знаю, знаю, що ти вже не в бібліотеці, що в начальство вибилася,— знову заспішив Микола Устій, побоюючись, що вона відірве ноги від землі, піде геть, не мовивши більше й слова.— Спершу повірити не міг, коли з дому паписали, бо наче не така в тебе вдача, а потім повірив. Бо кому ж, як не нам, правда? — Тонем голосу ніби припрошував її до невимушеної розмови.— От що незвично — жінка в начальстві, та ще сільрадою править у Бережанах! Пам'ятаєш, який у нас голова був після війни? Дядько Лисак! Тільки й чулось тоді: піду до Лисака, сказав Лисак, заборонив Лисак. Побачиш на вулиці — зразу видно, що голова сільради йде. А про тебе хіба кажуть — піду до Кметь, заборонила Кметь, наказала Кметь? Куди тобі до дядька Лисака, той славно вмів!

— І я навчусь,— мовила Ганна Михайлівна, мимоволі чомусь не приймаючи його легковажного тону.

— Забороняти чи наказувати? — Заблїмотїла, мов на сонці, зелєнкувата ряска в Устїєвих очах.— А чи й поводитись по-дядькївському, й горїлку пити, га?

— Навчуся з людьми поводитись, а не горїлку по-дядькївськи дудлити.

— Ой Ганно, діло в тебе чоловіче, то воно з тебе чоловіка зробить, от.

— І чоловік має бути людиною, не тільки жінка.

— Як? — весело зламав одну брову. — Не тільки жінка?..

— Авжеж,— відказала. Недавній холодок, що торкнувся серця, що посік дихання, що остудив губи зрадницьким тремтом, уже вистиг. І вже дивилась не примружуючись, а прямо в очі. Й під тим її важкуватим поглядом Устій Микола знову відчув непевність і вже б хотів одвернутись, убік глянути, та ота вимогливість, ота сила її погляду не дозволяла, тримала у своїй владі.

— А я оце,— сказав, пригасаючи лицем,— додому навідався, бо все пишуть та пишуть, усе просять і просять. Занедужала мати, хочу погомоніти з нею, надивитись, бо життя старече коротке, хто відає, що завтра станеться...

Як він сміє так говорити про свою матір? Ніби очікує, що з нею станеться лихе, і вже наперед згодився, примирився... Тепер, повністю отямившись од несподіваної зустрічі, Ганна Михайлівна могла дати лад своїм думкам та почуттям, тепер могла помітити всі одміни на Устїєвому обличчі, в його постаті... Начебто не змінився самий лише голос... Невже не змінився? А де ті соковиті, тугі переливи молодості, котрі колись видавались їй відгомонам глибоко причаєних десь у грудях мідних дзвонів — щасливих, дужих?

Устій обірвав свою вибачливо-винувату скоромовку, приглушив зеленкувате світло в погляді й запитав якось гірко, ніби вже знав наперед її відповідь:

— Постарів, еге? А ти мені весь час пам'яталась молодію. Аж не віриться, що оце здибав тебе, а не якусь іншу.

— І ти мені пам'ятався молодим. Дивлюсь на тебе — це ж Сидір, батько твій, років п'ятнадцять-двадцять таким був.

— Хіба ми стільки не бачились?

— Звісно, менше, та зараз ти дуже на батька свого, Сидора, схожий, аж чудно...

Тітка Чаплиха вигулькнула з вулички. Йшла, пильно приглядаючись до них, а потім стала, постояла, мовби загублене щось шукаючи під ногами, далі хутко обернулась — і назад подалася сягисто.

— О, тітка Чаплиха,— здивовано проказав Устій Микола.— Це ж чого вона побігла назад, наче злякалась мене?

— А то не знаєш? Не хоче, аби ти вгледів її такою нечупарою.

— Як, і досі дівує?

— Дівує, але й тепер сподівається, що її пора не минула. Ото потеревень із нею, то розкаже, скільки всякого добра надбала, щоб заміж не йти голою. Тебе вгледіла — й щезла, та скоро вернеться, пройде похід твоїми вікнами в обновах!

— Ну й тітка! — здивовано крутив русявою головою Микола Устій. — Ні роки не змінили, ні життя, така сама восталась.

— Гляди, ще причарує, — глузливо сказала Ганна Михайлівна.

— Хай спробує, може, й причарує. Я вітер вільний, мені вшину немає, — мовив Устій. І не втямиш — чи хвалиться, чи виправдовується.

А їй ті слова — вітер вільний — ураз обпекли свідомість, шмагнули боляче, бо чула їх не вперше, довго жевріли в пам'яті живою раною. Вітер вільний, лелечко! Їй не чекала від себе, а саме якось сколихнулось у ній вистраждане, вимучене, зболіле і сколихнулось образою, кривдою, котра, здається, вже й зовсім була заснула. Ти ж бач, таки не заснула, таки дрімала іскрою в попелі, щоб зараз ось вогнем кипутись по тілу, затьмарити зір... Микола Устій, усміхаючись, вдоволепий собою, говорив щось. А вона не чула, бо на мить мовби оглухла від образи давньої, ожилої, й тепер очікувала, коли заспокоїться.

А Микола далі говорив — безтурботне слівце до безтурботного слівця, мов листячко з пожовтілої осики.

— Чудно в Бережанах, — казав. — Мовби світ весь котиться вперед, гуркотить, люди в космос літають, а в нас — як і сто років тому. Ну, хіба ж оце не комедія з тіткою Чаплихою, ха-ха-ха!

І вже сміявся — як давній Микола Устій: щиро, вдоволено, й сонце грало на його великих, молочної білизни зубах, і губи соковито, вишнево горіли в світлі тієї широкої усмішки. Їй Ганна Михайлівна ніяк не могла второпати, чому їй зараз по-давньому подобається Миколина усмішка... Ну, годі, сказала сама собі, годі бавитися в спогади та образи, годі приміряти себе, нинішню, до себе колишньої, сімнадцятирічної, — не сходяться ні почуття, ні досвід життєвий.

— Ну, бувай, — сказала, дивлячись десь начебто поза Устієм — на погрібник, на грушу беру, на рогатий стовпчик для горщиків та гладущиків. — На роботу пора мені.

І все ж таки встигла примітити, як умить примерхли його губи, як розгубився — стояв ні в сих ні в тих, не зважуючись і слово сказати своїм радісним, лукавим голосом. І слабкенька втіха пойняла Ганну Михайлівну, втіха-відплата за скривдженість свою, яку Устій і не помітив, і не відчув, собою заклопотаний. Ішла по дорозі, посмугованій розтрушеною соломою, поцяткованій розгубленим зерном, під ногами ворушились тремтливі тіні від осокового та тополиного листа, то з одного, то з другого двору озивались півні, та Ганна Михайлівна мовби перестала все те сприймати зараз і тямити, добре знайомий бережанський світ залишався поза межами її свідомості, наче хтось узяв та й позбавив звичні речі їхнього щоденного змісту і ваги.

Мала побути на самоті, тому звернула ліворуч, вийшла до поля. Вийшла — й спинилась, бо ж хіба могла зараз отак піти через пустісіньке, скошене поле, що світилося свіжою, не зчорнілою від негоди стернею? Хіба могла піти, щоб кожне з села бачило отам, у повені осіннього сонця, її самотню постать? Стояла під вербами, дивилась у простір, що відкривався до самого обрію, проведеного м'якою смужкою ген-ген під блакитним склепінням. Дивилась, наче щось виглядала з тієї далини, ніби палко сподівалась на прихід... На прихід миру в свою душу? На злагодженість почуттів, на спокій розворушеного серця?

По стерні табунами ходили гуси, широко порозтікавшись. А ген, ліворуч, над балкою, видніла череда. Линув гуркіт трактора... І все це мовби теж було поза її свідомістю, в окремому світі, бо ж зараз вона перебувала в своєму, й ці два світи поки що не хотіли об'єднуватись, щоб створити один такий простий і звичний для неї, такий потрібний для її самовладання, для певності.

Ганнуся Кметь народилася в Бережанах, тут і виросла. Батька свого так-таки ніколи й не бачила — забрала війна, загинув десь у перші дні, а де — ніхто й до нинішнього дня не відає, тільки, мабуть, сира земля.

Збереглося з нього кілька фотознімків, і в ранньому дитинстві для Ганнусі були вони за батька рідного, думкою зверталася до них зі своїми болями й жалями, в радості звірялась. Батько з тих карток — лагідний, добрий, уважний — усе, здається, розумів, усе брав до серця,

й Ганнусі від того легшало й розвиднялось, наче справді погомонила з живим.

Зберігся лист один фронтвий — батько писав, що вже в Карпати вийшли, б'ються в горах, що Бережани йому згадуються, сім'я. Скільки разів Ганнуса цілувала той лист! І вже дорослою ставши, берегла, кожне слово пам'ятала з пожовтілого аркушика, сяло їй у пам'яті сонячними літерами. Навіть од матері подеколи ховала в таких закапелках хатніх, що ніколи й не здумаєш.

А мати ходила і в корівник, і в ланку. Коли осіннього вечора поверталася з буряків, то мала Ганнуса довго чула від неї запах гички, землі, польового вітру. А до колгоспних корів доводилось і вставати вдосвіта, і приходити від них опівночі. Ганнуса назавжди запам'ятала, як одного разу гірко, мов за покійником, плакала мати, коли якось по війні її Красуля чи Мазоха отелилась двома телятами, а одне з них візьми й задубій — сталося зимою, по короварні сновигав вітер, через діри сівся сніжок.

Запам'яталось Ганнусі, що мати ніколи не ходила по чужих весіллях. Авжеж, і до їхньої хати закиували молода зі світилками, молодий з боярами, запрошували, мати дякувала, обіцяла прийти. Й навіть готувалась на весілля — діставала зі скрині свої празникові обновы, зодягала, дивилась у шматину дзеркала, та, посновигавши по хаті, пошаставши туди-сюди по двору, роздягалася, складала вбрання у скриню, а сама, лагідно запечалившись, слухала ту весільну музику, що долинала до хати.

Ганнуса не знала іншої жінки, такої голодної на роботу, як її мати. Вставала вона ще вдосвіта, а вкладалась пізно вночі. Не знала ні свят, ні буднів — у неділю, зачинившись у хаті, прала, або латала, або шила. Робота для неї не ділилась на жіночу або чоловічу — всяка була жіноча, бо випадало поратися самій: і сніпки на хаті вшивала, коли стріха прогнила, й до лісу по паливо їздила. А коли хто з бережан просив пособити, ніколи не відмовлялась і, маючи вільну хвилину, йшла до людей, помагала валькувати чи тинькувати хату, хлівець обхаючувати, погрібець копати. Коли рвався чобіт, ніколи не несла до шевця, сама лагодила, бо й інструмент у неї такий був ще з давніх-давен, дідів. Усе, що носила сама, і все, що накидала собі на плечі її одначка Ганнуса, було скроєне та пошите її руками, — це вже пізніше

появились покупки з магазинів, а спершу сама орудувала голкою, так виходило дешевше.

В поведженні з людьми була сумирна, й коли іщі жінки пащекували, обстоюючи та вимагаючи своє, вона слухняно бралась до діла, яке давали в руки. Буряки — то буряки, худоба — то худоба, свині — то свині. Йти й латати подерті мішки — йшла й латала. Йти й в'язати розгоспозані мати — йшла й в'язала. Розсаджувати розсаду на артільному городі — розсаджувала, поливати — поливала. Сіяла, полола, шарувала, підгортала, проріджувала, жала, косила, молотила, віяла, копала, — чи було в колгоспі якесь діло, якого б не знали її руки? Чи був у Бережанках бодай пайменний клопоть такої землі, по якій не ступали б її міцні, помережані жилами, поги?

Важко сказати, що до неї сватались, проте були чоловіки, котрі хотіли свою долю поєднати з її долею. Та ні вона не приймала нікого в прийоми, ні сама не подалась у чужу хату. Чи не тому, що мала Ганнусю, якій хотіла віддати нерозтрачене тепло своєї душі? Хто відає, та, здається, так.

Чи співала мати пісень? Коли, бувало, в гурті — десь на току, чи коло буртів, чи на кагатах — затагнувшись молодичі веселої або сумної, мати лише слухає, стиснувши вибілені смагою вуста, й такі в неї тоді мудрі та щасливі очі, піби в тих очах відобразилось обличчя самої пісні — суть її потаємна, глибока. Співати не співала, а слухати любила, й така вже тоді вона ставала тихенька та непомітна, покірно-згідлива, що здавалось — для неї колись народилась ця пісня на світ, для неї оце й звучить, лишучи з жіночих грудей, снуючи невловиму мелодію туги, снуючи її та кладучи на материнське серце, мов ниточку бабиного літа.

Якось восени — Ганнуся вже ходила до першого класу — вони з матір'ю поїхали на попутній машині за десять кілометрів у район, на ярмарок. Мати спродалась, купила доньці чобітки, кофтинку, а потім подались до цукрового заводу, коло якого, в осінньому парку, проводилася сільськогосподарська виставка. Які тільки дива пощастило побачити Ганнусі! Не так її вразили новенькі трактори, автомашини, комбайни, сівалки, культиватори, що стояли непорушними рядами на заводському стадіоні, як гарбузи та буряки — такі здорові ще ніколи не потрапляли перед її очі! І ще, мабуть, ніколи не бачила

таких ваговитих колосків жита й пшениці, рясного, золотистого волоття проса, не бачила такої добірної квасолі — й де тільки набрали стільки барвистої, блискучої! А ще її дитяча уява була вражена худобою й кіньми. Корови в загорожах стояли ситі, й коло кожної на фанерці було написано, скільки дає молока — напевне, жодна в Бережанах не давала стільки. І не було в їхньому селі таких коней, як на виставці. От хіба що ягнята, от хіба що кури... І як же вони з матір'ю зраділи, коли, прип'ятого до залізного шворня, вгледіли їхнього бережанського бугая Бута. Бут — червонястий, з налятими кров'ю очима — подеколи задньою ногою гріб під собою землю. Коло Бута стояло кілька бережан, які теж цікаво розглядали свого колгоспного бугая, наче він був найбільшою диво-вижею на цій виставці. Мати спинилась у гурті односельців — говорила, сміялась, дивлячись ласкаво на Бута, що удостоївся такої високої честі опинитись на виставці серед найкращої племінної худоби району, й Ганнуся мимоволі втішилась материною радістю, і вже дивилась не так на Бута, як на свою матір.

Ганнуся почувалась щасливою тоді, коли бачила матір щасливою. Як вони обидві зраділи одного разу — їхня стара зозуляста курка, що ледь була не пропала (вже й не шукали, вже й не виглядали серед сусідських), одного ранку об'явилась на подвір'ї, й не сама, а з цілим выводком курчат! А що сталося? Зозуляста песлась не в хліві, як інші, а за городом, у тернових кущах, серед мотлоху всякого та череп'я. Потім сіла на яйця, висиділа потомство — й пате! Сміялась, радіючи, мати не один день і не два, й так само Ганнуся не могла натішитись, бо що не кажіть: коли таланить, то таланить!

Будиночок сільради — на зеленому моріжку, обсадженому тополями. За ними розрослись бузкові хащі. Навесні, коли цвітуть білі та сині кетяги, здається, наче важка непорушна хвиля бузкового цвіту вінком оточила цегляний будиночок. А пахощі не застигли, вони дурманними потоками розпливаються довкруг, їх чути в тісенькому коридорчику сільради, стіни якого заліплені плакатами різних років, чути і в охайній фельдшерській кімнатці (міститься тут же, в цегляному будиночку, як зайти — відразу ліворуч). Бузковий дух такий стійкий, що пере- силює навіть запахи медикаментів, і фельдшер (шістдеся-

тирічний, лагідний, з манерами старосвітського інтелігента Іван Іванович Квасниця) ладен принохуватися своїм чутливим носом до бузку годинами, якби не відвідувачі, що завжди відривають його від цього майже філософського заняття.

І хоч як бережанські хлопці обламують розквітлі кетяги для своїх дівчат, увесь цвіт зірвати однаково не в змозі, бо старі кущі повиганялись високо, спробуй зірви на вершечку, хоч там, мабуть, і видніє найпишніший білий або фіолетовий гейзер буйного цвітіння. В сільрадівський бузок ходять не тільки навесні, а й літом, а й восени, навіть не зважають на те, що, може, в цей час горить іще пізнє світло у вікні голови сільради Ганни Михайлівни. Не зважають, справедливо міркуючи, що ні вона не завадить їм своїми справами, ні вони їй своїми — причаєним сміхом, або доторком рук, що так солодко туманить свідомість, або ж палкими обіймами, коли вуста зливаються з вустами, дихання зливається з диханням, і паморочиться в головах...

Фельдшер Квасниця, висунувши голову в розчинене вікно, побачив Ганну Михайлівну, закивав їй привітно. А вона спершу п'як не могла втямити: чому так стверджувально похитує головою? Й коли втямила, нарешті, що фельдшер вітається, відповіла йому — ще з вулиці, з-за тополь — розгубленою усмішкою, а він у відповідь ніби сонцем її осяяв, таке в нього стало лагідне обличчя, біленьке та чисте, так іскристо замерехтіли приязні його сірі очі.

Коло щита, де щодня, за склом, вивішувався свіжий примірник газети «Правда» з одного боку, а з другого так само примірник їхньої обласної, стояла Настя Рєґеда. Настя тепер була на фермі за доярку, а раніше стояла в сільмазі за прилавком — торгувала промтоварами. На чомусь проштрафилась, то мусила йти на ферму, хоч і похвалялась, що довго там не засидиться, назад повернеться за прилавок.

На мене чекає, здогадалась Ганна Михайлівна, зловивши на собі пильний Настин погляд. Завжди цей погляд був важкий, каламутний, якийсь нелюдський, як казали про Настю в Бережанах, та зараз він став запобігливий і надмірно приязний.

Щось проситиме... Товсті губи нафарбовані ще за колишньою, з сільмагу, звичкою, на пальцях правої руки

два коштовні персні. Й ще не знаючи, з чим саме звертатиметься Настя, відчула до неї мимовільну відразу — чи не персні оті коштовні спричинились до того?

Говорила Настя Регеда з тонесеньким присвистом. Щоб позбутися цього ганджу, вставила кілька золотих коронок, проте гандж так і зостався — розмовляючи, Настя іноді так лунко засюркотить, аж сама відразу в лиці одміниться: і що шкода грошей, марно потрачених на вставляння зубів, і що кривдно перед людьми, бо й досі в дівках — через отих пришелепуватих лікарів, звісно...

— А я оце з ферми та хутенько до сільради, — мовила Настя Регеда, щиро поблискуючи металевими зубами. — Хотіла застати, щоб ви десь не скочили в район чи по селу.

— На корми вже не скаржитесь? — поспитала Ганна Михайлівна. Й відчула — важко їй вимовляти слова, навіть важко просто дивитись на Настю. — Вже більше доїш молока?

— Хто ж на корми скаржитесь, — засокоріла Регеда, тонесенько присвистуючи. — Гички зараз стільки, що худоба сита, не голодна. А тільки ж ви знаєте, яких корів дали мені на фермі? Від усіх доярок позбирали тих, що чи не підступись чи вже пора на м'ясо здавати. Якби ж мені такі корови, як у матері вашої.

— Мати моя все життя на фермі, а ти тільки вчора прийшла. Нарік і тобі дадуть кращу групу корів, а зараз повчись таких доглядати.

— Вчусь, та чи завтра мені ця наука знадобиться? — саме зірвалося з Настиного язика. Однак схаменулася, сказала: — Авжеж, у матері вашої всі права, бо вона як прикипіла до худоби, нічого за хвостами не бачить. — І, гостра, знову не стрималась: — Але ж не всі, може, хочуть життя своє звікувати серед худоби, га? — Регеда аж навшпиньки сп'ялася, своє доказуючи. Та несподівано сюркнуло їй із рота, й мусила вмовкнути, міцно зіщивши зуби й дивлячись на Ганну Михайлівну гостро, непримирно. Вмить згадала, по що навідалась, і зласкавила погляд. — Просьбу маю... порадитись хочу... Я ж у своєї покійної баби Регедихи єдина спадкоємиця, хата її вже півроку стоїть пустою, розвалюється, то я продати хотіла б.

— Продавай, — мовила Ганна Михайлівна, вже наперед здогадуючись, про що піде балачка, і вже наперед

сповнюючись дивною байдужістю, втоми.— Шукай славного покупця в Бережанах чи збоку десь, приходьте в сільраду й оформляйте.

— Авжеж, авжеж... Та тільки хіба в Бережанах знайдеш покупців? Колгосп нарізає землю під садиби, то хто ж захоче купувати? Якби хата як хата, а то мазанка, під житло не судна.

— Де ж я тобі покупців знайду? Не дають грошей — віддай задарма.

— Та покупець є, але...— Настя Регеда всміхнулася не те що винувато, а якось наче змовницьки.— Але не бережанський, не колгоспник, а з міста сам.

— Хоче переїхати до нас у Бережани?

— Еге, хоче, — радісно закліпала підведеними віями.— Сподобалось йому в нас.

— Хай переїжджає, записується в колгосп, купівлю хати оформимо без тяганини.

— Нащо йому колгосп, — скривилась Настя Регеда, — коли він інженером на заводі? Та й квартира в нього слава, трикімнатна. А тут хоче дачу мати.

— Ні, — сказала Ганна Михайлівна. — Колгоспну землю розтринькувати не будемо, нема таких законів. Хоче записатись у колгосп — чекаємо, роботи вистачить.

— Але ж пустою стоїть хатинка! Ніхто купувати не хоче.

— Тому й не хочуть, що ціну заломила. Скільки в селі весіль щороку — хтось та знайдеться на твою садибу... А чого маємо обертати Бережани на гніздо для трутнів?

— Який же трутень — інженер, при ділі, а тут сім'я відпочивала б улітку.

— Баба Регедиха під садибою тримала чию землю? Спільну? То й має потрапити до рук колгоспника, зятя, Насте. А інженерів не обходять увагою, їм теж нарізають ділянки під сади поблизу міста. Отак роздаватимемо бережанську землю — хто в колгоспі через два десятки років зостанеться?

Обличчя Насті Регеди зів'яло, тепер уже дивилась на голову сільради недружелюбно, не криючись зі своєю неприязню. Зараз піде й не попрощається, подумала Ганна Михайлівна.

Настя Регеда хотіла сказати щось, та стрималась, тільки сюркнуло-свиснуло їй тонесенько з рота, ніби десь там глибоко сховався ховрашок і пискнув у передчутті

тривоги. Вперто нахиливши голову, пішла геть. І не прощалась.

Ганна Михайлівна хутенько по цементованій підлозі пройшла мимо дверей фельдшерської, остереігаючись, щоб по дорозі не перестрів Іван Іванович Квасниця та не затіяв делікатної ранкової розмови про те-се, а більше ні про що, звернула праворуч і вже скоро опинилась у своєму кабінеті. Постояла якусь хвилю біля столу, бездумно розглядаючи чорнильне приладдя, яким давно не користувалась, бо перейшла на кулькові ручки. Потім наблизилась до дверей, рішуче вставила ключ у замок, зачинилась.

Пролунав телефонний дзвінок — не взяла трубки... Перебирала в пам'яті подробиці нинішнього дня, і всі видалися прісними, незначущими. Невже на неї так подіяла зустріч із Миколою Устієм? Не хотіла собі зізнатись, та, мабуть, так...

У шибку вдарився голуб, якусь мить мовби тримався пазурами за скло, розпластавши біло-попелясті крила, кругленькі його вічка пильно й сліпо дивились всередину. Одринув, одлетів геть, а Ганні Михайлівні якийсь час здавалось, наче він хотів зазирнути не в кабінет, а їй у душу. Дивний-дивнісінький, подумалось, що ж ти побачиш там, коли вона й сама до пуття не годна роздивитись.

Хто там стукає в двері — раз і вдруге? Й коли йшла відчиняти, почувалась вільніше, серце відтерпло.

На порозі стояв Артем Коляда, їхній бережанський коваль. Невисокий — заввишки з мішок із картоплею, зате в плечах — як той самий мішок із картоплею, тільки поздовж покладений.

— Я ж бачив, що ви йшли до сільради, стукаю, а ніхто не відчиняє, чудасія...

Голос у Коляди гуркотливий, ніби десь у грудях йому легесенько так, ліниво перекочується літній грім, ось-ось подужчає, вдарить, розколовши очікувальну тишу.

За спиною в Коляди — хлопчина в новому сірому костюмі, при галстуці, з-під кошлатих брів дивляться молоді, розумні очі. Тримає за лікоть дівчину, зодягнену в святкову білу сукню, а в неї в руках, піднятих угору, цілісінький сніпок рожевих айстр, що відтінюють, освіжають смагляве її, юне обличчя, ледь розгублене — й ще привабливіше в своїй розгубленості. Ганна Михайлівна якусь

хвилю нетямковито дивиться на бриластого Коляду, на хлопця, на дівчину, котра наче до нього тулиться й до квітів своїх водночас, а потім її осяє раптовий спомин... Авжеж, авжеж, іще позавчора Коляда і нагадував, і просив, щоб розписати в бережанській сільраді його небожа, студента з Києва, бо там, у столиці, обіцяють їм видати шлюбне посвідчення через місяць, не раніше, а їм, молодим, кортить хутчій, негайно, бо в любові своїй зайшли далі, ніж годиться.

— Заходьте, — запрошує Ганна Михайлівна, потерпаючи, що своїм невеселим настроєм може зіпсувати настрої приїжджому подружжю — обох бачила вперше, були не з Бережан. — Заходьте, а я гайну по секретаря, без нього не обійдемося.

Павло Максюта, секретар сільради, саме складав якесь зведення для району, повитягував із шухляд старі та свіжі папірці і, заклопотаний, спершу не помічав Ганну Михайлівну. Вона ніколи не переставала дивуватися з його виняткової зосередженості — за паперами чоловік здатен забути про весь білий світ. Яких тільки чудних okazій з ним не траплялось! То чоловік, запрацювавшись удома, отямиться десь пополудні й лише тоді прибіжить до сільради. А то, засидівшись тут, прийде додому опівночі, коли вже й хлопці його, напарубкувавшись, повкладаються спати.

Вислухавши Ганну Михайлівну, зараз він насупив замислено чоло, ніби обдумував щось важливе, — річ у тому, що почуте завжди зі скрипом доходило до тям Павла Максюти. Поміркувавши, усміхнувся кволою — якоюсь наче хворобливою, апатичною — усмішкою й сказав:

— От добре, я вчора якраз одержав свіженькі посвідки про шлюб.

Дістав із шухляди посвідки, розгорнув і дивився, наче вперше бачив, а потім підніс до блілого, довгообразого обличчя, понюхав не без задоволення. І, стежачи за секретарем, котрий усе робив спокійно, неспішливо, Ганна Михайлівна остаточно отямилась, щоденна впевненість повернулася до неї, тепер вона знову стала рішуча, діяльна, тепер кожен її рух став осмислений, тепер вона потай могла й поіронізувати з Павла Максюти, поіронізувати, ніяк не виказуючи свого непоштивого ставлення.

Коли повернулася до свого кабінету, молодий з молодістю спритно повставали зі стільців, і Коляда Артем,

запізнившись на якусь мить, теж важкувато підвівся... Ганні Михайлівні завжди було цікаво стежити за людьми, котрих їй за ці роки доводилось благословляти на спільне подружнє життя. В ці урочисті хвилини їхні обличчя відроджувались, багатшали, молодшали, розцвітали по-весняному.

Й завжди Ганну Михайлівну непокоїло, що реєстрація шлюбу відбувається швидко, а іноді й похапцем; непокоїло, бо, єднаючи дві людські долі в одну, хотіла, щоб ці хвилини були по-справжньому святкові, урочисті, хотіла, щоб zostались у пам'яті молодого подружжя назавжди.

— Бажаю щастя, бажаю злагоди й порозуміння, хай ростуть ваші діти в мирі,— казала вона нині, несподівано відчувши до молодого майже материнську ніжність. Чи не тому, що виглядала такою розгубленою, наче остерігалась: чинить чи необачно, чи нерозумно? — В житті — як на довгій ниві, та легко перейдете її, коли помагатимете одне одному, коли любитимете й поважатимете.

Молода уважно слухала, очі її вогко блищали, й Ганні Михайлівні подумалось, що десь там на їхньому денці збираються сльози. Молода благально — раз і вдруге — поглянула на молодого, поглянула, важко опустивши й важко звівши чорні вії. А він стояв, випроставшись гордо, мовби чекав од неї, Ганни Михайлівни, ще якихось слів — і вагоміших, і сердечніших, достойних цієї події, слів, які могли б своєю глибиною дорівнятися до неї.

Павло Максюта вручив молодим шлюбну посвідку, й вони, прихилившись одне до одного, стали розглядати її, ніби очам своїм не вірили,— він, щоправда, тримався зовні спокійно, а вона аж пашіла юним обличчям, на щоках раз по раз малювались ямочки, зникали, знову, тремтливі, появлялись; повільно опускались і якось вражено швидко злітали догори довгі вії. Славно було дивитись на неї, читаючи відтінки почуттів, що так відкрито ясно творили вираз її схвильованого й щасливого обличчя!

— Шкода, що батька-матері нема ні твоїх, Степане, ні твоїх, Ольго,— гуркнуло в могутніх грудях Артема Коляди, що доводився молодому дядьком рідним.— Та тепер як женяться? Тишком-нишком обкрутяться, а рідним своїм у чортів голос кажуть, бо хіба ж мають час? Рідні тепер, буває, й по року чи два не бачать свої невістки. Авжеж, бо раніше як? Раніше парубок брав дівчину із

свого села чи з сусіднього, всі її добре знали — і рідню її до десятого коліна, і статки. А тепер повівся, знайшов собі пару за тридев'ять земель — і додому не навідується.

— Пару шукають не для родичів, а для себе, — обізвася, нарешті, молодий. І Ольга поглянула на нього з вдячністю.

— Авжеж, для себе, — згодився дядько Коляда. — Та тільки ти чув, що таке материнське чи батьківське благословення? Отож-бо й воно, що не чув.

Павло Максюта понурив голову, ніби замислився — якими словами і йому привітати подружжя, та, мабуть, нічого путнього не спало на гадку, бо секретарська гадка його була забарна, трудна.

А Коляда все повчав, посвічуючи знерухомілим, застиглим поглядом, і молоді слухали не те що неухважно, а наче зніяковіло. Й нащо їх лякати оцими шлюбними напученнями, подумалось Ганні Михайлівні, коли їхні чисті душі палаштовані на любов і порозуміння, коли обом їм зараз здається, що вони — найщасливіші люди на світі, бо поєднали свою долю... Коли обоє вірять: шануватимуть одне одного, звірятимуть найпотаємніші помисли, любитимуться завтра так, як нині... І Ганна Михайлівна в нинішній, багатий на переживання день в думці бажала їм і справді жити так, як то зараз мріється-уявляється, бо ж чисте світло їхньої любові, їхньої подружньої злагоди потрібне не тільки їм, а й усім іншим, і, звісно, потрібне їй, Ганні Михайлівні, котра вже не вперше отак поєднує молоді серця. А чому потрібне їй? І сама собі відповіла: бо, мабуть, це складатиме й часточку її особистого щастя, бо чуже — хіба ж то чуже, коли роздмухував би його полум'я, коли оберігав би, коли печалився і радів би ним?

Юрко сидів за уроками — чоло насупив зосереджено, губи склав смішною дудочкою. Дитина, а давненько вже грається в дорослого: не пустує, як інші діти, за книжки сідає сам, без нагадування, не любить, коли йому повторюють, — намагається виконати доручене зразу. Хотілося б знати, які думки снуються в його русявій голівці, коли, звівши бровенята, пильно дивиться на свою матір.

— Повернешся завтра чи ще ниньки? — питає Юрко від зошита, коли вона, повечерявши наспіх, іде до дверей.

Ганна Михайлівна звертає до столу, зазирає через Юркове плече в зошит і, нахилившись, цілує сина в скроню. Юрко невдоволено супиться, обидві долоні простираючи над зошитом так, ніби захищаючи від якогось материного необережного поруху. Її так зворушує те дитяче побоювання, що ще раз цілує Юрка, хоч він і нагинає голову, не даючись, і все тримає долоні над письмом своїм.

— Та ні, ще ниньки повернусь,— каже Ганна Михайлівна,— в поле треба навідатись.

— То йди,— великодушно дозволяє Юрко.— Ми з бабою вже все попорали по господарству.

— Хазяїне ти мій русявенький,— тільки й каже Ганна Михайлівна, як завжди зворушуючись тією дитячою розсудливістю, дитячим уболіванням за рідну матір...

Мудрий, голова колгоспу, сидів за кермом газика, палив цигарку, чекаючи на Ганну Михайлівну. Щойно сіла, як Мудрий завів мотор, і машина покотилась, побігла, поскакала по вуличці, полохаючи курей, гусей.

Голова бережанського колгоспу Ілько Трохимович Мудрий сам про себе казав, що треба було йому жити не тепер, у пору суцільної механізації, електроніки й космічних польотів, а раніше бодай років на шістдесят-сімдесят, саме тоді, коли кінь повсюдно ще був у пошані. Про кавалерію та її героїв знав усе й іноді подовгу міг у товаристві розказувати про коней та вершників, про методи кінного бою, про громадянську війну. Завів собі вуса — пишні, рудуваті, мов вигоріла на сонці житня солома, — вважав, що справжні кавалеристи завжди носили вуса. Найбільше любив поговорити в Бережанах не з ким-небудь, а зі старим Липенком, якому в часи громадянської війни випало звідати і кінних сутичок, і походів, — здається, Мудрий знав про Липенкове минуле й те, що старий уже встиг призабути.

Коли Мудрий відчував у собі приступ несамовитої хіті проїхатись верхи, то сідав у газик, під'їжджав до колгоспної конюшні, хутчій вискакував з машини і, вибравши собі коня по норову, хвацько злітав на спину, вчепившись чортополохом, пришпорював у боки, виїжджав за межі господарства — й гнав у світи. У світи — себто в поля, ранкові чи вечірні, весняні чи літні, гень-ген при обрії повиті блакитнявим серпанком. Гнав у безмежжя, котре наче розступалось перед ним, простилало наобіч

широкі свої крила, а він, мовби вгамовуючи спрагу, летів, чуючи, як солодко-тривожно ние йому в нутрі, як усе тіло починає співати від того завороженого польоту, й не було, здається, кінця цьому щастю, як не було краю полям хмільного простору, буйної волі, дикої снаги. Що кликало його, що гнало, що підстьобувало в тій гонитві?

Наче хотів наздогнати оте славне минуле, яке випало на долю старого бережанина Липенка, бо, мабуть, іноді переймався химерною вірою: можна-таки наздогнати!

А був Ілько Мудрий з комсомольських працівників, іще молодий, нежонатий, хоч уже й годилося б, мав за плечима ВПШ, мріяв узятися колись за написання кандидатської дисертації на місцевому бережанському матеріалі, бо ж пішов на комсомольську роботу не з якогось там вузу, а з сільськогосподарської академії. За все брався, до всього мав діло, вважав, що життя його щойно почалось, а попереду — неозорі перелоги, які доведеться орати самотужки, орати трудно, завзято. На вигляд непоказний, проте наділений був дивовижною снагою, котра незримо передавалась іншим, і біля нього неодмінно кожен, здається, мав почуватись так само дужим, бадьорим, при гарному настрої, та ще, звісно, в доброму гуморі.

За кермом газика чувся так, наче на коні, бо іноді в очах його, чистих, схожих на голубуватий туман у весняному лузі, появлявся гострий хмільний захват, несамовитість запекла, і коли, траплялось, Ганна Михайлівна їхала з ним, то застережливо клала йому руку на плече, Мудрий запитливо обертався до неї, розумів той благальний порух її руки — і неквапливо голубуватий туманець у його погляді блякнув, глухішав, втрачав якусь принадлежність гостроту.

Ідучи через село, Ганна Михайлівна дивилась, як на сивому крилі далекої хмари дотлівали відблиски сонця, що вже сховалося за обрієм. Ніби хто сипнув жменю прозорого жару, й тепер той жар владно приковував її зір, пробуджуючи рівний сумовитий настрій. Небо нап'ялось угорі високе й здавалось пустельним, бо пташок не було видно, а зорі ще не зайнялись... хоча ні, ген однеєнка моргає промінням так, наче розплющується, кліпаючи, допитливе вічко.

За Бережанами, праворуч од дороги, вже було зорано під зяб, і море чорної землі розіллалося з важкуватою похмурістю. Й зараз, у цю пізню повечірню пору, чомусь

хотілося порівняти свіжу рілля з чорним беззоряним небом глухої ночі, достоту не рілля, а беззоряне небо, хоча ген-ген, при самому обрії, якийсь вогник таки поблимує — не інакше, як світло трактора, що оратиме і вночі...

Мудрий не раз отак навідувався до Ганни Михайлівни, садовив її в газик, і вони їхали в поле — навесні подивитись, як сіють, поглянути на сходи, а восени — простежити за збиранням. Траплялося, заїжджали й до сусідніх артілей, бо кому ж не цікаво вглядіти, що діється і там?

І завжди ці поїздки зближували їх обох, напинали між ними невидиму струну, по якій, можливо, передавались і невисловлені думки, яка, можливо, допомагала в їхньому мовчазному порозумінні.

Назустріч трапились два грузовики, вантажені цукровими буряками (такі бережанськими буряками, бо й шофери в кабінах сиділи знайомі), і Мудрий, проводжаючи їх миттєвими позирками, вдоволено всміхався. Та й чом би йому не всміхатись, коли вони єдині на весь район запровадили в себе не тільки денне, а й нічне збирання та вивезення буряків! Оті грузовики, що стрілись на дорозі, подались на Андріївський цукровий завод, за двадцять кілометрів.

Мудрий, проїхавши за тернину, що сірала на узбіччі, спинив газик. Вийшли вдвох із Ганною Михайлівною, й голова колгоспу, ступивши по ріллі кілька кроків, замер, дивлячись у далечінь — туди, де чорні води поля зливалися з світлішими небесими.

— А тут у пас озимицу посіяно, — сказав. — Уже скоро й сходи появляться.

В голосі його грубуватому ледь-ледь прокільчився проросток радості, ніби чоловік зумисне хотів приховати свою втіху. Нагнувся над ріллею, легенько проскородив по ній пальцями, і доторки його були обачні, чутливі. Ганна Михайлівна, скоряючись привабливій силі його рухів, теж присіла навпочіпки, торкнулась пучками землі — ще тепла, горошкувата, ніби припала до її жіночої долоні своїми шорсткими вустами, й Ганна Михайлівна бентежливо відчула щось схоже на поцілунок, тепло якого передалось усьому її тілу.

Щось зворушливо інтимне було в тому, як вони — голова колгоспу й голова сільради — приглядались до засіяної ниви, ніби хотіли застерегти, як проростатиме зер-

но, як дитинно пнутимуться догори його хворобливо-ніжні паростки. Ганна Михайлівна відчула незвичайність цієї хвилини, потайки всміхнулася. Господи, якої тільки радості судилося звідати людині за все її життя, та, мабуть, найсолодша — від спілкування з землею, від думки про ясні сходи, про завтрашній врожай.

— Якби дощик припустив, — обізвався Мудрий, зводячись, — то за якийсь день-два і зазеленіло б отут... А коло Кривого Байрака вже посходило, бачила? Ні? Та як же це ти, Ганно Михайлівно, не бачила? — дорікнув жартівливо, підморгуючи, і в тому його лукавому підморгуванні промайнула дивна ласка, що шпигнула серце жіноче, залишаючи там ніючий слід.

Скоро був коло Кривого Байрака, глибокого, покрученого, налятого вже не вечірньою, а нічною темрявою. Тут, на схилах, посіяно було раніше, і Ганна Михайлівна, зігнувшись та добре приглянувшись, загледіла дрібнесенькі сходи. Провела долонею понад землею й чутливою шкірою відчула тонесенькі та лагідні доторки паростків, і такі ті доторки були молодесенькі, лоскітливі, що мимоволі хотілося всміхнутись, як отам, коло тернини. Чудно, подумалось Ганні Михайлівні, бо зараз у мене появились майже материнські почуття до оцієї ніжної озимини, чудно.

За Кривим Байраком виднів колгоспний садок — дерева попричаювались у мороці непорушними хмарками, що спустилися з неба опочити на грудях землі. Й нараз Ганні Михайлівні — крізь тривкий дух чорнозему, запахущість нічного повітря, такого чистого тут, у полях, — причувся повів прив'ялого яблуневого та вишневого листя, поосінньому різкуватий, печальний, і болем неусвідомленим пронизав її мозок. Вона здивовано прислухалась до того раптового болю й мовила голосно:

— Не зоглянулись, як літечко збігло, відкурликало журавлями.

— Наше з тобою літечко, Ганно Михайлівно, ще попереду, — мовив Мудрий і зробив рух рукою, наче хотів обійняти її за плечі. Вона ні відступила вбік, ні захистилась од того поруху, проте Мудрий опустив руку й сказав: — А пополювати так і не пощастило, все ніколи та ніколи. Вчора в районі був, кого зустріну — кожен хвастається: той крижня підстрелив, той пірникозу, той промахнувся на тетерука.

— А тобі й похвалитися нічим?

— Авжеж, нічим, бо якось не прийнято кошити губу перед такими самими головами, як сам, що й ореться в нас добре, що й силосу заготовили вдосталь. Такими речами вже чомусь не хвастаються, про таке тільки в районній газеті пишуть. А от крижня вполювати, сома зловити чи щупака — це діло!

— Не інакше, як мене хочеш узяти з собою на полювання, — не без лукавства під'юджувала Мудрого. — То запрошуй, не відмовлюсь. Ще ніколи не ходила, а в моєму становищі годилося б, щоб і тут од чоловіків не відставати.

— Підемо, — пообіцяв Мудрий. — Ось тільки дай влучити вільну часинку... Та ще впорядкувати копання буряків уночі, бо не все гаразд, здається.

— Хіба тільки з буряками? До сівачів теж треба приглянутись, бо сьогодні старий Липенко що мені каже? Йду, а він вранці вже чекає біля своєї криниці...

Й Гапна Михайлівна розповіла про заповзятливого Липенка, котрий навідувався і в Старі Гуляки, щоб приглянутись до сівби, до обробітку зерна перед сівбою. І як Липенко посварився з трактористом Сиворакшею, котрий вносить гранульований суперфосфат і аміачну селітру абияк, не дотримуючись ніяких норм. Добре, що Сиворакшу схоплено за руку. Та де певність, що завтра не чинитиме по-старому, що інші трактористи теж іноді не злукавлять на сівбі?

— Все знаю, — вислухавши, мовив Мудрий. — Бо й до мене прибігав Липенко... Вже доводилось чувати про Старі Гуляки, на днях навідаюсь та подивлюсь, що там вчудили. Чом не повчитись та не перейняти чуже, коли воно й справді розумне...

Вони говорили про всякі колгоспні клопоти, про які не забувалось і тут, у вересневому нічному полі. Й десь краєм свідомості Гапна Михайлівна відзначила, як повільнішало й пояснішало в її душі, котра мовби під зорями повищала та покращала, намагаючись підвестись до їхнього далекого, гордовитого свічення... Розмовляючи, спустились на дно Кривого Байрака — тут колись текла вузенька річечка, та пересохла, й тепер лише поодинокі кущики осоки позначали її колишнє русельце. Сікли січку цвіркуни — їхня хорова пісня була монотонна, нескінченна, й чомусь в уяві Ганни Михайлівни будила спомин

про сьогорічне літо, виснажливу спеку, короткочасні грози...

Колгоспний садок, до якого наблизились, тонко пахнув прив'ялим листям, плодами. Деревя стояли причаєні, тихі — кожна яблуня, кожна вишня мовби задумались про близькі холоди, й печаль їхньої гіркої задуми вмиль передалась Ганні Михайлівні, війнула їй у душу гостреньким холодком.

Обоє мовчали, й нараз Ганна Михайлівна відчула здивування — приємне, збудливе здивування, що от вони опинились тут, у полі, що повтихали, не змовляючись, що прислухаються до поодиноких шерехів саду, що позирають на небо, яке їм присвічує високими зорями. Не вперше виїжджали вдвох на поля, та ще, либонь, ніколи не було таких чудних відчуттів, як нині, відчуттів, од котрих туманцем повивалось у голові, частіше дихалось.

— Поїхали додому, — сказала рішуче, наче збуваючись раптової омани, наслання.

— Куди поспішаєш! — обізвався глухуватим голосом Мудрий. — На побачення?

— Ага, на побачення... з матір'ю та Юрком своїм.

— Не спізнишся, — мовив Мудрий. — А спізнишся — однаково дочекаються... Бо знаєш, Ганю, коли сидітимеш удома — ніколи заміж не вийдеш.

— Куди, куди? — тихим, грудним сміхом засміялась. — Заміж? А чи воно мені потрібне, оте заміжжя?

— Чи є такі жінки, яким не потрібне заміжжя, подружнє життя?

— Як бачиш, є такі.

— Е, не вигадуй на себе, — похмуро мовив Мудрий. Вираз обличчя у нього був скорботно-похмурий, очі дивились печально. Чи то тільки здавалось так у темряві?

— То, вважаєш, хтось би й зазіхнув на мене? — жартівливо провадила, не в змозі чомусь перейнятися його настроєм. — Хто ж це такий у Бережанах? Чи в районі?

— А хоч би я, — приблякким голосом сказав Мудрий. Мовив із дивним смутком, і нараз Ганна Михайлівна відчула: правду каже, не лукавить. І вже сміх їй пропав у грудях, і вже несподіване співчуття появилось до Мудрого... не радість від почутого, а саме співчуття, нотка жалості пройняла її — цікаво, чого б то раптом?

— Хіба ж так зізнаються? — Хотіла сказати весело, легко, та чомусь прозвучало докірливо, наче й справді

була невдоволена.— Ой Мудрий, Мудрий, який ти зараз немудрий! — І зітхнула, й насторожено стежила за кожним його рухом, і щільно вглядалась в обличчя, ніби сподіваючись прочитати на ньому перебіг чужих почуттів. Та що прочитаєш? Тінь скорботи лежала, очі випромінювали важкувате, темнаве світло.

— А тут і без мудрості можна,— ворухнулись якісь прив'ялі, наче спопелілі, уста.— Як умію, так і зізнаюся. Чи не віриш? Я не жартую...

— Ох ти, з колишніх комсомольських працівників, активний та діяльний, ініціативний та надійний! Краще скажи, чи вмієш ти цілуватися?

— Умію.— І, ступивши вперед, обійняв. Ганна Михайлівна відчула на своїй щоці доторк його уст — холодних, твердих. Не пручалася, стояла байдужа, спокійна. Бо дивна апатія вмить сповнила її тіло, апатія та ще здивування, що все це відбувається насправді, що можливі його, Мудрого, обійми, поцілунки, зворушливі слова. Хотіла б відповісти такою самою ніжністю, вдячною ласкою, та щось скувало її рухи, позбавило волі, бажань.

А Мудрий, вловивши той холодок, пригас, і вже в руках не було наполегливої сили, й самі вони опустились. І коли обізвався — в голосі забриніла неприхована образа на ту її байдужість.

— Ох ти, з колишніх бібліотечних працівників, активна та діяльна, й досі не навчилася цілуватися, еге ж? Чи коло мене губи твої позамерзали?

— Ще навчуся,— страдаючи від своєї дивної байдужості, відказала Ганна Михайлівна.— Ще навчуся, й не з ким-небудь, а з тобою.

— Ну, гаразд,— буркнув,— пожартували, й годі.

— А я не жартую,— сказала, кладучи йому руки на плечі.

Й справді не жартувала, й справді хотіла, щоб повірив. Якби тільки не образився, бо хіба довго йому — запальному? Зараз не зізнається, що, може, давно вже чекала на таку розмову, давно мріяла про те, щоб відчутти смак його поцілунку. Та коли все це сталося — вона безволіла, розгубилася, і серце її, замість того щоб запову-м'янити жаром, наче кригою взялось. Чомусь не могла відповісти такими самими обіймами, поцілунком, ніжністю.

Що з нею сталося у ту хвилину?

У кущах зашаруділо щось скрадливо в опалому листі, вона миттю, соромлячися свого поспішливого руху, зняла долоні з плечей. Мудрий приглянувся до кущів, потім, нагнувшись до стежки:

— Та то ж їжачок ген-ген покотився. Їх у садку чимало, запасаються на зиму.

Заговорив про їжаків, про садок, про садівника, про всяку всячину, мовби хотів якнайдалі втекти від їхньої недавньої розмови, забути, вдати, наче й не було її. А Ганна Михайлівна, слухаючи, вловлювала в собі ниття якоїсь болісної печалі, що зараз наринула, заповонила... Невже ніколи не буде щаслива так, як інші? Невже не зможе щиро, не задумуючись, відповісти на чуже почуття — ось на його, Ількове, почуття, адже чекала, сподівалась. А дочекалась — і наче наврочили їй, заворожили.

Спускались до Кривого Байрака, віддаляючись од садка, а садок ще довго віяв у свідомість Ганни Михайлівни гострими осінніми запахами, наче не хотів одпускати від себе, просив повернутись назад. Чи не туди повернутись, де відбулась їхня несподівана розмова, чи не на ту стежину під колгоспним садком, де, прошарудівши в кущах, пробіг по стежці їжачок, наполохавши її й примусивши зняти долоні з його плечей?

Бережани поволеньки кладуться до сну, вже й уклалися, заснули десь опівночі, а то й пізніше. І вчитель на пенсії Нестор Іванович Басистий, походивши в левадах, студених та свіжих, погомонівши в думці з зорями та налаштувавшись на той високий лад, який вони здатні пробудити в людській душі, сідає до столу й дістає з шухляди заповітний зошит. І кожного разу дістає побожно, в урочистості святкових почувань, і будь-який рух його сповнений небуденного смислу. Так само неквапливо, бо ж добре відомо, що історія не терпить ніякого поспіху, розгортає, перечитує для задоволення дві-три попередні сторінки і, пройнявшись пафосом своєї розповіді, так само повільно бере авторучку.

Тиша стоїть у хаті, спокій і злагода панують у думках, серце б'ється рівно, піднесено. І Нестор Іванович відчуває, що настрої душі цілком відповідає тим словам, котрі вже бринять у свідомості, котрі ось зараз вирвуться на широкий простір урочистим шнуром журавлиним.

«Як і чверть століття тому, коли Гафія Кметь прийшла на молочно-товарну ферму працювати дояркою, точнісінько так і нині встає вона вдосвіта з однією думкою: «А що там на фермі?» Авжеж, важко довелося в перший повоєнний рік. На корми — сама солома, лише зрідка, було, завфермою виділить якихось там зернових відходів.

Але таки витримала, не втекла до міста, як деякі з подруг. Що не рік, міцніло господарство, повнилась комора кормами, з'являлись нові приміщення для худоби — теплі, надійні.

Гафія Кметь узялася за формування групи молочних тварин. Сама вибирала нетелів, не раз заходила до телятниць, дивилась, як ті доглядають її майбутнє поповнення.

Коли, нарешті, сформувала групу, надої значно підвищились».

Авжеж, міркує Нестор Іванович, одриваючись на мить од паперу, слова мають бути добірні, як пшениця, зібрана цього року на бережанських полях, — кожна зернина грає щирим золотом, кожна ввібрала в себе животної снагу рідної землі, дзвінку силу сонця, кожна пшеничина — то тугий злиток людської праці. Такими ж щирими мають бути слова їхньої бережанської історії.

Авжеж, він, Басистий, міг би написати про Гафіїне життя багато суворої правди. Та чи потрібні оті побутові подробиці?

Перш ніж увести до своєї історії когось зі своїх сучасників-бережан, Басистий радиться зі своїм сумлінням, виважує мір на терезах совісті, й, коли відчуває, що сумління й совість залишаться чистими, коли повністю усвідомлює, що така людина заслуговує посісти почесне місце в історії села Бережани й назавжди зостатись у пам'яті нащадків, — він знаходить для такого бережанина вивірені слова. Авжеж, насамперед треба прославити трудівника, того, хто своєю працею живе для інших, того, для кого праця є втіленням найкращих мрій, втіленням краси духу. Бо Нестор Іванович переконаний, що краса духу тільки тоді знаходить свій найкращий еквівалент, коли від нього є користь сотням і тисячам інших людей, коли вона обертається на вирощену пшеницю, обмолочене жито, зібрані буряки, зведений будинок, прокладену дорогу.

— Микола прийшов,— сказала мати, здивавши дочку на дворі. Щойно Ганна Михайлівна повернулася з виконкому райради. Звісно, стомилась — у куточках уст загострилось по тоненькій зморшці-павутинці, й так само коло очей понастовбурчувались остючки.

Мати, мовивши про прихід нежданого гостя, зсутулила худі плечі й подалась до хліва, понесла якесь пійло для підсвинка. Ганна Михайлівна пройшла до веранди, повитої диким виноградом,— листя його вже де-не-де взялося свіжим багрянцем,— ступила на першу дерев'яну приступку, на другу. Й спинилась. І праворуч поглянула — на город, затошлений золотаво-блідим промінням вечірнього сонця, на сумирне дзеркало ставка, що світився за верболозами, поглянула на протилежні горби, що творили лагідну, мирну картину сільську... Зітхнула, наче шкодувала за чимось, і нерішуче з веранди ступила в сіни.

Юрко сидів за столом у звичній своїй позі, готував уроки. Й на мить її пройняли жалощі до сина, що знає, на диво, тільки книжки, жалощі до терпляче згорбленої його щупленької постаті, до напруженого чистого чола...

Устій Микола якось наче ніяково звівся зі стільця і, тримаючи в руках розгорнутий альбом із фотографіями, усміхнувся їй очікувальною усмішкою. Й коли обізвався, вітаючись, у голосі на мить пролунали оті соковиті, тугі переливи дзвонів, десь причаєних глибоко в грудях, дужих дзвонів, які не раз їй пригадувалися з минулого, з їхньої молодості, котра, здається, була наче ще вчора.

— З району я.— Ганна Михайлівна поклала на швейну машинку приношену сумочку з двома великими металевими застібками.

Микола зрадів словам її, втомі, котра в них прозвучала.

— А я сиджу та альбом гортаю. На кого погляну — всі на знімках знайомі, свої, бережанські, тільки якісь трохи не такі.

— Й ми не такі давно...

— Не такі, ні,— поспішливо згодився Устій, наче побоювався якихось інших слів, котрі Ганна Михайлівна ще могла сказати.— А я от подарунки привіс для Юрка.

Хлопець хоч і почув, та не відірвався від зошита, не глянув у їхній бік. Тільки помітила мати — брівки звелись уперто, ще дужче насушилось чоло.

Устій поклав альбом на ліжко, сам хутенько, мимо Ганни Михайлівни, ступив у куток за дверима — і вже скоро, знявши з чималого пакунка рожевий обгортковий папір, викладав подарунки перед Юрком. Спершу появилася іграшкова «катюша» — барвиста цяцька сяяла нікелем та пластмасою, її довгі стволи грізно задерлись догори. Потім на купці Юркових книжок примостилася машинка з химерним дистанційним управлінням. Прямісінько на розгорнутий зошит із математики ліг хоч і іграшковий, зате дуже схожий на справжній автомат, ще якісь цяцьки. Й чим більше появлялось подарунків, тим дужче розцвітав у безпосередній вдоволеній усмішці Микола Устій, котрий, напевне, і сам не без утіхи погрався б тим багатством. А вражений Юрко ніяк не міг утямити, що то все принесено для нього, й тільки супився, позирав пильно та насторожено. Й Ганну Михайлівну знову пойняли миттєві жалощі — який він у неї не по-дитячому зосереджений, не по-дитячому похмурий!.. Тільки чому Микола не віддав подарунків одразу, невже очікував на її прихід?

— Тепер ти, Юрчику, награвешся! Ні в кого з хлопців нема такої колекції, тільки в тебе, — щасливо гомонів Устій. — Захочеш — стрілятимеш із «катюші», а ні — то з автомата, їздитимеш на машині. Сама заводиться, тільки натискай кнопку.

Юрко, одхилившись назад, вовчкувато позирав на подарунки, і в карих його неклісливих очах оддзеркалювалася якась трудна думка. На Устія чи боявся глянути, чи не зважувався, а уста йому паче позмерзались.

— Подякуй, — одвернувшись од вікна, сумовито нагадала мати.

— Спасибі, — тихо проказав Юрко, так-таки й не торкаючись до подарунків.

— А ми тут славно поговорили з ним, — гомонів Устій, паче побоюючись, що в кімнаті зненацька западе мовчання. — Я йому про тайгу розказував, про лісосплав, про золотопукачів, білок, ведмедів, а він слухає й мовчить.

— Тихенький вдався, — обізвалася Ганна Михайлівна. — От тільки уроки знає.

— Е-е, уроки й книжки — це добре. Але хіба вони розуму навчать? Розуму життя вчить, його треба слухатись та поважати. Книжка не замінить шматка хліба, не напоїть, цяцьку не подарує.

— І напоїть, і нагодує,— заперечила Ганна Михайлівна.

— Ну, ти завжди сперечаєшся... Хай буде по-твоєму, хай, бо в матір удався хлопчина, теж хоче жити за книжками, як ото вони вчать.

І тут обізвався Юрко — спідлоба зиркнули на Устія карі його оченята і вмить поховались у кущиках вії.

— А чого ви мені поприносили стільки цяцьок? Я не граюсь.

— То гратимешся, — по хвилі розгубленості мовив Устій. Дістав із кишені цигарку, пом'яв у вузлуватих пальцях, сховав назад.

Чи співчувала йому зараз Ганна Михайлівна, яка ще вчора, здається, була просто Ганнусею, Ганнусею Кметь — та й годі? Не співчувала... А чи здавалось їй, що хвилюється, мовби стежачи за сценою з вистави, яка розігрувалась перед її очима. Байдуже дивилась, наче все відбувалось поза її свідомістю, не проникало в мозок, і гра головного актора вважалась і беззмістовною, і нецікавою, і наперед приреченою на невдачу. Скільки разів у своїх мареннях сподівалась вона побачити таку сцену, можливо, в цій самій кімнаті, скільки разів перехвилювалась... А ось зараз — мовби все відбувалось поза її свідомістю, й вона, стороння глядачка, не могла перейнятись ні щирістю чужих почуттів, ні довір'ям до життєвості ролей.

Очевидно, причина ховалась у ній самій, проте чи могла Ганна Михайлівна вдіяти щось зі своїми почуттями, котрі споконвіку живуть за власними законами, підпорядковані їм, химерним і непослідовним, а не людським велінням...

Зайшла Гафія, похмуро постояла на порозі і, не рознявши склеплених важких уст, похмуро вийшла, зсутуливши плечі. Й коли виходила, то Юрко стрельнув на бабцю коротким позирком, і личко його, розгодинившись, на мент стало по-дитячому лагідним і наївним...

— Ну, чи не чудно,— знову обізвався Устій,— я про ведмедів розказую, а він у книжку втупився, наче не слухає.

— Юрку,— мовила Ганна Михайлівна,— піди поможи бабці по хазяйству.

Хлопець, так і не торкнувшись подарунків, хутенько вискочив із кімнати. Микола Устій, похнюпившись, звівся

голову на груди, й у цю мить обличчя його було зовсім не схоже на те давнє, молоде, котре зберігалось їй у пам'яті,— зараз це було стомлене обличчя чужої людини, яка багато зазнала й пережила. Щоки не сяяли свіжо, наче змащений водою хліб. Очі не світились ясно й чисто, мовби в них відображалась безодня весняного неба. Губи йому не тремтіли від стримуваного бажання мовити шпарке, дотепне слово.

Й у душі Ганни Михайлівни таки ворухнувся жаль до цієї людини.

І, піддавшись йому, поспитала — без ворожості в голосі, стомлено, співчутливо:

— То добре відпочивається в Бережанах? Як материне здоров'я?

— Відлягло трохи, вже не в такому розпачі, як перше.— І вдячність бриніла в голосі — вдячність за мирний тон її, за нотки співчуття.— Тільки й балачок, що хоче попроситися зі своїми давніми товаришками, з якими ще дівувала, які на весіллі в неї були. Вчора ходив звати бабу Кужелиху, бо сама не здогадалась прийти. А позавчора запросив Секлету Одірвикожушину, з якою мати моя ще з-перед війни не балакала. І що? Прибігла Секлета, погомоніли ладком, як рідні сестри між собою не поговорять. І що воно з людьми коїться на старість? А є такі, що проворогують усе життя й навіть перед могилою не помиряться, навіть у яму з собою заберуть свою гризбу... То це мені, Ганю, хіба відпочипок удома? Коли б не боявся, що мати переставиться, вже б і поїхав. Та як здамаю, що, може, востаннє бачу,— й крижаніє душа середипі.

Ганна Михайлівна зітхнула, бо чи могла вона чимось зарадити чужому горю, одвернути від людей біду?

Микола перейшов кімнату, зворухнув руками так, наче торкнувшись хотів до Ганни Михайлівни, та змусив себе стриматись. І її вразило — не було ніяковості чи розгубленості в погляді, а сама важкувата, в синюватому мерехтінні очей, впевненість. Незнайома владність... якась чужа, ледь посмутніла сила...

— А ще прийшов просити в тебе прощення,— сказав.— Давно пора, та раніше не розумів, раніше все здавалось по-іншому, не так, як нині. А нині прости.— Він, здається, знову злякався якихось її не сказаних слів, бо заспішив, не даючи їй і звук подати.— Завдав тобі горя

багато, намучилася... Змiнився я за ці роки, Ганю, передумав... І за Юрка, й за тебе передумав... Хочеш, на коліна стану?

— Та що з тобою? — Шоки їй від раптового морозцю затверділи, й губи так само, наче кров зненацька застуденіла. — Чого на коліна ставати?

— Бо винен, бо якби назад усе повернути, ніколи так не вчинив би.

— Е-е, Миколо, не кажи... Не кажи... Минулого не повернеш, це правда. То нащо вимолювати прощення? От прощу — зміниться щось, га? Чи в минулому, чи в сьогоднішньому? Зостанеться, як є, як було. Слова наші — це не діла, словами не підміниш життя... Ну, прощаю тобі, прощаю. Та чи від того полегшає тобі, скажи? Та коли вже ти захворів на думки, на переживання, коли серце заболіло — то й далі болітиме. Хіба вилікується від мого прощення?

— І справді прощаєш? — поспитав Устій, не вірячи, сумніваючись у її щирості, і в погляді його начебто міленькими іскринками тлів біль.

— Прощаю,— повторила Ганна Михайлівна, хоч, мабуть, ще вчора не змогла б вимовити цього слова. Чи не щире каяття в голосі, чи не розпач Устієвої постаті спонукали? А може, якісь миттєві одміни у її єстві, саме ті одміни, яких і не могла передбачити? Хто відає. А тільки й Устієве благання, і її прощення зараз видавались їй у чомусь несправжніми. Чи не тому несправжніми, що не могли дорівнятися до її минулих переживань, прихованих од світу сліз, гамованого щоденного болю? Хоч усе те — слюзи, біль — теж zostались у дні вчорашньому...

Так їй здавалось у ту мить, коли простила, коли бачила перед собою Миколу Устія — наче й не він це був, а хтось інший, принижений, знетямлений, пригноблений невдачею, прибитий розпачем. І цей малознайомий інший уже не був тим Устієм, про котрого стільки думалось, хто на багато років заслонив їй світ.

Й вона всміхнулася — спроквола, жалісливо... А він у тій усмішці побачив свій порятунок, і вже обличчя його ледь-ледь розвиднилось і, може, зовсім би розгодинилось, якби тільки вона захотіла. Та, потремтівши примарною блискавкою, усмішка згасла, й так само спохмурніло Устієве обличчя. Бо хіба ж могло сяяти, коли пропало світло?

— Як тобі ведеться? — поспитала, аби перемінити розмову.

— Ведеться по-всякому, день на день не випадає. Носило мене по всіх усядах, то багато людей набачився, пригод натерпівся. Раніше з роботи на роботу никав, а тепер прикипів на лісокомбінаті. Бо скільки бігаєш — однаково толку мало. Втямив, що не в роботі причина, а в самому собі, отут. — І долонею себе по грудях ударив. — Прив'язався до одного місця, й наче полегло, бо корінь появився, з душі проріс. А без кореня трудно. Коли-не-коли задумаєшся: чого носило по світу, чого шукав? І сам не знаєш. Мабуть, така вдача. А вдача — мов необ'їжджений кінь із норовом: ти його ліворуч правиш, а він праворуч.

— То вже об'їздив свій норов чи й досі тягне на мавніці?

— Дорікаєш мені, авжеж. Сам собі дорікаю, та пізно. Спершу життя вчить, сам учишся, але якби ж ту науку раніше пройти... Ось дивився альбом твій, фотографії. Не віриться — невже така була колись? А знімок, де стоїш під березою, в платтячку білому... Це ж Гаврило Недоснований фотографував, правда? Кажуть, у Донецьку тепер, на шахті... І в мене такий самий знімок був колись. Я в Гаврила взяв, пам'ятасш?.. Як поглянув нині — не ти, й годі, хоч плач.

«І ти, Миколо, не той, — подумки відповіла Ганна Михайлівна. — Та чи маємо дорікати одне одному? Час не той, Бережани інші. Й чи знаєш ти, Миколо, свою завтрашню дорогу? Чи міг ти дев'ять років тому вгадати нинішній день, котрий знову приведе тебе в цю хату? Говори, Миколо, а тільки не забувай, що розмовляєш ти вже не з дівчиною-випускницею, а з жінкою, в якій за плечима досвід життя і гіркий материнський досвід. Говори, Миколо...»

— По селу ходжу, приглядаюсь до всіх. От наче кожну хату знаю, кожну стежечку — таке й не таке... А корівники які в колгоспі — хіба ж раніше такі були? Знаю, скрізь механізація, техніка, машини. Та якось звідти, здалеку, здавалось, наче в Бережанах усе зосталось по-старому. Аж ні, по-новому... Чого мовчиш, про що думаєш?

— Слухаю, — відказала Ганна Михайлівна. Взяла з ліжка альбом, розгорнула навмання — глянули на неї

з дівочого гурту (четвертокласницями ще були, знімав їх на картку той самий Гаврило Недоснований, котрому дядько, капітан далекого плавання, подарував фотоапарат), глянули на неї з того гурту її ж таки, Ганнусині, очі, широко розплющені, чисті, наївні, які ще не відали ошуканства, обману... Глянули в нинішні очі Ганни Михайлівни, знову збудивши сумовитий усміх. Юне, радісне життя дивилось на доросле, досвідчене й наче запитувало, прагнуло почути якусь відповідь.— Слухаю тебе, Миколо, й думаю, що трудно тобі довелося. Хотів прожити якомога легше, вільніше, безтурботніше, а вийшло тільки заплутаніше й довше. А мабуть, кожне з нас має дійти в своєму житті якогось одного висновку, а не двох. Пригадуєш — як у школі: задачка, як правило, має одну відповідь, тільки до неї приходять або коротшою, або довшою дорогою.

— То, значить, я вибрав довшу дорогу? А яка ж відповідь на мою задачку?

— Взявся розв'язувати сам — от і розв'язуй...

Микола Устій наче образився на те, заметушився по кімнаті, заспішив, збираючись іти. Сказала йому посидіти, проте не послухався. І, виходячи, голову одвертав убік — обличчя своє ховав, очі. Губи мав стиснуті, жовна проступили. Чудний, на кого ти ображаєшся? На себе, еге ж?

Зосталася сама, а здавалось, що повернеться, знову вивертатиме душу, рану свою роз'ятрену показуватиме, сподіваючись, що полегшає... Хто б міг подумати — Устій Микола здатен на таке, йому заболить колись! Адже коли здибались недавно, то наче постав перед нею тим самим, давнім. Вірити чи ні? Але ж як не повіриш... Хоч і співчувати йому не в змозі, ество відмовляється співчувати... лише короточасні спалахи жалощів — просто до сум'яття людського, а не до Миколи Устія. Чи все-таки до нього, тільки зараз вона не годна й сама повірити?

Тримала в руках альбом з фотознімками, й так само — пильно, ясно — дивилося в її очі оте юне, чисте дівчатко, дивилось і запитувало...

Зайшов Юрко, шаснув на стілець, у книжку втупився. І тихенька поява синова — наче тінь безплотна, тінь беззвучна змигнула, вмить зворушила Ганну Михайлівну, гіркою любов'ю обізвалася їй десь глибоко в свідомості. Дивилася — шия довірливо тоненька, мов соняшничина,

тягнеться з комірця сорочки, а білява голівка розквітлим соняхом по-весняному ясніє. Підійшла, пригорнула той рідний сонях до грудей, завмерла так.

І Юрко причаївся, розуміючи, здогадуючись, що з матір'ю щось коїться, і, чутливий, ніжний, остерігався бодай слівцем порушити мовчання в хаті, вже повитій надвечірніми сутінками. Через вікно било проміння низького сонця й холодними зайчиками віддзеркалювалось у барвистих цяцьках, на яких раз у раз нетямковито зупинялись Юркові насторожені оченята.

Бережани — село велике, й люди, що живуть на різних кутках, іноді подовгу не здибуються. Та раніше не траплялось, щоб за день вони з Ільком Мудрим не зустрілись бодай двічі. А от за останній тиждень таки не бачились, наче у воду канув чоловік. Але ж не канув, Ганна Михайлівна достеменно знала, бо повсюдно доводилось чути: Мудрий поїхав — приїхав — наказав — посварив — скликав. Або: в Мудрого просили — випросили — не випросили — бачили — не бачили... Клопочучися сільрадівськими клопотами, краєчком свідомості думала про нього, думала, як самій здавалось, мимоволі, мимохіть. А потім, зрештою, здивувалась: чому після поїздки до Кривого Байрака вони більше не бачились?.. І хоч не хотіла зізнатися собі в нагальній підозрі, та... мусила: не інакше як Мудрий уникає зустрічей з нею.

А чому уникає? Всміхнулася вона собі зачудовано, відчуваючи, як посвітлішало по-весняному в душі. Й рішуче взяла телефонну трубку.

— Слухаю,— зовсім близько, наче з-за прочинених дверей, пролунав знайомий баритон трішки сердито й заклопотано. Й, не дочекавшись відповіді, заговорив скоромовкою — видно, продовжував із кимось раніше почату розмову про завезення кормів на молочно-товарну ферму. Лаяв бригадира другої рільничої бригади Мацапуру, який вчасно не послав машини по фураж. Той Мацапура завжди щось наплутає, а потім виправдується — ніколи не визнає себе винним, навіть тоді, коли вважає за краще відмовчатись. Досварившись, Мудрий так само сердито й заклопотано повторив у трубку: — Слухаю.

— Ільку Трохимовичу,— мовила, не перестаючи всміхатись.— Подейкують, у нашому колгоспі цукрові буряки збирають не тільки вдень, а й уночі?

— Авжеж,— буркнув трохи здивовано. Адже й раніше знала, то навіщо питає.

— То мені, може, годилося б і на полі побувати, га?

— Всі пляхи ведуть на цукрові плантації артілі,— спробував пожартувати.

— Авжеж,— прийняла його похмуро-жартівливий тон.— Заїдеш? Чекаю нині.

— Заїду ввечері,— по короткому мовчанню пообіцяв Мудрий.

Давненько смеркло, а Мудрого з машиною все не було: забарився, забув чи передумав? Нарешті приїхав, і Ганна Михайлівна зраділа з його появи, й недавня досада, пробуджена очікуванням, умить розтанула. Авжеж, він не забув, а тільки ж несподівано довелось гайнути в районну сільгосптехніку сваритися за запчастини. Бо як же ти збиратимеш отой солодкий корінь, як вчасно вивозитимеш на завод, коли буряковий комбайн вийшов із ладу, бо поламалась якась там муфта?

Його моложаве, м'яких обрисів обличчя, його поюнацькому припухлі губи за ці дні, поки не бачились, від втоми наче почорніли, несподівано загострились вилиці, що зовсім було не схоже на Мудрого. Й очі його — туманець голубуватий у весняному лузі — пригасли, мовби звечоріли. Покрадьки стежачи за Мудрим, відчула Ганна Михайлівна, що сповнюється до нього лагідної доброти, бо наче за останній тиждень, хоч і не здібались, поближчав їй цей енергійний, наполегливий чоловік. Поближчав, авжеж, а сам тримається зараз так, ніби хоче якомога далі відійти від неї, прагне почужіпати...

Замість їхати на буряки, Мудрий коло Дякової Могили (так звався горбок, на якому в давнину замерз п'яний бережанський дячок) звернув праворуч. Світло фар плямами перестрибувало по груддю польової дороги, на хвилю пробивало морок попереду й знову падало додолу. Враз Мудрий звернув у поле, й газик поскакав по неораному. А вже за якусь мить Ганна Михайлівна очам своїм не повірила: зовсім близько перед машиною по стерні тікав заєць. Довговухий біг у смузї світла, не в змозі вирватись із його гіпнотичних обіймів, і Мудрий наддав швидкості, наче й справді збирався ось-ось наздогнати косоокого. Ці перегони по стерні тривали недовго, Мудрий нараз змигнув світлом фар убік, а коли осяяв попереду поле — заєць уже зник.

— Ось так і полюють браконьєри та різні безвідповідальні особи,— мовив Мудрий невдовзі, коли спинив машину й вийшли на стерню.— Не полюють, а збиткуються. Бо для зайця отаке світло — як для кролика погляд удава.

У голосі його чувся азарт недавніх гонів, і Ганна Михайлівна здивовано подумала: невже й Мудрий підвладний мисливській сліпій охоті?

З темряви ночі, прямісінько на них, посувався трактор, і вони пішли йому назустріч — Ганна Михайлівна по стерні, а Мудрий у борозну стушив, по борозні йшов. Наростав гуркіт, і раптом їй видалось, що й світло нічних вогнів потужної машини теж гуркоче. Мудрий, примружившись, підніс догори руку, ніби затулявся від різкого світла, й трактор тієї ж миті зупинився. Гуркіт мотора послабішав — і начебто вогні його теж потихішали.

Невдовзі підійшов і тракторист — це був Степан Боцюра, статечний бережанський механізатор, людина всіма знана й поважана як за сумління трудове, так і за вдачу свою сумирну, лагідну. Боцюра, мружачи добродушні, розумні очі, спершу до Мудрого приглянувся, впізнаючи, далі до Ганни Михайлівни, а вже потім потиснув обом руки. Потиск у нього був обережний, лагідний.

— Славна піч,— першим обізвався Боцюра, обізвався голосно, бо, видно, трохи оглух од гуркоту.— Ореться добре, гектарів п'ять до ранку вироблю. Трактор не барахлить, усе гаразд. А отам,— показав рукою пазад себе, в чорну зоряну ніч,— десь і хлопці наші орють, Андрій Зелений та Юхим Процюк.

— В Андрія Зеленого все в порядку? — поспитав Мудрий.

— Авжеж, підремонтувався позавчора, то нічого б не повинно статися.

— Еге, не повинно, та в молодого завжди станеться щось. А Зелений і не дуже шкодуватиме, навіть зрадіє, бо до Марійки можна чкурнути на цілу ніч. Аякже, трактор винуватий, а не він сам...

Боцюра стримано, глухувато засміявся, не розмикаючи вуст. Очі не блиснули лукавством, zostались добродушні, спокійні, розумні.

— А хлопець він славний, ні від роботи не бігає, ні робота від нього... Весілля у них з Марійкою скоро, за тиждень.

— Це добре,— сказав Мудрий. І вже до тракториста: — Ну, сідайте на свій Т-74, бо дивіться, як сердиться, що простоює. Щасливої оранки!

Трактор похмуро, швидко поплив у океан ночі, і здавалось, наче не землю оре, а вергає чорні брили темряви, скибу за скибою верне, борозну за борозною прокладає. Ганна Михайлівна, зігнувшись, пройшла вздовж свіжої ріллі — орав Боцюра без огривів.

— Даремно перевіряєш,— мовив Мудрий, коли наблизилась.— Та якби побачив, що перевіряємо, то образився б. Коли є в людини совість і сумління, не треба ніякого контролю — не тільки орють зі знаком якості, а й щодня живуть так.— Набрал повні груди повітря, видихнув із легким, смаковитим зітханням: — Ех, люблю, як пахне осіннє поле, як земля зорана пахне! Кров тоді моя шаленіє, дика сила грає в жилах, буйним стаю.

— На коня тоді кортить сісти й галасвіта полетіти, еге? — лукаво спитала.

— А ти ж думала, горлице моя,— відказав Мудрий, і такою звичною веселістю забринів голос, і так щиро прозвучало оте «горлице моя»! — На коника вороного, тебе вперек сідла покласти — й хай би хтось наздогнати спробував!

— Ніхто й не пробував би,— сміялась Ганна Михайлівна, рада, що Ілько вже оговтався, не супиться, не буркає, не стискує уста. Чи не зустріч і розмова з Боцюрою прислужились до цієї миттєвої одміни настрою. Та й те сказати — Мудрий ніколи не вмів подовгу перебувати в сумі, журбі, печалі, під владою якоїсь гризоти, його непосидюща вдача потребувала стану душі піднесеного, веселого.

Не встигли й од'їхати далеченько, як Мудрий вимкнув світло й, не вибираючи дороги, подався навмання по стерні. Знав добре бережанські поля, кожную яружку, долину, міг пройти тут із заплющеними очима.

Куди ж це він, га? Невже надумав дістатись на буряки навпростець?

Назустріч посувалась якась машина поїд самою клевою посадкою, що простушила в темряві непорушним крилом. Горіли тільки підфарники, та й то спалахували через нерівні проміжки часу. Мудрий звернув праворуч, до посадки, і, ввімкнувши світло, посигналив, щоб спинились.

— Чому на підфарниках їдеш? — поспитав Мудрий, посвітивши ліхтариком у кабінку машини, обіч якої завмер газик.— А чого попід посадку? Дороги не знаєш?

Водій у кабіні мовчав, ховаючи обличчя від світла ліхтарика. Ганна Михайлівна розгледіла — від ока, навскоси через щоку біліє рубець.

— Сиворакша,— сказала вона здивовано.

— Сиворакша! — голосно покликав Мудрий, і шофер у кабіні обернув, нарешті, до них зле, недобре обличчя.— Що везеш манівцями?

Сиворакша, зціпивши уста, дивився некліпливим поглядом прямисінько в пучок світла, що било в обличчя. Лайнувшись крізь зуби, Мудрий залишив газик.

Щось вони там коротко перемовлялися з Сиворакшею, далі голова поліз у кузов чужої машини, порпався у чомусь.

Повернувся за кілька хвилин, і вони рушили в свій бік, а Сиворакша в свій. І, на диво, вже їхав не на підфарниках, а ввімкнув світло на повну потужність, аж заграва встала над полем.

— Гичку крадену повіз,— по хвилі мовчання озвався Мудрий.— За такими, як Сиворакша, зараз потрібен нагляд, бо вони й батька рідного вкрадуть та проп'ють. Ти ж бач, одчайдух який — без світла, через поля! Мабуть, затямив манівці, не вперше. Ну, тепер він гичку повезе на корівник, авжеж... Не примітив, чию це він машину взяв... Та нічого, завтра вдосвіта сам прибіжить до контори, Сиворакша такий, сам усе розкаже... Гадаєш, для себе віз гичку? Нема в нього корови, комусь на продаж. У них і такса є, мені казали, беруть по дві десятки за причіп гички. Покараємо — більше не закортить...

— Тільки поглянь,— спинившись на узвишші, мовив Мудрий,— поглянь, які вогні горять у долині... Мовби нічліжани позбирались пізні, та не сидять на місці, а ходять із тими вогнями одне до одного в гості.

Й справді, перед зором Ганни Михайлівни відкрилось не залите сліпою нічною темрявою поле, а наче ожиле й розумне від багатьох вогників та вогнів, що не заливались у супокої, а пересувались у різних напрямках. Це був не хаотичний рух, а цілеспрямований, упевнений, і від його осмисленості ставало надійно й добре на душі. Звідси, з узвишшя, вони зараз спостерігали загальну кар-

тину бурякових плантацій, що простягались навкіл унизу, й ця картина у їхньому сприйнятті ще не розбивалась на окремі фрагменти, й ще не бачили вони на цій картині людей, котрі, звісно, були й поки що наче виражалися, символізувались отими рухливими, більшої чи меншої яскравості вогнями, що заповнили нічне поле до самісінького обрію, навіть одсунувши його невидиму смугу далі, ніж її можна було б углядіти вдень.

Ганні Михайлівні не вперше випадало отак бачити нічне поле — й своє бережанське, й по сусідніх колгоспах, — поле трудове, що не засинало й опівночі, й удосвіта, не вперше доводилось бачити рої вогнів, котрими наче спалахували людські невпокійливі серця, й завжди таке видиво сповнювало її душу збудженим, урочистим настроєм, наче прилучалась не просто до праці, а праці чистої, світлої. І ось зараз її пронизало відчуття провини, що перебуває поза тим могутнім роєм, збоку, і їй запраглось хутчій приєднатись до їхнього трудового ритму, щоб вогник і її серця замаюрів отам, щоб теж присвітив комусь — із далини, з темряви ночі.

Спустились униз, поїхали вздовж гоїв, де вже було викопано буряки. Світло фар пишпорило по землі — скрізь чисто, де-не-де гичка валяється, зате не видно жодного бурячка. Й Ганна Михайлівна помітила, як по-хлоп'ячому вдоволено, гордовито складаються уста Мудрого. Й згадалась недавня зустріч із Боцюрою в полі. Мудрий сказав, що не треба перевіряти якість його оранки, бо перевіряти — це ображати. А тут, на плантації, він би, мабуть, сприйняв за особисту образу, якби помітив загублений, чи невикопаний, чи пошматований буряк. І Ганна Михайлівна подумки не могла не відзначити рису їхнього голови колгоспу, рису, яку підмічала мало не щодня: відчував душевну потребу пишатися чиеюсь роботою, тішитись чужою сумлінністю, радіти за успіхи інших так, наче та робота, сумління та успіхи вже належали і йому самому.

Попереду посувався трактор, обіч трактора — комбайн, а коло комбайна на тій самій швидкості й грузовик. Агрегат цей справляв враження могутньої істоти, наділеної розумом, істоти, котра вправно й цілеспрямовано збирала не просто буряки, а таки пожинала плоди людської праці, саме пожинала плоди, бо таких патетичних слів потребувала, напевне, його велич і могутність.

Тракторист упізнав знайомий газик голови колгоспу, що вкляк попереду, впізнав і Мудрого, й Ганну Михайлівну і жестами запитав — може, і йому спинитись? Та голова руками показав — хай уперед ідуть, бо, мовляв, не для того ж вони вийшли на нічне збирання буряків, щоб із сільським начальством теревенити, й гуркотливий агрегат посунув повз них із грізною величчю, й на мить Ганні Михайлівні мовби передалась його залізна, механічна сила, не пригнітивши її людську снагу своїм безміром, ні, а саме піднісни, зміцнивши.

Й коли мимо пропливав комбайн, то, подавшись у їх бік, із-за керма покивав їм веселою головою комбайнер, їхній бережанський жартівник і баламут Василь Кучерявий, котрого й досі не змогла обкрутити жодна дівка — тутешня чи сторонська — хоч життєлюбний та діволубний Василь, здається, не оминав ніяких пасток, що розставлялись на його гаряче серце, та й, звісно, розставляв ще сам свої хитрі й пехитрі сіті. Зараз, із комбайна, він так білозубо, так щиро всміхнувся, що ні Мудрий, ні Ганна Михайлівна не змогли не відповісти на той усміх. І голова колгоспу мовив не без здивування й захоплення:

— Слово честі, і донжуац, і доп-механізатор! А найчудніше — жодна дівка на нього ніколи й нікуди не поскаржилась. Мабуть, і справді люблять його, хоч мені, чоловікові, й важко те визнати за Кучерявим... Ну, де стільки сили береться в нього? Подумати — влітку намолотив близько семи тисяч центнерів зерна, чи не найбільше в колгоспі, зараз він не останній на буряках. У декого є вміння до чогось одного, у Василя — до всього хист, везіння у всьому.

— Заздриш? — лукаво поспитала Ганна Михайлівна. — Таж він молодший!

— Не заздрю, а захоплююсь. І що трудяга не з останніх, а з перших...

— І що?.. — обізвалась, бо Мудрий затнувся на хвилину.

— І що своєю любов'ю не завдає нікому прикрощів, а тільки радість...

Та й з веселим викликом поглянув на Ганну Михайлівну, сподіваючись і на її відвертість. Не відповіла, лише в думці заперечила: «Хто відає, чи не завдає прикрощів. А чи є любов без гіркоти, без непорозумінь і сліз? Чи є святки, які ніколи не закінчуються? Почуття без полинового присмаку — де воно, хто звідав таке? Ох, Мудрий,

славний мій Ілька Трохимовичу, і сам добре знаєш, як то буває».

Йшли через бурячище, звідусіль долинав гуркіт машин — де баси моторів гули рівно й однотонно, а де надривались у реві, щоб невдовзі приєднатись до могутнього, злагодженого хору. Та ще там і сям гойдалися снопи світла, то рвучись у небо потужними потоками, то припадаючи донизу, і в тому, як ті світляні снопи здригались, як напружувались, відчувались уже не так спільні зусилля людей, як колективна трудова напруга машин, слухняних і розумних, підвладних людям. І Ганна Михайлівна подумала, що отака картина праці на буряковій плантації вдень справляє зовсім інше враження, ніж уночі, бо вночі вона мовби осявається серпанком таємничості, й велич її, прихована, сильніше впливає на почуття.

— А знаєш,— мовив Мудрий, обличчя якого то западало в темряву, то займалось блідо у світлі, що зринало з найнесподіванішого боку,— а знаєш, ми непогано збираємо буряки!

— Ну, розхвастався! Зажди, хай інші похвалять.

— Інші теж хвалять. Якщо й далі діла посуватимуться так, як нині, то в третій декаді жовтня всі буряки вивеземо на завод, не мокнутимуть на полі, як торік. Що не кажи, а наш потоково-перевалочний спосіб поки що не підводить. І не підведе! З оплатою — гаразд, із організацією праці — гаразд. От бережанські молодичі й ходять на доочистку буряків, справляються. З шоферами було скрутнувато, але й тут знайшли вихід. Бо, звісно, коли чоловік просидить цілий день за кермом, то вночі спатиме. Ну, ми мобілізували всіх, хто вміє водити машину чи трактор. Як мобілізували? Декому нагадали чи попросили, дехто й сам зголосився. Знаєш, хто позавчора возив буряки на завод? Скажу — не повіриш!

— Та хто? — поспитала Ганна Михайлівна, хоч уже й чула про ту дивовижу від бережан.

— А завуч нашої школи Демид Лошак,— переможно сказав Ілько Трохимович, сподіваючися здивувати.— Уявляєш, пересів зі своїх новеньких «Жигулів» на колгоспний грузовик, хто б міг подумати. Бо такий уже той Лошак сухар і педант, любитель послуху та дисципліни! Й не дуже відстав од бувалих наших шоферів — вони по шість чи сім ходок зробили на завод, а Лошак — цілих п'ять! Хіба скажеш погане слово про такого вчителя?

Й знову Ганна Михайлівна не могла не відзначити, з яким захопленням говорить Мудрий про завуча бережанської школи, скільки гордості бринить у голосі за людину, котра прийшла на поміч у найпотрібнішу мить. Славний, сердечний Ілька, й цією рисою ти подобаєшся Ганні Михайлівні, і якби ж то ти був здатен здогадатись, як їй зараз кортить отут, на буряковій плантації, в хорі гуркотливих моторів, що на різних нотах озиваються звідусюди, як їй зараз кортить обійняти тебе — наче у відповідь на ті несміливі твої обійми, коли ви вдвох стояли коло колгоспного садка за Кривим Байраком, наче у відповідь на доторк твоїх твердих та холоднуватих губ, що згодом, пізніше, на самоті, аж обшкелли свідомість палом.

Ішли, розмовляли, так думалось та хотілось Ганні Михайлівні, котра й сама собі не осмілювалася зізнатись до кінця у своїх вимрійках, і нараз відчула певність, що в її житті станеться щось неминуче, добре й світле, саме те, на що вона так давно й вперто сподівалася. І від цієї ясної певності їй ставало так широко в мріях та бажаннях, що, напевне, могла б зараз своєю добротою щедро обдарувати всіх людей у нічному безсонному полі.

Попереду, світлячи фарами, стояв трактор, коло нього завмер комбайн. Мабуть, сталося щось, майнуло їм обом, коли підходили ближче. Чому ж нікого немає, де всі поділись? І тут із-за комбайна показала жердиниста постать — руки в кишнях комбінезона, в роті жевріє золотава цята цигарки. Чи не горілку п'ють крадькома, подумала Ганна Михайлівна, підозріло приглядаючись до комбайнера. Таж це Кукса Олексій, багатодітний батько. Він не тільки в рот не бере ніякого зілля, а й обминає питущих.

Мудрий стемнів на обличчі, не вітаючись, запитав:

— Чому агрегат стоїть? Де тракторист подівся? Може, перепочинок у вас?

— Який там перепочинок, — збираючи на переніссі куцисті брови, заперечив Кукса. — Й не перепочинок, і не обламались. А так... і казати соромно...

Кукса знічено поглянув на Ганну Михайлівну і, глибоко затягнувшись цигаркою, примружився так, аж зовсім поховались кругленькі колючі оченята.

— Так і не скажеш? — непорозуміло поспитав Мудрий. І вже різкіше, владніше, вимогливіше: — То яка причина?

— Притичина проста,— розтягуючи слова, мовив Кукса.— Не зі мною, з напарником... У жінки його дитя оце знайшлося, шофери привезли новину з району, вона там у лікарні лежить.

— То й що? — нетерпеливився Мудрий.— Не в нього ж знайшлося дитя, а в жінки.

— Звісно, що в жінки,— спокійно згодився Кукса й знову затягнувся димком цигарки, ховаючи колючі оченята в щілинах повік.— У жінки знайшлося, а напарник що зробив?.. Первісток у них, а ждали давно... То сказав, аби почекали його. А сам скочив на попутний грузовик — і до району гайнув, подивитись, як там.

— Що ж він довідається вночі? — здивувався Мудрий, уже одходячи серцем.

— Довідається,— обізвалась Ганна Михайлівна, здивована почутою новиною не менше, ніж голова колгоспу.— Няні ж чергують у лікарні і вночі, яюсь умовить їх.

— Ну й ну,— крутнув головою Мудрий.— І довго ти отак думаєш стояти? Може, поки твій напарник повернеться з лікарні разом із породіллем і немовлям?

— Та ні, скоріше повернеться,— розсудливо відказав Кукса, не розуміючи жарту.

— Авжеж, назад він летітиме на крилах,— усміхнулась Ганна Михайлівна.— А не на крилах, то на попутній машині, он скільки їх зараз є.

— Хто знає, хто знає,— непевно відказав Мудрий, проте вже не сердився на ту притичину.— То кажеш, Олексю, агрегат на ходу?

— На повному бойовому ходу,— задоволено мовив Кукса, видно, втішений тим, що може поручитись за довірену йому техніку.

— То поки напарник твій повернеться, давай удвох на бурячищі покажуємо.

Кукса не дуже й здивувався, тільки плечем стенив і почав видиратися на свій комбайн. А Мудрий подався до трактора. Вже й не глянув на Ганну Михайлівну, вже, здається, й не думав про неї — був заклопотаний роботою, за котру намислив узятись одразу, узятись не вагаючись, безоглядно. Авжеж, думка й діло в Ілька ніколи не розходяться, іноді думка, народжуючись, одразу обертається на діло, іноді навіть діло, як неусвідомлена необхідність душі, передує думці. Та завжди в Мудрого цей процес органічний, щирий.

Ганна Михайлівна якийсь час, стоячи на бурячищі, ще стежила, як повільно, грізно віддаляється агрегат, ведений головою колгоспу, стежила за тим живим світлом, що тремтливими хвилями пульсувало довкола агрегату...

Чекала їхньої зустрічі винішньої, бентежилася, сподіваючись на щось незвичайне. А може, оте незвичайне й було незримо присутнє поміж ними весь час — і тоді, коли за Дяковою Моголою погнались по стерні за зайцем, тримаючи косоокого в страхітливих обіймах потужних фар, і тоді, коли розмовляли зі статечним трактористом Степаном Боцюрою, котрий, лукаво посміхаючись, оповідав про любов їхнього бережанського хлопця Андрія Зеленого до Марійки, веселої, моторної завклубом... А ще було оте очікуване, оте незримо, оте зворушливе між ними й тоді, коли йшли через бурячище розмовляючи, й нараз Ганна Михайлівна захотіла обійняти Мудрого — наче у відповідь на його невмілі обійми за Кривим Байраком, у відповідь на холодний поцілунок біля артільного саду, коли прошарудів їжачок, наполохавши... Тепер у неї були таємниці, котрі все дужче починали хвилювати, і настрій від того ставав молодий, прозорий, міцний.

Минувши бурячище й вийшовши на горб, із якого вже завиднілись нічні Бережани, обернулась назад, і знову перед Ганною Михайлівною відкрилось поле, помережане вогнями, що рухались у різних напрямках, створюючи картину злагодженої осмисленої праці, авжеж, розумної праці, й десь на цій картині клав свої мазки й Ілько Трохимович, думки про якого чомусь так і не виходили з голови.

Яка то весна цвіла в Бережанах, коли Ганнуса закінчувала десятий клас!

Уранці йшла до школи, небеса над нею стояли кришталево чисті, високі, й Ганнусі здавалось, що той велетенський дзвін неба — над душею її, і навіть на уроках не могла позбутись радісного відчуття, що над нею в цю мить розпростерто стоїть баня блакитної краси, та баня, яка не обмежує, а, навпаки, наче підносить догори її молоде єство. Уроки відповідала — і вловлювала, що високі небеса з нею, сміялася з дівчатами — серце її, легке й сильне, відчувало звабливий простір, до екзаменів готувалась — і простір весняного неба стояв і стояв над нею сонячною кулею, повною світла.

А може, почувалась так, бо попереду відкривались далі незвіданого життя, по яких мала пройти і які чарували та збуджували? А може, вважала себе щасливою, бо зацвіла квітка її дівочої вроди, а розпустившись, неодмінно мала красою своєю прикрашати весь білий світ, робити його щасливішим, добрішим, розумнішим? А може, почувалась так, бо в житті її несподівано появився Микола Устій, колгоспний шофер, і вона не могла чомусь не думати про нього, як не могла б не дихати повітрям, не дивитись на людей своїми широко розплющеними очима — здається, не вони вбирали світло, а самі випромінювали, оживляючи й надаючи всьому чарівного, юного відтінку.

Так чи інакше, а тільки неспогадано в Ганнусиному житті все зосередилось на образі Миколи Устія, і настрої її залежав од того, скільки разів на день пощастить його побачити, чи вдасться перекинутися словом, чи зловить погляд його, усміх. Коли від когось чула, що бачили Миколу десь у левадах, ловив рибу, то хутчій ішла в левади, намагаючись углядіти його в очеретах чи на березі. Коли довідувалась, що Миколу зустріли в сільмазі, у неї появлялась нагла потреба щось купити — сіль, гас, нитки, й Ганнуса брала якогось там карбованця й щодуху бігла в сільмаг, відчуваючи, як їй заходиться серце в передчутті зустрічі, від того, що здиває, побачить.

Інші дівчата розказували одна одній про свої захоплення і, напевне, добре знали, хто кому подобається, хто з ким зустрічається. Про Ганнусю ж не знали й дещиці — ніколи не розповідала. Та й хіба можна бодай слівце сказати комусь про те, що вдень і вночі думає про Миколу, що крадькома бігає за ним по всьому селу, бігає, а він і не здогадується, чому часто здивується з Ганнусею Кметь то десь За Дорогою, то біля тракторного стану за Бережанами, то коло ставків. І коли озивався до дівчини, й коли жартував — не приховувала своєї радості і вже цілий день почувалась, мов на крилах.

А коли надходив вечір, то Ганнуса не могла всидіти в хаті, і хай би що казала Гафія, дівчину вабило до клубу, де, знала, вже почались танці. Нищечком вискакувала за поріг і десь у сінях, в потемках за драбиною, перевдягалась у нову сукню, сховану там ще вдень, і — на причілок, і — по межі, і — поза городами, рада, що мати не вгледіла, не спинила. Й чим ближче підходила до клубу,

тим дужче кортіло вступити в його стіни, опинитись у вірі музики й чекати, коли прийде Микола Устій.

Він часто навідувався до бережанського клубу, хоч і не раз траплялось, що затримувався десь чи й зовсім не приходив. І яким тоді важким ставало очікування, і якими несправжніми здавались чужа радість, чужі веселоці! Та варто було Миколі появилися серед хлопців, варто було, щоб він зустрівся поглядом із Ганнусиними очима, що вже заждались,— та звідки він міг про це здогадуватись! — як усе довкола змінювалося, й чужі веселоці вже не здавались несправжніми, і в естві дівочому, Ганнусиному, знову наче починав срібно видзвонювати щирий голосочок щастя, тихесеньким таким, солов'їним посвистом одлунювати в свідомості.

Вона, чи з подругами танцювала, чи з хлопцями, завжди очікувала: коли ж, нарешті, запросить Микола Устій, котрий ішов у танок то з одною, то з другою дівчиною, наче поклавши собі перетанцювати з усіма,— авжеж, ніхто не відмовляв Миколі, вродливому, впевненому, веселому. Миколі, котрий ніби оцчасливилював тих дівчат, яких запрошував. І коли, нарешті, наставала черга її, Ганнусі, дівчина радо приймала запрошення. І, танцюючи, весь час намагалась дивитись у Миколині очі, мовби з погляду в погляд прагнула перелити своє потаємне почуття, щоб здогадався, зрозумів, хотіла в його очах прочитати відповідь. Та Микола, танцюючи, дивився по боках, понад головами, й Ганнуса, страждаючи, відчувала, що нічого він не втямив, нічого не прочитає вона у відповідь у Миколиних великих, мовби повитих мевом хмільним, рідних і водночас таких байдужих очах.

Цвіли садки в Бережанах — мовби хвилі білі та рожеві пливли по горбках, стікали у виярки, знову спинались догори. Якесь несамовите, якесь пешцадно красиве лив місяць уночі проміння на село. Ганнуса не могла заснути, виходила на подвір'я і, дослухаючись, як на далекому кутку згасає пізня дівоча пісня, поволеньки спускалась у левади, що блакитнявим холодком мерехтіли, так ішла, наче вела її вперед неясна, неусвідомлена тривога. А потім спинялася, питаючись у себе: куди йде, невже на куток до Миколи Устія, сподіваючись побачити, зустріти випадково? Та й назад простувала, до болю прикусивши губу, поверталась назад, мовби зумисне ото відмовлялась од свого щастя, від любові своєї.

Як тоді співали солов'ї по бережанських садках! І кожний звук їхнього співу ранив Ганнусю Кметь, завдаючи муки солодкої. Бо іноді не вірилось, що вони можуть так заходитись у співі, тим часом як Ганнусі важко — од нерозділених почуттів, од того, що Микола ні про що й не здогадується.

Вночі Ганнуся плакала — зціпивши зуби, тихесенько, нечутно. Й сама не відала, чому плаче, проте мусила виплакаться, щоб полегшало. Гірко було від того, що не годна сказати Миколі бодай слівце, гірко, кривдно, образливо — й наче все її життя зосереджувалось у тому болі, в муці тій невимовній...

Вночі їй снилось, як прийшла до Миколи, зізналась йому в коханні, а він відштовхнув її своїм грубим сміхом. Прокинувшись, острашено дивувалась: а чому в нього такий байдужий, крижаний сміх, адже насправді завжди сміється м'яко й тепло. І, лежачи з розплющеними очима, наново — ще глибше й гостріше, ніж уві сні, — переживала своє відчуте в мареннях приниження. Хоч і не вірилось, що Микола здатен на таке, та в пам'яті ніяк не вцухав отой дошкульний сміх, і Ганнуся, палепіючи від сорому, дорікала собі, що думає про Устія, не викине з голови.

Спливали останні дні навчання в десятому класі, подружки лаштувалися вступати хто куди, тільки Ганнуся не відала, куди податися з документами. Не відала, бо не хотіла кидати рідні Бережани... й не так Бережани, як і в думках своїх не могла розлучитися з Миколою Устієм, не могла уявити, що подасться світ за очі, а він зостанеться тут і вона вже не бачитиме його щодня. І крадькома в ній зріло бажання не виїжджати з села, піти на ферму до матері, бо група корів завжди знайдеться. І вже після екзаменів твердо поклала собі не їхати ні в яке місто, зоставатись у Бережанах. Бо здавалось — ніде не буде життя без Миколи, а в своєму селі хоч і важко, та все-таки є надія, з якою Ганнуся не могла розпрощатись і в хвилини найглухішого розпаду, й ця надія світила їй, зогрівала, надаючи завтрашньому — прийдешньому — дневі сенсу й роблячи його настання таким очікуваним!

«А до Максима Лихолата й досі не зайшла!»

Нагла думка зупиняє Ганну Михайлівну якраз навпроти подвір'я тітки Чаплихи, в пам'яті яскраво спливає

розповідь про те, як доводиться на старості літ бідувати старому Лихолату Максиму, од якого відцурались обидві доньки. Скільки тих клопотів — один та другий клопіт упряжуться та й туючать, а людині доводиться бігати за ними, щоб не відстати, бо де ж це видано, щоб людина спекалася їх!

І, поглянувши, чи часом тітка Чаплиха не стежить за нею, чи вже не поспішає назустріч, Ганна Михайлівна рушила не до сільради, як годилося б зранку, а до Максима Лихолата.

На кутку, званому Од Поля, селились переважно молодожони, яким саме тут нарізала садиби бережанська артіль. Років із п'ятнадцять тому, коли ще була в живих жінка, коли обидві дочки ще не вилетіли з батьківського гнізда, Максим Лихолат на місці старої хати надумав звести нову. Про нову господу мріяв усеньке життя й коли, нарешті, почав будуватись, то не пошкодував ні заощаджених грошей, ні своєї сили — поставив дім на чотири кімнати, з кухнею, верандою. Хотів спокійно дожити свій вік, сподіваючись, що котрась із дочок, виїшовши заміж, піде не в чужу хату, а зостанеться в батьківській. Та сталось не так, як гадалось, і старша Настя, віддавшись, виїхала аж у Башкирію, на нафтові промисли, а молодша, Степанида, взявши шлюб, так само подалася звідси, й хоч начебто недалеко, в Березову Рудку, та все-таки на чуже село. Невдовзі переставилася стара Лихолатиха, й Максим зостався самісінкий, мов перст.

Коли Ганна Михайлівна стала на порозі веранди, вікна якої до половини були затулені газетами, Лихолат саме смажив яєчню на газовій плиті. Підсліпувато глянув на гостю і, відповівши на привітання конвульсивним порухом губ, зняв сковороду з плити, поставив на столик і відразу ж заходився їсти, ніби гості й не було поряд. Лихолат їв хутко, під шкірою рухались тугі жовна, й на якусь мить Ганні Михайлівні стало ніяково — наче вона зумисне підглядає за чимось глибоко інтимним. Піти? Але ж не побалакала. Чекати, поки господар поснідає? Але ж він і не дивиться на неї, наче оглух і осліп.

— Максиме Архиповичу, — сказала нарешті, — прийшла ось провідати вас.

Лихолат поглянув краєчком ока і не обізвався.

— Провідати вас, — вела далі гостя, — про життя розпитати.

— А що розпитувати? — мовив господар, не одриваючись од сніданку.— Од балачок здоров'я не поліпшиться й грошей не прибавиться.

— Та нащо вам ті гроші? Чи не солити збираєтесь на зиму?

— Солити? — підозріливо поглянув.— А може, й солити, хіба що?

— Спитати хотіла у вас — чому до дочок не перебираєтесь? Котрась би й доглянула, не довелось б самому сніданок готувати.

— Авжеж, ти сільрада, питай, маєш право... Може, виганяти прийшла?

— Куди виганяти? — ошелешено спитала Ганна Михайлівна.

— Куди ж іще, до дочок! — Лихолат підозріливо глипнув на гостю.— А вони тільки й чекають, щоб мене спровадили до них, ніяк не діждуться!

— Ніяк не діждуться? — не могла повірити Ганна Михайлівна. То як же тоді розуміти розповідь тітки Чаплихи, ніби рідні дочки відцурались батька? Може, вигадала тітка, може, так здалось їй чулому серцю?

Лихолат хутенько доїв яечню, витер скоринкою хліба сковороду, зжував той шматочок.

— І Настя не діждеться, і Степанида, в кожному листі просять, щоб приїжджав... Ось ці листи! — Лихолат почовгав у хату, скоро повернувся, тримаючи в руці жмуток розкритих конвертів.— Бачиш? Просьте, а я не хочу!

— А мені казали, мовби відмовились од вас,— отетеріло мовила.

— Та чи вони дурні відмовляться од мене? — Лихолатове сіре, як пісна земля, обличчя, зайнялось на мить хворим променем усмішки.— Та вони б мене роздерли, якби могли, але я не хочу, ось! — Дістав із жмутка списаний аркушик, прочитав: — «Батеньку, скільки просити вас можна, скільки вмовляти, онуки хай на вас подивляться, а ви на онуків, не баріться». Все Настя пише, вона, бистра бестія, вся в матір свою покійну вдалась, покійниця теж хитра була.

— Що ж хитрого в Настиному листі? — не могла втямити Ганна Михайлівна.— До себе хоче взяти вас, доглядатиме, ви онуків будете бавити.

— Еге ж, еге ж! Не я їм потрібен, а гроші за хату! Тільки й чекають, якби я хату продав, щоб усе

хазяйство за вітром пустив, а вони вже тоді прибрали б до рук. Того й просять до себе наввипередки, того й лагідні такі.

— Та чого це ви так на своїх дочок наговорюєте? І справді, не годні дати собі ради, і справді, слід спродатись та й перебраться до котроїсь.

— О, о! — сердито кинув Максим Лихолат. — І сільрада тієї ж співає, що мої дочки. Та вони тільки чекають, щоб спродався, щоб перебрався! А я не хочу! А мені й у своїй хаті добре. Чого я в світи повіюсь, коли все життя отут прожив? Тут я собі хазяїн, усе моє, на-старане.

— То хоч приведіть сюди якусь бабу, хай доглядає. А то ж запустіння яке...

— Бабу? — підозріливо звів куці бровенята Максим Лихолат.

— Авжеж, ген скільки в Бережанах є славних жінок похилого віку, що самі раді були б притулитись на старості до іншої живої душі. Знаєте як — і слово ж комусь хочеться сказати, й почути слово.

— А приведу чужу бабу, то їй усе й зостанеться, га?

— Що зостанеться?

— А хазяйство моє, коли помру? Хата, яку ось цими руками ставив? А знаю, знаю, па дурничку та на готовеньке багато прибіжить!

— І ви ото кажете, як думаєте?

— Таж не з чужого кажу голосу, а зі свого... Прийти па готовеньке — хто ж відмовиться.

Нічого не могла втямити Ганна Михайлівна... В своєму селі всяких людей знала, всього набачилась, а щоб таке! Гадала, давно таких людей нема й не повинно бути, в минуле відійшли. А ти ж дивися — стоїть ось перед тобою живий-живісінький Лихолат, стоїть із плоті та крові, й ця кров та плоть не собі належить, не розуму, не серцю чулому, а добру — мікролітражці, що стоїть коло погребя; курям, за якими старий Лихолат не встигає дивитись; городу, з якого бариться збирати врожай і не спромогається все продати, — в людей і свого вистачає; великому садку, що родить грушки і яблука щедро; хаті, заставленій новими й давніми ліжками, шафами, столами, диванами. Все це, зване хазяйством, скорило людину на схилі віку своїй владі, скорило й так міцно тримає, що людина й не хоче вириватися з тієї влади.

— Таж у могилу нічогосінько не візьмете! — скрикнула. — Однаково зостанеться іншим, спадкоємцям вашим.

— Зостанеться? — недовіжливо перепитав Лихолат. — Не знаю... Та тільки подумати — прийде в мою хату чужий хтось на все готовеньке, тільки й чекатиме, коли я гигну...

— Прийде вас доглянути, обійти, обіпрати!

— А кому я потрібен, щоб хтось кинувся ноги мої мити? Нікому не потрібен, а тільки хата і все нажите. Хто ж цього не знає?

— То говорите, що самі не хочете перебиратись до дочок? — гніваючись, запитала Ганна Михайлівна. — Й нікого до себе не пустите?

— Авжеж ні. Чого б мав перебиратись? Навіть сільрада не має такого права, щоб когось уселати в мою хату!

Ганна Михайлівна тільки руками об поли вдарила — це ж, здається, у старого одна підозра й зосталась на схилі віку: всі хочуть обдурити, ошукати, кожне тільки й зазіхає на його багатство... Багатство! Та чи потрібне воно таке комусь?

— Нема в наших Бережанах таких людей, як ви, діду Максиме, — сказала. — Навіть старіші за вас — і то переінакшились, одне одному вірять, до гурту тягнуться.

— Не переінакшилися, — зле буркнув Лихолат, — а тільки прикидаються.

— Відмовляєтесь од людської помочі — ніхто не примусить. А тільки, діду, хотіла б я дочекатись того дня, коли ви по-іншому подумаєте, коли повірите, що не зі злом приходять до вас, а з добром. І нам тоді полегшало б на душі, це тільки вам. Аякже, полегшало б, що останній вовкулака людиною став.

Лихолат, звузивши гострі очиці, зорив і зорив на гостю, мовби кажучи своїм пильним поглядом: коли досі ніхто не ошукав, то й ти не ошукаєш, хоч би якими гіркими чи солодкими словами заливалась.

Вийшла з Лихолатового двору — й зітхнула. Всяні промінням вересневого сонця, осміхались Бережани, їхнє село, що належало новому дню, було його дитиною рідною, щасливою, й не вірилось — невже справді щойно відбулась уся ця розмова з Лихолатом, невже не приверзлося, не приснилось? Було таке відчуття, ніби чорна хмарка набігла на сонце, кинувши важку тінь в самісіньке

серце Ганни Михайлівни, придавивши каменем думки, настрій.

От би здибатися зараз із тіткою Чаплихою, майнуло в голові. Побалакали б з нею про те, як дві дочки відчуралися рідного батька. Але... чи винна в чомусь Чаплиха? Мабуть, теж хотіла допомогти старому Лихолату — може, через сільраду напоумити? А що не знала всієї правди, то й звалила все на безсердечність дочок, на байдужість їхню.

Авжеж, міркувала Ганна Михайлівна, старий Максим Лихолат — лише один такий на все село. Та є! Та не скажеш, що нема! Й ота його незрячість, глухота, підозріливість запекли їй, наче своя болячка. Таки своя болячка, яку годилося б лікувати, щоб у мозку не озивалась щоденним питтям-нагадуванням.

Здається, нема в селі жодної людини, котра б не знала, що вчитель на пенсії Нестор Іванович Басистий пише історію Бережан.

Худорляву постать учителя бачили скрізь — на колгоспному току, на тракторному стані, на буряковій плантації, на тваринницькій фермі, на партійних зборах, у школі. До всього мав діло, приглядався, прислухався, коли треба — помагав або радив, намагався вникнути в усе те, що відбувалося в Бережанах, усвідомити смисл явища, схованого, можливо, глибоко під поверхнею подій. Хто відас, як би він почувався, коли б зпенацька в Бережанах чи то підупав трудовий ритм, чи зблідли образи героїв, на котрих він накинув мудрим оком. І вже без його участі не можна було уявити жодної події, котра звершувалась у селі. Нестор Іванович був не стороннім споглядачем, а її творцем, був її, так би мовити, активним духовним учасником. А тому й зрозуміла така його зацікавленість у трудах і днях бережан — Нестор Іванович був їхньою совістю й розумом, був їхнім невідкупним суддею, котрий будив їхні нинішні діла перед обличчям прийдешнього.

Пишучи свою книгу, вчитель на пенсії все глибше усвідомлював, що найголовніший його герой — це Труд, спільне діяння з великої літери. Труд — як форма розумної свободи всіх бережан, котрі лише за такої свободи можуть розширити й збагатити свій внутрішній світ, свої духовні обрії. Спільна праця — ось де найповніше прояв-

ляється людина, де розкривається і втілюється безмежна краса її генія.

І в нічній тиші мережачи ваговиті рядки, Нестор Іванович волею свого світлого розуму й велінням серця вводить живе життя в літопис історії.

«В круговороті осінніх справ і турбот можна втратити лік дням.

— Не вистачає часу, щоб упоратися з усіма клопатами, — жартує голова артїлі товариш Мудрий. — Хоч бери та проси когось, щоб доточив добу на кілька годин. Особливо світловий день.

Так, короткі осінні дні. Але яким трудовим напруженням вони сповнені. Осінь продиктувала такий збіг польових робіт, що доводиться думати не тільки про раціональне використання кожної години. Лік часу ведеться на хвилини.

Ось удосвіта засіріло небо. До тракторного стану потягнулись вервечки людей. Трактористи, комбайнери, причіплювачі. До гаража прямують шофери. Ранковий сон села будять не півні — потужні голоси тракторних і автомобільних двигунів. Починається новий трудовий день.

А починається він після нічної зміни на буряковій плантації. Поспішає стати у загінку комбайнер комуніст Олександр Буняк. З ним працюють два трактори. На важкому, що тягне комбайн, Віктор Токар, і на колісному — Іван Ільчук або Іван Вівсяний.

Від потокових комбайнів одходять автомобілі з буряками. У них поки що недалекий маршрут. До кагатів, що тут, на плантації. Там жінки доочищають їх, звідти транспортуватимуть на завод. Гичка теж силосується в полі.

— Біля силосного кагату зараз нема жодного чоловіка, — розповідає голова колгоспу товариш Мудрий. — А раніше тут цілий день працювало три-чотири чоловіки, які вилами розправляли гичку. Нині ми цю роботу механізували. Трактористи розвантажують гичку біля кагату на купи. Підвечір присилаємо сюди грейдерний навантажувач. Хтось із трактористів складає гичку в кагат. Потім утрамбовуємо важким трактором. Економимо на цьому час, силу й кошти.

Не спадає напруга на колгоспних полях. Трудівники збирають добрий урожай цукристих, повсякчас дбають про долю врожаю наступного року».

Осінь позапалювала великі багаття з дерев, і вони багряно та жовто горіли по всіх Бережанах, випромінюючи смутне світло. Як несхоже палахкотіло зів'яле листя на липах та кленах, на берізках та каштанах. Де-не-де листя на гіллі вже пооблітало, й дивно було бачити неприкрите, кострубате гілля, за яким одкривались — проломами раптовими, безмежними ковбанями — простори небесні, сповнені якоїсь дивної, тонкої журби... Сідало сонце, підсвічуючи всю цю картину могутніми сяйливими потоками, й Ганні Михайлівні, що якось гостро відчувала та вбирала в себе цю осінню красу, на мить стало шкода — незабаром сонце сховається за обрієм, згасивши прекрасну картину вересневого надвечір'я.

Дивилась на Бережани з горба, званого Терновим, хоч про терни, які тут росли, зберігся спомин тільки в самій назві — давно було їх викорчовано, давно горб цей зорали... Привільно відкривалося село перед поглядом Ганни Михайлівни, світилися білі стіни, блищали вікна, ставки мерехтіли усмішливими великими очима, дорога слалась полотном тонкотканим. І зараз її рідне село сприймалось як жива істота — до неї можна було мати найсердечніші почуття, але й воно, в свою чергу, теж, здається, віддачувало добротою, прихильністю.

З горба Тернового мальовничо та привільно відкривалось не саме тільки село, а й поля довколишні — де стелились рівними скатертями, вже зораними, рахманно чорними, де хвилями позастигали — галчиного крила чорнотою сивою, а де ще жовтою барвою невідгорілою, теплотою неприораної стерпії милували око. Горби, гребені польових хвиль тримали на собі пригорщі надвечірнього сонця, ніби якомога довше хотіли втримати, щоб натішитись, а по виярках та вибалках уже глибокою незрушною водою стояли тіні та холодки, котрі все глибшали, виростаючи, здається, з самої землі, а не ллючись із небес, бо ж хіба міг зараз проливатись морок із таких безоглядно щасливих, попелясто-лагідних?

Бачила Ганна Михайлівна лише частину бережанських піль, а скільки ж їх іще лежало за перевеслом близького обрію, і всі вони були добре знані, сходжені її ногами, кожен клаптик землі, либонь, зостався в серці й ніколи звідти не зникне. Й вона постаралась увияти всі бережанські землі разом, зібрати їх до купи в своїх мислях — і не змогла, так їх було багато, й кожна

місцинка різнилась од іншої. І вона подумала про свою матір, про Мудрого, про всіх односельців, котрі в серцях своїх таки вміщують усю бережанську землю. Й вона не тільки в'їлась у борозни на їхніх руках, а й по жилах їхніх тече, навпіл перемішана з кров'ю, тече благодатна їхня земля, бо як же інакше, й мрії людські, снага їхня, найвищі душевні поривання зростають-таки її силою — силою землі бережанської.

І, стоячи на горбі Терновому, нараз відчула вона гостро кожну плинну мить цього золотавого надвечір'я — час протікав не осторонь, а через думки її; відчула насущну потрібність кожної грудочки землі, котра потрапляла їй перед очі, необхідність кожного обережного ковточка повітря, необхідність бачити бережанський краєвид. А ще відчула свою спільність із усім бережанським людом — клопітливим і працьовитим, для якого щоденний труд мовби обернувся на дзеркало, дивлячись у яке вони бачать самих себе, майбутнє своїх дітей, бачать той стан своєї душі, для якого найкраще підійшло б слово «щастя»... І, стоячи на горбі Терновому, їй начебто по-новому відкрилося здавна чуте й знане, на самій собі щойно перевірене, усвідомлене... що вона таки справді плоть од плоті й кров од крові бережанської трудової сім'ї й що їй уже ніколи не відчувати й не мислити по-іншому, а тільки так, а тільки з постійним усвідомленням свого місця, мети.

Взяла в пригорщу землі горошкуватої, корінцюватої, помережаної ворсистими трубочками-капілярами, піднесла до самісіньких очей, розглядала, мовби намагаючись проникнути в таємницю. Земля пахла перегноем, осінньою густою втомою повіяло від неї, та ще, здається, чебрецем дихнуло... А чи кортіло вловити дух чебрецю, тому й примарився?..

Коли стискувала кулак, земля поміж пальців просипалась-процідилась донизу, й Ганні Михайлівні на мить стало жаль розлучатися з тією жменькою бережанського поля, яке не тільки забрало ось частку її жіночого тепла, а й вдіяло їй тієї незбагненої сили, котра, мабуть, і називається любов'ю до землі.

Осінь врочисто звершувала своє свято в селі, в полях, у вибалках, у яких позастигали темні холодки, й високий настрій цього надвечір'я, здається, пружно зринав догори, й то на його радісних хвилях трималось небесне склепіння, сяяло й манило...

Кожен день цього погідного вересня, народившись удосвіта, опівдні щедро розцвітав тихою осінньою красою, а вечорами так само тихо, не без прихованої внутрішньої пристрасті, гаснув, опадав на заході одгорілими пелюстками багряних руж, і ще довго потім прочахала їхня холодна кров. І так щовечора — в'янула на заході, в хмарах, ружа за ружею, й кожного разу трагічний тон позначав її згасання, й кожного разу були вони відмінні: сьогодні пишна й багряна, завтра вже скромна, рожева, а післязавтра золотава, криклива, мов біль непогамовний.

Хто й кому дарував ці пізні квіти останніх днів вересня?.. Подеколи Ганні Михайлівні здавалось, що саме їй, більше нікому, й вона з тихою радістю брала їх собі в душу, й вони там, одна до одної, вже склали цілий сніп — чи ще був у когось такий букет? І вона, завжди заклопотана, серед різної біганини, зустрічей, засідань, покрадьки не переставала посміюватися зі свого таємного захоплення, посміювалась — і не відмовлялась од нього.

І всі ці дні не могла позбутись думок про Миколу Устія — то квапливим позирком запримітила його біля колодязя, то майнув коло клубного причілка, то сказав хтось про нього. І всі ці дні поміж Устієм та нею паче було напнуто невидиму струну, що єднала їх, що бринула голосно чи зовсім тихенько, що озивалась у серці заданим болем чи байдужістю, а то — несподівано, вразливо — відголоском щастя, якимсь його чистим, легким, запаморочливо збудливим спалахом! Усі ці стани чергувались без видимого зв'язку, й вона перебувала у їхній свавільній владі, скорялась їм, не думаючи про те, що слід отямитися, стати рішучою й цільною, як завжди.

Згадувала, як приходив Микола додому, приніс подарунки для сина (Юрчик уже грався цяцьками, а лягаючи спати, клав автомат під подушку), як просив вибачення, як хапливо, затинаючись, розповідав про свої довгорічні мандри (назад оглянешся — спливли літа бистрою водою, а насправді — трудно минав кожен день!). Простила, бо від болю самий тільки попілець зостався, та й не можна жити гнівом чи ненавистю, треба — любов'ю. Авжеж, сказала, що простила, хоч, мабуть, і не збагнула як слід своє нове ставлення до Устія. Було в цьому ставленні більше жалю, співчуття, гіркоти, ніж усвідомленого прощення, й вона по-жіночому піддалась їм. Чи полегшало після того? Не відала.

Щось підказувало: не поїде з села, не навідавшись знову. Адже не все було сказано між ними до кінця... Ні, ні, вона в думках, сама перед собою, висловиласть остаточно. А от він, Микола, невже знову повіється з Бережан, тільки покаявшись, тільки попросивши прощення? Не знала, чого має сподіватись від Устія, та сподівалась...

Тепер у селі кожної суботи й неділі гриміли весілля, і Ганні Михайлівні та секретареві сільради, забарному, вайлуватому Павлу Максюті, вистачало приємних клопотів, особливо ж у суботу, деś після десятої й до другої-третьої години. Пари приходили записуватись не тільки з родичами та найближчими друзями, а й у супроводі гостей. Всі, звісно, запрошували на своє свято голову сільради та секретаря, всім, звичайно, обіцялось од щирої душі.

Такої суботи, коли було проведено за двері останнє молоде подружжя, проведено з побажанням щастя і добра, Ганна Михайлівна зосталась на якусь коротку часинку в кабінеті, щоб на самоті обміркувати свій виступ у районній газеті — вже двічі дзвонили по телефону й просили написати про роботу депутатів їхньої Ради. Стаття наче сама склалась, і Ганна Михайлівна вже зібралась іти додому, як раптом розчинились двері й на порозі став Микола Устій.

— На прийом до тебе, — пожартував. — Приймеш?

— А чом би й ні, прийму, — відказала, дивуючись з його несподіваних одвідин.

— От і гаразд, що ти не бюрократка, не примушуєш чекати в коридорі.

— А чого ж, коли кортить назвати мене бюрократкою, то постій у коридорі, почекай, поки покличу. — І, побоюючись, щоб не сприйняв серйозно, спитала: — Як материне здоров'я?

— Видужала, вже зводиться, по двору випає, до роботи береться. А була ж така, що ледве голос подавала. Вже з усіма бережанськими бабами попрощалась, уже й батькові понаказувала, в що зодягнути по смерті, кому що з її лахів роздати, де копати могилу. І зі мною побалакала, наче й справді на той світ зібралась. А потім візьми — й очуняй, візьми — й оклигай! Таки перехитрила свою недугу.

— Що ж вона тобі наказувала?

— Мені? — Устій глянув довгим проникливим поглядом, і з криничок його очей наче на мить визирнув давній Микола, ще з юності, з днів минулих. — Казала, щоб за розум брався, не тинявся по світах. — Ковзнув зором по стінах кабінету. — Знаєш, на душі так, наче я й справді прийшов до тебе на прийом... Сидиш за столом, порозкладала папери... Давай вийдемо, день який — умитий, чистий!

І, видно, зрадів, що згодилась, — уже коли йшли за бузками, з подивом помітила Ганна Михайлівна, як у нього посвіжішало обличчя і рухам його всім передалась поривчастість, губи ж наче запромінились усмішкою. І їй були приємні його радість, зворушеність і навіть непевність, що відчувалась у поведінці, в тому, як обережно й мовби запобігливо тримався. Дівоча втіха пробудилась у ній — невже це справді було можливо, та ще біля нього, біля Миколи?

День і справді стояв умитий та чистий. Вже червоними сузір'ями вогнів горіли кетяги калини. Листя на молодих липах сяяло застиглими язичками воску, й стільки його понакапувало додолу, що кожен стовбурець мовби стояв на гарячій скатертині. Свійські гуси пролетіли зовсім низько, і в їхніх скриках прозвучала незбагненної гостроти пташина печаль... Де й коли доводилось читати, що осінь схожа на циганку? Авжеж, схожа, он як вбралась барвисто, й не листя на деревах, а дукати, й не павутичка спується в повітрі, а летить-плавиться срібло, не перець огнистими струмочками жаріє на городах, а коштовності крикливі.

— За тиждень уже їду, — говорив Устій, дивлячись на довколишній світ не те що здивовано, а так, наче самому собі співчуваючи в чомусь потаємному. — Ще не встиг з усіма товаришами й здибатись, а треба їхати, закінчилась відпустка, золоті мої дні. Аж чудно — відпустка! Раніше як? Захотів, зірвався, поїхав, а на новому місці наче весь час відпустка. А тепер ось мушу повертатись на старе... Коли по щирості — то вже б нікуди звідси не їхав, так і зостався б у Бережанах.

— Таки вмовила мати, щоб не носився перекотиполем?

— Авжеж, мати просила... Та самому закортіло, без її бажань, ось що чудно! Їхав сюди — не знав, що робитиму. А настав час виїжджати — й жаль. Уже не той,

що колись... А хочеш — не поїду? Ось так зостанусь — і край!

— Ну, чого ж я маю хотіти? Сам вирішуй. Та й знову доведеться кидати роботу...

Ех, Миколо, й чого це ти почав зважати на її бажання, чому Ганна Михайлівна має вирішувати за тебе? Адже раніше, згадай, чинив на свій розсуд, ні з ким не радився, не слухав благаць. І навіть ти, Миколо, тривожити рани старі? Можна роз'ятрити за давненький біль, та чи можна викликати з небуття голос юної любові?

Не відповіла, й Устій замовк, наче вловив її невисловлені думки.

На околиці спинились коло шипшинового куща. Скільки довгастих, блискучих ягідок обнизало коструbate, покарлючене гілля! Кожна стриміла точеним, кулястим ліхтариком калинового тону, кожна живою цяткою відбивала сонячне проміння — сяjala віддзеркаленою усмішкою. Ганна Михайлівна зірвала одну ягоду, другу і, знявши з голови кремову хустину та розстеливши на землі, кинула ягоди на її ясне тло. Вони на хустині заяскравіли ще різкіше, наче вишиті надзвичайної чистоти червоними нитками.

Микола мовчки теж заходився рвати шипшину. З села докотилась хвиля музики, за нею друга — повів шпарких, загонистих звуків, срібний подих весілля. Запала тиша, в якій, здається, зріло очікування сплеску нової радості, і, наче у відповідь на те очікування, знову сколихнулось повітря, ніби десь зовсім близько шелеснули крила великої птахи-невидимки, птахи, що понесла в далеч щиру людську втіху. Микола глянув на Ганну Михайлівну, ніби перевірити хотів, чи прислухається до музики, та на обличчі жінки, що рвала ягоди, лежала тінь зажури.

І, спонуканий чи то сплесками весільних згуків, чи то тінню тієї зажури, він мовив:

— Коли мати прощалася зі мною... доле, змилуйся й завтра над нею, не карай... коли прощалась, то й за тебе казала, за Юрка й плакала ревно...

— Що ж вона казала? — обізвалась, не підводячи погляду, давкий клубочок одчувши десь у самісінькому горлі.

— Помирись казала, якщо ти захочеш, і жити так, як усі люди. То вона напоумляла піти до тебе просити

вибачення, вона благала мене покаятись. А я, думаєш, по-іншому міркую? Але ж чи не тямлю, що не від мене залежить усе, а від тебе? Знаю, можеш мені не вірити, маєш право не вірити й не вір, Ганю, коли хочеш, а тільки скажу... І не слухай, коли що, бо таки заслужив, щоб не слухала. Еге, подумаєш ти, яким мудрим став Микола Устій, чом раніше не помудрішав, часу ж мав не день і не два, а роки і роки! Все кажи, маєш право, не сперечатимуся з тобою, бо я, може, собі сам такі прокльони іноді посилаю, що куди твоїм проти моїх!.. То, Ганю, просила мати і я прошу, щоб ми зійшлись... Я сам, нікого нема в мене, повернуся в Бережани, піду до колгоспу. Юрка запишу на себе, авжеж, бо не чужий мені, а рідний, хай хлопець має батька, як і всі діти. Знаю, пізно почав з тобою таку балачку. Але ж повір — од душі, ніхто не примушує, хіба що серце моє та... життя саме, бо вже по-іншому жити не годен... Може, й не потрібен тобі, може, Юркові теж не потрібен, без мене стільки перебивались, але мушу проситись, мушу. Не полегшає, коли попрошусь, ні, однаково тяжко буде, я вже себе пізнав трохи, а тільки ж оце надумав кінці з кінцями позводити, щоб совість так не гнітила... Здається, сказав усе, а ти вже вір чи не вір... хоч нащо тобі вірити мені!.. А ти вже відповідай або мовчи... в листі, може, напишеш, я тобі дам адресу... За тиждень уже їду, скільки там часу лишилось... Усе зволікав, усе остерігався знайти, а ниньки таки зважився, бо мушу. Пізно, авжеж пізно, та мушу.

Рвав ягоди шипшини, й подеколи здавалось, мовби звертається до куца — кидає слова свої поміж зоряні сузір'я, а вони там, серед колючок і листя, застигають новими вогниками болю, палахкотять гаряче. Зрештою замовк, наче забракло вже йому страждань, щоб укласти їх у слова, забракло мук — то на їхніх крилах ті слова летіли.

Ганна Михайлівна не відповідала — десь поза її свідомістю звучала Миколина мова, не до неї була звернута, а слова... чи казали щось слова? Здається, могли б сказати отому юному дівчиську, котре так чекало й не діждалось бодай якихось слів. А може, й справді Микола зараз ось звертається до того давнього дівчиська, сподіваючись, що воно не зникло, а й досі живе в Ганні Михайлівні, дивлячись на світ наївними, добрими очима?

А може, він і досі бачить її такою, якою була майже десять літ тому? Ілюзії, все ілюзії...

Й донині не одповіли на вітрах розчарувань, на дорогах непорозумінь. Здається ж, назавжди відійшли в небуття, аж раптом — вигулькнуть пролісками з-під снігу, зорять довірливо!

Й чого це вони вдвох поставали коло шипшинового куца, — зненацька подумалось Ганні Михайлівні, — навіть рвуть ягоди? На простеленій хустині застигла блискуча гірка, мерехтить... Ага, взимку готуватиме відвар шипшиновий, даватиме Юркові пити — від кашлю, від простуди...

— Чому не обізвешся? — мовив Микола. — Хоч би слівце одне сказала.

— А що казати? — розімкнула уста. — Вірю, що правду говориш, авжеж.

— Тільки чи потрібна тобі моя правда?

— Чи потрібна? — Були в неї не зиниці, а докір, настояний на пригусклому липовому меду. — І тобі, звісно, потрібна, й мені, як же без неї жити? А тільки не чекала ні такої зустрічі з тобою, ні розмови... Як би пояснити?.. От наче прийшов до знайомої хати, стукаєш у вікно, сподіваєшся, що відчинять. Раз постукав, удруге, а відповіді ніякої, й ти вже думаєш, що навмисне мовчать, не хочуть пустити. А не відчиняють із іншої причини — ніхто вже в цій хаті не живе давно.

— Отже, з твоєї хати виселились теж, не живуть? Так я зрозумів?

— Якби ж я сама відала, чи правильно висловились про саму себе, чи правильно ти зрозумів! Повір, і сама не відаю, а тому й відповіді ніякої дати не годна. Маю обміркувати, мушу звикнути до того, що почувала.

— Не такі ми вже, як були колись! І чим довше живеш на світі, тим менше зостається людей, до яких міг би притулитись. Раніше легко розходився, а тепер і не зійдешся по-справжньому, як уже розійшовся. Повір, останній рік тільки й линув думкою до тебе, до Юрка, до села свого. Думав — приїду, на коліна впаду перед вами, покаюсь. Гадалось — може, вдасться зліпити до купи розбиті черепки. А приїхав і побачив, що не все так просто, як здавалось. Нікого не винувачу, не дорікаю, бо ж сам винен. Але ж вина моя — в минулому, повір, винен начебто і не я, а той, інший Микола.

— Може, й так,— непевно мовила Ганна Михайлівна. Розуміла, що навіть мимохіть Микола не знімає з себе вини, та останні слова неприємно вразили.— Але й з тобою вже розмовляє не та Ганнуся, що колись. Коли б ти знав, як ота колишня Ганнуся чекала таких слів. Чекала — й не дочекалась. А вона ж на все готова була, відразу простила б!.. Аж самій тепер дивно — де поділась та Ганнуся, чому не озивається на твої слова?

— Я не до тієї звертаюсь, а до тебе,— понуро сказав Устій.— Авжеж, тієї Ганнусі давно немає, добре бачу. Яка дяка — така й віддяка. Тоді я накаламутив води, тепер уже ти.

— Не верзи казна-що, Миколо,— скрикнула,— не привірною моєї сьогоднішньої поведінки до твоєї страшної вини. Чи я бодай на дрібочку завинила перед тобою або перед Юрком?

— Авжеж ні,— так само понуро згодився.— А тільки ж тепер усе в твоїх руках. І моє життя може змінитись, і твоє, і Юркове... Та бачу, вже й справді нема колишньої Ганнусі. А ти... судиш мене... справедливо, так... Ну, відвернулась,—так мені й треба. Немає мені місця в Бережанах, ні в твоєму серці, то більше й не стукатимусь, не тривожитиму. За тиждень поїду, пора... А тільки повір, я зі щирим серцем до тебе... Прощавай і не гнівайся за мою балачку.

Повернувся і пішов. І в тому, як зсутулив плечі, відбилися не тільки образа, а й відчай, приреченість... Дивлячись услід, Ганна Михайлівна зараз відчувала жаль до цієї людини, тільки... не до того колишнього Устія. Тепер її почуття мовби розпались навпіл: щиро співчувала одному, котрий зараз оддалявся по зеленому моріжку, й злостилася на другого, який колись мало не так само пішов од неї, тільки ж плечі його тоді були не зсутулені, тільки ж голову тримав високо.

Вколота палець, і на пучці вмить живим сріблом набубнявила, замерехтіла краплина крові, достоту схожа на маленьку шипшинову ягідку, що так несподівано дозріла, завдавши Ганні Михайлівні гострого болю.

Вже десь після випускних екзаменів Ганнуся Кметь поверталася з клубу. Недавно одшуміла шпарка літня злива з громом та блискавкою, й тепер у чистому небі, осяяному місяцем, пливли швидкі хмари. Пливли по

неймовірної глибини безоднях, по дорозі проносився чи то морок — тінь од хмар, чи то примарне світло місячне, пролите з тих високостей. Бадьора тривога відчувалась у тому небесному русі, і наче біг видимими хвилями тривожний настрої по землі, віючи в душу Ганнусину холлодом — і вивітрюючись.

До клубу ходила на танці під радіолу, сподіваючись, як завжди, побачити Миколу Устія, проте не навідався, хоч і обіцяв напередодні. Авжеж, здибалися на околиці, коли з школи поверталась, а він машиною з поля їхав. Зупинився і, відчинивши дверцята кабінки, обдарував її таким одверто замилюваним поглядом волошкових очей, що Ганнуса спершу й не повірила — невже то їй квіти в його погляді? Таки їй, бо обізвався, бо спитав, чи до клубу прийде в суботу... Кілька днів по тому жила споминами про зустріч і, звісно, ніяк не могла дочекатися суботи. Часом пронизувала думка: невже й Миколі так само нетерпеливиться? Й завмирала від боязкої думки, що, може, йому теж прагнеться вечора в бережанському клубі, їхньої зустрічі...

Тепер ось поверталась додому, страждаючи від свого безталання, від того, що обманута... авжеж, обманута, Микола просто пожартував із неї, чом би не поглузувати, коли вона з нього очей не спускає. А сам не збирався приходити, зараз і не згадує про неї — чи в дорозі їде, чи, може, розважається з кимось.

Розпука аж струснула Ганнусею, й вона спинилась, вражено роззираючись на нічні Бережани й наче вперше бачачи їх — село тонуло в пишній та важкій зелені, викупаній дощем, густо пахло розволоженою землею, молодими лопушками та кропивою з ровів, листям вишень, глеєм вишневих стовбурів... Співала якась дівчина за Холодним горбком, чисто й проникливо: голос на мить пропадав, тонучи в потоках соковитого вітру, потім виборсувався з його свіжого пориву, лунав, ніби срібною галузиною плив по його хвилях, і від Холодного горбка посувався до Соснини... Хто ж це співає, билось у Ганнусиній голові, й вона в думці перебирала дівчат, що жили на тому кутку села. Пісня линула, то виринаючи, то потопаючи в хмільному вітровінні, й Ганнуса, мимоволі прислухаючись, не могла втямити: як то комусь співається, коли в неї на серці тяжкий камінь, як то радіється комусь?!

І тільки звернула в свою вуличку, що запаморочливо дихнула бузиною та терпким холодком кропиви, як із-під куца черемхового ступила їй назустріч тінь якась, і вже за мить обернулась на Миколу Устія — обличчя його засвітилось блідо, й усмішка уст була темнава, наче морок замерехтів на губах. Та спалахнув місяць із-за хмарини, і вже змінилось обличчя, зазорили на ньому очі, на губах уже не морок мерехтів, а наче білий черемховий цвіт сріблився, відблиск його з куца відбуялого.

Ганнуся, оторопіло дивлячись на Миколу, всміхнулась йому розгублено, відчуваючи, як розпука її недавня вичахає, натомість уся вона поймається полум'янистою радістю, вже Ганнуся в тому тремткому полоні, що обезволив, одібрав мову, а саме дихання посік та пригнітив.

— Додому поспішаєш? — обізвався Микола, й голос його війнув на Ганнуся післядошовою гіркотою черемхи.— А я оце йду мимо твоєї хати до клубу. Знаєш, у рейсі затримався, бо поки повантажили той шифер в області, поки доплуганилися...

Значить, не забув у дорозі, значить, думав. А вона вже ладна була на весь світ розгніватись! І, наче просячи в Миколи вибачення, ледь торкнулась рукава його сорочки. Устія ніби й не помітив того руху, а вона, сторопивши від своєї мимовільної сміливості, вже одсмикнула пальці, мов обпеклась, і навіть за спину сховала руки.

Розмовляючи, подались у левади, хоч уже й пізно було, додому годилося б. Микола розказував про всілякі випадки, що траплялись у його шоферському бутті, про цікавих чи дивакуватих людей, з котрими часто зводили далека дорога або почівлі в чужих селах і містечках. У левадах пліч-о-пліч стояли старі верби, й кожна прислухалась до їхньої розмови.

Вийшли на горб Біля Колодязя. Так він називався, бо в леваді коло нього був колодязь чи з не найсмачнішою на все село водою. Микола Устія опустив почеплене на ланцюзі відро, витягнув повне і, піднісши до уст, пив із перепочинками. Потім Ганнуся теж пила, відчуваючи, що вода не остуджує, а ще дужче розпалює, і в думках їй зараз так широко і безмежно, так тривожно-місячно, як і в нічному небі.

Висока трава лугова то вилягала хвилями, то спокоювалась, а за нею, та ще за шабlistою рогозою, ставки були виповнені розплавленим брижастим чавуном, що

грізно похлюпував. Микола не переставав розказувати про свої поїздки, в яких він тільки й почувався людиною і його, звичайно, мали за людину. А ще вперше тоді звірився Ганнусі, що в Бережанах довго не засидиться, авжеж, бо коли ж тоді й світу побачиш, як не замолоду. Друзі вже давно зманюють на золоті копальні, а можна просто податись на шахти за Полярним колом, там теж карбованець довший, ніж у Бережанах, і життя ризикованіше, відважніше — для справжніх мужчин. Годі скніти вдома, треба ковтнути студеного вітру пригод, а в Миколи вистачить і зваги, й одваги.

Вперше поцілував Ганнусю, коли місяць сховався за хмари. Й, здається, єдиною її думкою тоді було — як добре, що стемніло, значить, сторонньому комусь буде важко підглядіти. Губи в Устія були вимогливі, тверді, й од них таки гірчило черемхою, мабуть, тримав у зубах листочок, поки чекав її у вуличці. Ганнуса відповіла на поцілунок, припала до його широких, пропахлих бензином та машинним духом грудей.

Вони ще довго цілувались у левадах, блукаючи поза городами, й Ганнусі весь час здавалось, що все це відбувається не з нею, а з кимось іншим. І страх охоплював її молоду напружену істоту, коли думала, що нині могли розминутись, не здибавшись, що цього вечора, осяяного швидким, летючим місяцем, в її житті могло й не бути... Микола сказав, що давно вже накинув на неї оком, а Ганнуса, переборовши боязкість, звірилась, що любить. Він щасливо засміявся на дівоче зізнання, обвив руками її стан і припав до Ганнусиних губів, ніби запрагнув випити їх, запрагнув знетямитись і забутись.

Тієї ночі не могла заснути — в голові було безмежно широко, ясно, мовби немисливо далеко порозсувались її обрії, і в обрях тих горіло лагідне сонце, висвітлюючи кожну її думку, бажання, мрію, а ще завтрашній та позавтрашній дні, котрі, вірилось, мають бути чистими, безхмарними. Коли задрімала, то навіть уві сні не полишало відчуття щастя, й снувались коротесенькі сни-видива, пронизані сонцем та ще супроводжувані чарівливою, срібною мелодією, наче то був голосок самої любові Ганнусиної...

Того літа лились шовкові дощі, бо саме такими бачились Ганнусі; наче рясні зливи опускали долу свої довгі коси, миючи їх у погідних вітрах. А ще кожнісінька вишня по бережанських садках, коли дозріли ягоди, була

схожа на зоряне глибоке небо, а гілляка — на русельце Чумацького Шляху, що неспогадано тут зазорів. Цвіли соняхи, обертаючи до Ганнусі свої вродливі обличчя, й дівчина розуміла, що втішаються вони її щастям. А вода по криницях бережанських не втамовувала її спраги, хіба що з однієї могла впитись, що за городом учителя Басистого.

Зустрівшись із Миколою вдень у селі, перекидалися кількома словами й поспішали в різні боки, боячись людських поглядів та пересудів. А коли смеркало, виходила за Бережани, брела полями навпростець, бо десь у пшениці чи в житі вже чекав на неї Микола і, коли наближалась до умовленого місця, підпадьомкав перепелом. Вона йшла на той його пташиний поклик. І коли Микола, щоб пожартувати, замовкав, а то й навколішки перелазив убік, вона зупинялась розгублено, відчуваючи, як шириться в грудях холодок — а що, як не озоветься більше, як примарився той пташиний голос?

Скільки було зустрічей у бережанських полях, під місяцем, під зорями, коли обом, задивленим у небо, починало здаватись, наче вони вже не на землі, а там, серед білого мерехтіння зірок. Закоханій Ганнусі здавалось, що вона сама вже обернулася на зірку й тепер світить довкруг втішеним, живим промінням. Засинала в Миколиних обіймах, а в короткому сні-видінні марилося, що мати вийшла з хати у двір і ловить у підставлені долоні проміння тієї зірки, якою стала Ганнуся.

Село жнивувало — кожен день стояв, мов золота вощина, осідаючи в пам'яті почуттів легко, як молодий мед. Устій возив зерно на елеватор, не завжди мав вільну часинку і вночі, а Ганнуся щодня пропадала на критому току. Чекала на Миколу щохвилини, відчуваючи, як дедалі тугіше в ній папинається струна й починає густо, видзвонювати. А може, то хміль полудневої спеки жебонів їй у скронях? Випростувалась над купою шерехатої пшениці — в лице віяв теплий вітерець, не остуджуючи, гаряче поле дихало з усіх боків полином та чебрецем, у небі завмер шуліка, зовсім близько від нього летів реактивний літак, беззвучно, бо мотор трактора забивав далеке гучання... Таки не переставала видзвонювати в скронях струна очікування, й Ганнуся, безмовно страждаючи, знову бралась до роботи, щоб забутись, щоб припвидшити плин часу.

А Микола все частіше бував у далеких рейсах, інколи зовсім не приходив на побачення, і тоді Ганнусі здавалось, що з грудей їй вийнято серце, й тепер життя її стало пустельне й мертве, мов безкрає засніжене поле. Та на другий чи третій вечір з'являвся Микола, й пропадав розпач, забувались образи, підозри, й знову життя ставало веселе, схоже на жайворонковий спів у піднебесі, знову в грудях билося серце, оживляючи та опромінюючи своїм цілющим світлом Ганнусині мрії.

Серпень стояв тихий, дозріло не тільки в садах та на городах, а й саме повітря достигло, поважчавши. Й людські сподівання, погляди їхні, очі, рухи, кожне слово дозріло тієї жнив'яної пори. І той острах, що ворушився в Ганнусиній свідомості, що подеколи озивався гостреньким болем коло самісінького серця, теж достиг, і Ганнуся, тамуючи дихання, шильно прислухалась до нього. Острах той наче почав жити своїм окремим життям, скоривши собі Ганнусю, й тепер вона вже не належала собі, а лише, здається, тому побоюванню. Отже, тепер начебто існувало дві істоти — Ганнуся та її невсипущий острах, і подеколи дівчині здавалось, що про її таємницю починає здогадуватись не тільки мовчазна мати, а й інші люди, хоч звідки, звідки їм знати? Адже ревно оберігала таємницю навіть од самої себе, не завжди й собі зізнавалась у тому, то звідки, звідки?!

Лава соняшників — той опустил зважнілу од зернят голову, інший задер блаженно, сяючи вінчиком усохлого цвіту, а котрий ще зовсім недавно обібрався пелюстками, мов одлитими з сонячного воску. Микола Устій ішов через лан, щойно почувши від Ганнусі про її побоювання, щойно довідавшись про її таємницю, йшов і мовчав. А дівчина поспішала за ним, соняхи перепиняли дорогу, вона відводила їхні вперті голови вбік, а вони кидались навздогінці, ніби гнівались. Біль пойняв Ганнусю, і, гамуючи сльози, забігла наперед, стала перед Миколою — й розгубилась. Розгубилась, бо поглянули на неї спокійні озерця небесної блакиті, поглянули співчутливо, з жалем.

— То й що,— мовив Микола, знімаючи зі щоки зів'ялу пелюстку соняшника,— воля твоя в усьому, чини, як хочеш, вказувати не буду. А тільки женитись я не збираюсь, бо ще й світу не побачив, не нагулявся. Хлопці кличуть на золоті копальні, то, мабуть, подамся. А ти дивися, сама ж маєш розум.

Ошелешена, ще якусь мить тупо дивилась у його обличчя — засмагле, з півмісяцями синців під очима, не змінило виразу, зосталось начебто таким самим добродушним, приязним. Проте Ганнусю шпигнула думка, що перед нею — маска, а за маскою ховається зовсім інша людина, не Микола.

— Авжеж,— говорили дві крижинки Устєвих уст, що дихали смертельним холодом,— уже й умовився з хлопцями, й батьки знають. То чого маю затримуватись? Зароблю якусь копійчину, бо в Бережанах що...

Ще дихали холодом крижинки його уст, проте Ганнуса не чула, мовби заворожило їй. Знетямлено обернулась і пішла геть. Соняшники лавою стояли перед нею, заступали дорогу — котрий усміхався блідо пригаслими вінчиками цвіту, котрий сміявся золотими пелюстками. Пішла швидше — й соняшники сквапніше та завзятіше стали виступати на заваді, вона горнула й горнула руками наобіч їхні буцматі голови, а вони наздоганяли, били в груди, в плечі.

І пізніше, коли згадувала ту розмову в серпневому полі, то запам'яталось чомусь, як соняшники заважають іти, б'ють, ніби знущаючись, та ще регочуть їй в обличчя пізнім цвітом своїм, хлюпають дошкульним сміхом гарячих пелюсток... І ще, мабуть, зосталось у пам'яті німе здивування, що Микола не біжить слідом, не кличе, не намагається переконати, що й у гадці не мав вести таку балачку, що обмарило Ганнусю.

Проте не обмарило.

Незабаром Устїй таки справді виїхав із Бережан — цю звістку вже почула від дівчат. І наче морозом обпекло серце, й саме тоді відчула Ганнуса, як погляд її, колючим ставши, посухішавши, знебарвлюється, як у грудях починає битись не серце, котре їй іноді, в хвилини щастя, видавалося сонцем, а важкий камінь, що при кожному ударі ранить груди, болем відлунює в свідомості. Перебирала в пам'яті кожен день цього літечка, що вже на спаді було, й дедалі більше не вірилось, що справді була щаслива, що все те відбулося з нею, а не з кимсь іншим. А може, таки з кимсь іншим, а вона тільки вислухала, запам'ятала й тепер чужі почуття переживає мов свої? Хтось інший малиновими вечорами бігав у бережанські жита й пшениці, хтось інший чув кличне підпадьомкання перепела, видлубував з колоска недостиглу зернину

й клав до рота, ласуючи недозрілими прісними солодо-щами, хтось інший, лежачи горілиць, мав відчуття, наче опинився в небі серед рою зірок, сам обернувся на зірку, посилаючи додолю живе проміння. А таки хтось інший... Бо єдине, що дісталось на її долю, в що вірилося, — це серпневий лан, спека, курний запах березки та мишійки, буцматі сосяхи заважають бігти, б'ють зусібч, та ще пізнього цвіту-сміху їй назустріч то решетом повним, то підрешітком сиплють!

Спершу чекала бодай вісточки від нього, та немов у воду канув. Дні, тижні, місяці низались у довгі разки — мов смутні павутинки бабиного літа з краплинами ранкової росички на них.

Коли народився Юрко, достоту викапаний Микола, то начебто стало легше, позбулась остраху, бо таємниця вже не була таємницею.

Прибігла до сільради тітка Чаплиха. Сиве волосся вибилось з-під хустини, очі напівбожевільні, наче не дивляться, а двома гадючими головками, звинувшись, так і кинуться на тебе. Прочинила двері, просунула свої витіпані літамі пачіски, а поріг переступити не зважається. Авжеж, як переступить, коли в кабінеті Ганна Михайлівна не сама, а з директором школи сидить, видно, пильні в них справи.

— Заходьте, тітко Чаплихо, — мовила голова сільради. — Ми вже побалакали про все.

Й директор привітно примружився, розглядаючи тітку приязно, весело. Недавно був призначений у Бережани, знав небагатьох людей. Та про Чаплиху, звісно, наслухався всякої всячини. Зрештою, підвівся зі стільця, попрощався з Ганною Михайлівною за руку, до дверей пішов, так само весело дивлячись на тітку. Чаплиха сквапно відступила, проте на усмішку приязну так і не відповіла.

Ганна Михайлівна, розуміючи, що тітку важко затягти до кабінету, вийшла в коридорчик. Чаплиха зітхнула вільно.

— І не повірите, — загомоніла міцним, діжкуватим голосом. — І сама не повірила б, якби не розказали. Слухайте, не сидіть отут, ходімо хутчій зі мною.

— А куди йти? — не могла втямити Ганна Михайлівна того поспіху, сквапності.

— Ой лишенько, гайда хутчій, бо й так пізно, забаримось. Гайда, чуєте!

— Що з вами, тітко Чаплихо? Розкажіть до ладу, куди маємо бігти, де горить, де пожежа...

— Ой, не горить, ой, не пожежа, а гірше... Настя Регеда продала хату своєї покійної баби, еге? Сільрада дозвіл давала?

— Авжеж,— здивовано мовила Ганна Михайлівна. Бо й справді зовсім недавно Настя Регеда навідувалась до сільради, щоб узяти дозвіл на продаж бабиної хати. Цього разу мала покупця не з міста, не чужого чоловіка, а свого ж таки, бережанського,— він брав шлюб з їхньою ж таки дівчиною, хотів виділитися з батькової хати, та не бажав іти в прийми.

— Настя гроші за хату взяла, за погріб, за хлівець, а за садок у ціні не зійшлись. Та й який там садок? Яблунь кілька, грушок дві-три, сливи по межі, вишеньки з причілка. То що? Взяла сокиру й заходилась вирубувати! Не хочу, каже, щоб моє добро задарма діставалось у чужі руки.

— А навіщо вирубує садок? — не могла втямити Ганна Михайлівна.

— Бо скупа, завидюща, свої копілки з рук не випустить. І якби ж садок, щоб за нього торгуватись, а то ж ні, кілька деревцят, і бач... То ви ж таки влада, може, прибрали б Настю, всовістили чи оштрафували. Бо вона не тільки садочок погубить, а й бузину, а й дерезу не помилує.

Настя Регеда кілька днів тому оформила продаж бабиної хати. А ще раніше розраховувалась у колгоспі, поклавши собі перебратись у місто до сестри, яка працювала на кондитерській фабриці. Сестра давно вже змапювала, проте Настя не поспішала, бо покійниця пообіцяла онуці відписати все хазяйство, коли доглядатиме й поховає як слід... Настя, звісно, доглядала. А тепер, діставши в спадок садибу, не хотіла продешевити. Вона вже, подекували, через свою сестру напирала в місті роботу вигідну. І чекала слухної миті, щоб геть повіятись.

— Такого в Бережанах давно не траплялося,— сопіла тітка Чаплиха, намагаючись устигнути за головою сільради.

Подвір'я заросло густим споришем, лободою, щирійкою. Серед бур'яну зацвів самотній соняшник, неподалік жарів

кущ чорнобривців. Погрібник, без дверцят, з'яв темним війстям. Із хліва звисали страпаті сніпки. Хатинка скобочилась і, підперта двома стовпцями, скидалась на свою хазяйку-небіжчицю, котра за життя й на поріг не ступала без костура.

Зрубані сливи лежали вздовж межі, задерши гілля з побронзовілим листям. Межа без них здавалася сиротливо скривдженою. Так само з причілка було зрубано вишеньку — вона, падаючи, сперлась верхівкою на стіну, мовби в останню хвилию просила в хати заступництва й порятунку.

Гурт бережан стояв на городі, оточивши стару яблуню. Стовбур її було знизу надрубано, свіжа деревина світилась, мов оголена кістка.

Сивоусий Роман Липенко тримав обома руками сокиру, котру, мабуть, одняв у Насті Регеди, а вона, в розпанаханій кофтині, стемніла від гніву, лиха, намагалася забрати назад. Дехто в гурті посміювався з цієї придибенції, а дехто оторопіло поглядав на сердиту дівку, що, здається, в гніві своєму ладна була зазіхнути не тільки на життя дерева.

— Моя сокира, — вгледівши Ганну Михайлівну, скрикнула Настя, знову хапаючися за топориче, що його не випускав Липенко. — Мій садок, чого поприбігали? Хату продала, це правда, й хлів продала, подвір'я. А садок не продавала, мій, то хочу зрубати на паливо.

— Садок не рубай, — твердо мовила Ганна Михайлівна, й голос її задзвенів напружено, ніби десь у грудях озвалася сталева струна.

— А хто мені заборонить? — закричала Настя Регеда, на мить забувши про топориче. І ступила до Ганни Михайлівни, взявшись у боки. Зараз вона зовсім забула про гандж своїх зубів, що різко присвистували при розмові, й сюркітливий звук супроводжував мало не кожне її слово. — Хто заборонить? Ви? Та нема такої сили, яка мене спинить!

— Чи не бачиш, хто забороняє тобі? — Ганна Михайлівна кивнула на гурт бережан, на гнівного Липенка, на непримиренну тітку Чаплиху. — Люди забороняють, люди є тією силою, що спинили. А проти громади, Насте, не виступай, громаду не подужаєш.

— Я цю громаду не кликала сюди, мені громада садок не садила! — Настя Регеда випнула груди й розвела

широко руки, мовби хотіла випхати весь той люд бережанський з городу.

— Тю на неї! — отетеріло мовила тітка Чаплиха.— А це ж чого ти сікаєшся до всієї громади? Не плюй проти вітру, не плюй! І вродиться ж таке лихе, що проти ночі краще з ним і не здибатись... Та якби не громада, то чи й ти б на світі жила. Поки громада, доти й ти, дівко, мала б тямити. Де знайдеш собі чоловіка, коли не в громаді, га?

— То вже хай вам громада виділяє пару, а я обійдусь,— трохи оговтуючись, мовила Настя.— Хай вам на трудодні випишуть, коли маєте охоту.

— А ти постарайся собі жениха виклопотати на довгого карбованця, еге? — не зосталась у боргу тітка Чаплиха.

Люд бережанський дружно зареготав. Навіть у старого Романа Липенка під сивими вусами лагідною павутинкою бабиного літа затремтів усміх. Настя оторопіло дивилась на бережан, що прийшли в її садок, одібрали сокиру, насварили, а тепер ще й глузують. Гнів, образа сколихнули нею, очі наллялися сльозами — на щоках засоталось по блідому ручайку. Сміх зів'яв, наче пригашений тими несподіваними сльозами, навіть Липенко принишк, тітка Чаплиха зп'яковіло зламала брову, і в Ганни Михайлівни враз ворухнувся дражливий живчик болю. Котрась молодиця, зітхнувши докірливо, одірвалась од гурту, подалась до воріт. Слідом за нею рушило ще кілька чоловік.

— Ну, чого повитріщались? — уже без злості поспитала Настя Рєгеда, присюркнувши різким, металевим присвистом. І вже зовсім показувала на скривджену, обмовлену. Запнула кофтину і, впевнена, що Липенко не одмагатиметься, спокійно забрала з його рук сокиру, подалась геть.

Сусіди, ще якусь хвилю потоптавшись та погомонівши, розійшлись, наче кожного чекало вдома щось нагальне. Зостались тільки Липенко й голова сільради. Старий, певне, і досі не міг отямитись од того, що сталося. Знайшов на подвір'ї якийсь ганчір'я, черепок з водою і взявся заліплювати землею рану на стовбурі яблуні. Далі обмотав дрантям, наче піклувався про живу істоту, знаючи, що вона потребує помочі, що, дякуючи людській доброті, виживе.

— Є ж такі, — гомонів, — що дитину свою не пожаліють заради вигоди. Спитати в тебе, навіщо руку заносиш на дерево, вкорочуєш йому віку? Саме не захиститься, то має на поталу йти, еге? Ні, на поталу не дамо, хоч і дерево. Посадити — посади, коли маєш охоту. А збавляти — зась.

Ганні Михайлівні моторошно було дивитись на зрубані дерева, що покірливо лежали вздовж межі, й на оте, яке в розпачі сперлось на стіну хати, ніби випрошувало в неї захисту.

Підійшла до вцілілої груші — розложисте дерево скрадливо шелестіло листям.

Невже так можна, міркувала Ганна Михайлівна, дивлячись на старого Липенка, що навколішки клопотався коло пошкодженої яблуні. Чи є в людині та межа, переступивши яку вона перестає бути людиною, обертається на бездушного бовдура, здатного на будь-які злочини? І що в людині — в ній самій — не дозволяє переступати ту страшну межу, зберігаючи її гідність? І які причини спонукають інших вступити з тією людиною в боротьбу, навіть силою примусити не знищувати в собі людського? Який колективний інстинкт, яка спільна — усвідомлена або й ні — потреба?

Не так давно Ганна Михайлівна вже бачила щось схоже... авжеж, схоже бачила, коли навідувалась до Лихолата. Він і хотів би перебратися до котроїсь із дочок, щоб доглядали, щоб зогрівали родинною увагою. Але ж непереборна влада хазяйства не випускає зі своїх пазурів, підпорядкувала, обернула на раба, на жертву. І, звісно, ця жертва й не думає про своє визволення, бо має насолоду від ярма. Скільки таких людей набереться на всі Бережани? Одиниці. Але саме на цих людях дуже добре видно, як минуле життя підточувало душі. Якби й цих вирвати з їхнього стану — тоді можна було б зітхнути спокійніше. Бо хіба ж повністю відчужує свою гідність, коли поряд з тобою хтось — один чи двоє — сам собою приречений на добровільне ярмо?

У вуличці загупотів кінь, і скоро — через дерезу в рові, через блекоту — на двір удерся вершник. Підвів голову од кінської гриви — та це ж Мудрий! У старенькій шкірянці, котра ще дісталась од батька, учасника боїв за визволення Києва, в руці — замашний батіг (випрошений у когось із колишніх їзових колгоспу), сорочка

розхристана, чуб, наче бурею розкошаний, колоситься над куценькими обніжками брів, а очі виблискують, палять — не погляд, а подих із ковальського горна! Так от який з тебе верхівець, Ільку, мимоволі подумалось Ганні Михайлівні, що не могла не замилуватись помолоділим од верхової їзди їхнім головою колгоспу.

Ілько Мудрий об'їхав навколо хати, досадливо шмагнув батогом по стовбуру підтятої вишні, далі вздовж межі протрюхикав, спинився біля Липенка, зіскочив долу.

— Я на фермі був, коли прибігають і кажуть, що Настя Регеда садок вирубала, а тоді з сокирою мало на людей не кинулась. Уже всеьке село знає. Загули Бережани, мов потривожений вулик.

— Загудеш, коли у вулику скоїться таке,— мовила Ганна Михайлівна.— Тут чимало народу зібралось, утихомирили Настю, вдалось порятувати решту дерев.

— Не побачив би — не повірив! А що, ця яблунька оклигає, не всохне?

— Заживе, загоїться,— сказав Липенко.— Буває, зовсім деревина розчахнеться, вже, либонь, не очуняти. А стулив докупи, підв'язав, підпер — і росте, зеленіє, хоч і каліка.— Та й знову, розчісуючи пальцями кінську гриву, всміхнувся.— Не без порову гнідко, що весною не хотів нікого підпускати до себе, а тепер присмирнів, під сідлом ходить.

— Що, батьку, заграла кров у жилах, згадалась молодість, затремтіли жижки?

— Та хай уже, Ільку Трохимовичу, тремтять у таких, як ти, бо мої жижки чи й розворушиш,— гасячи усмішку, невесело відказав старий Липенко, колишній кіннотник-одчайдух.

Потім вони йшли по осінній вулиці — Ганна Михайлівна з Мудрим попереду, а старий ззаду, ведучи коня за вуздечку. Гнідко легко ставив міцні, наче з металу литі ноги, задирав голову, і в очах його, схожих на темне, задимлене небо в грозу, коли згасне блискавка, яріла сила, дух непокорений, вільний. Липенко, ступаючи побіля коня, ніби намагався бути схожим на себе молодого — й груди випнув, і по-соколиному гостро позирав довкола.

Мудрий розповідав про бюро райкому партії, що відбулось позавчора. За що тепер питають з усіх? Звісно, за комплекс осінніх робіт — за урожай, за оранку, сівбу,

підготовку ферм до зими, заготівлю кормів. Та ні, в Мудрого все обійшлося гаразд, бо в цьому році колгосп їхній таки в усьому був не серед останніх, а перших. І хліб зібрали вчасно, й здали державі, й картоплю викопали, не дочекавшись снігу, як це трапилось позаторік, і буряків у полі зосталось невикопаних не так і багато, скоро впораються, вивезуть на завод. Авжеж, на бюро називалось прізвище Мудрого, згадувався їхній колгосп, але — серед кращих...

Розказуючи, не приховував радості, і в цю мить Ганна Михайлівна не могла не відзначити, що Мудрий, радіючи за себе, водночас радіє за всіх бережан, і в її пам'яті постало сьогорічне літо, нібито й відчула в роті смак тієї першої пшеничної зернини, яку скуштувала за одвічним хліборобським звичаєм перед початком збирання врожаю. Славпе було літечко — відсурмило в дзвінкі сурми спеки, відгриміло золотими ядрами хліба, зосталось у пам'яті спомином, наче мево на польовому пружі.

Йшли вулицею, Мудрий розповідав, і здавалось Ганні Михайлівні, що їхня спільна хода, й розповідь голови колгоспу, і її думки та спогади — наче все це пронизано, оповито настроєм тихого осіннього проміння. Журливо мерехтіли чистеньким, жовтілим листячком липи вздовж вулиці, й коли воно відривалось од гілля, то злітало до низу наче й не вогниками, а зітханням усміхненим. І гнідий кінь, і Роман Мефодійович, що тримав вуздечку в руці, посувались у тих ясних спалахах, і хода їхня теж була пронизана роздумливою зажурою сонячного проміння. Й було таке відчуття, наче поряд з ними по бережанській вуличці нечутно ступає осінь, і то від її ходи облітає листя, творячи надвечірню мелодію згасання, то вона, осінь, оживлює розмаїті барви природи, насичує вогнем.

І хоч як було добре довкола, Ганна Михайлівна не могла позбутись відчуття, що ось зараз знову побачить сокиру в чужих руках, знову вгледить рядок зрубаних дерев, які лежать горілиць уздовж межі, наче посічені побратими.

Коніку славний, подумки звертався Роман Мефодійович до гнідка, про бої та походи не чув ти ніколи, не звідав поневірянь, що випадали коням, як і людям. Що ти знаєш? Волю, простір та ласку. Навіть до роботи не часто тебе женуть, бо нема тепер для коней справжнього

діла. Славний ти, гнідий конику, зате підо мною колись ходили не гірші, а може, й кращі.

Вони, як і люди, зазнали поневірянъ, вони, як і люди, воювали, пізнали ціну і смак води з джерела та оберемка трави.

А гнідко басував, а гнідко грав очима, в яких темніла гроза!

Роман Мефодійович Липенко не дасть, мабуть, забути жодної дрібниці ні Ганні Михайлівні, ні Ільку Мудрому. За осінніми клопотами, за безліччю господарських справ щось вивітриться з пам'яті, до чогось не дійдуть руки, але немарно в їхніх Бережанах саме такий голова народного контролю, а не інший. Виходить, знали, кого настановляли, а раз настановляли, то маєте шанувати не про людське око, а на ділі.

Всім-бо відомо, який він господар на своєму дворі та в своїй хаті — такого пошукати не тільки в селі, а й по околицях. Кожне відерце, кожний молоток, чи сокира, чи швайка в нього знають своє місце. У сивоусого Романа Мефодійовича, здається, кожна яблуня відає, коли їй зацвітати та плодоносити, кожна курка відає, коли й де знести яйце, коли засокоріти, а коли закудкудати. І слів ніколи не кидає на вітер, як пообіцяв — так і зробиць.

Але ж віддавна хочеться старому Липенку, колишньому будьонівському кавалеристу, щоб у кожного бережанина був лад не тільки в дворі, а й у сім'ї, щоб у всій артілі чувся порядок, мався зразок. Якби його воля — кожному заліз би в душу, пробудив совість, якщо вона заснула чи просто задрімала.

Чи не за оцю вдачу й було настановлено його на голову народного контролю?

Отож і для Ганни Михайлівни він був активістом із активістів, саме отим бережанином, якому найбільше треба. Хоч, здавалося б, нащо ти, чоловіче, так багато береш на себе? І навоювався стільки, що не на одну людську долю вистачило б; і скільки тривог намався, збиваючи колектив у тридцятих роках, коли починали спільно хазяйнувати; і вже голова сива, й плечі похилені, й стан згорблений — відпочинь та над життям подумай. Бо хіба ж тобі, бувалому, в огні паленому та в воді топленому, немає над чим подумати?! Але ж не хоче Роман Мефоді-

йович, і не тільки не хоче, а й не замислюється, а й гадки такої собі не кладе.

Ще минулого тижня навідався до Ганни Михайлівни в сільраду, за своєю звичкою поговорив про те, про се (і про силосування, й про сінаж, і про кормові буряки — не було такого клопоту, якого б не взяв у своє серце). А потім і каже:

— Годилося б і засідання виконкому провести, давненько не скликалось.

— Ви ж, Романе Мефодійовичу, не член виконкому, — поглянула трохи здивовано. — Та й хіба вдасться в гарячу пору затягнути на засідання Мудрого чи агронома? Я в ці дні розв'язую всі діла на ходу: того в полі побачу, того зловлю на корівнику — от і поговорили, от і порадились.

— Воно то так, — ухильно згодився Роман Мефодійович, і погляд його очей зостався твердий та непроникний. — Либонь, Мудрого й справді не вдасться затягнути на виконком, бо то в район смикають, то в область... Хай просто засідання Ради... За нашим планом уже годилося б, авжеж?.. Депутати посходяться, є про що поговорити.

«Значить, є в Липенка наболіле, що йому хотілося б винести на загал. Завзято виступає на звітно-виборних зборах у колгоспі, але ж до звітно-виборних ще не так близько... Та й в інших депутатів, мабуть, знайдеться що сказати — Роман Мефодійович добре відчуває чужі настрої, інакше не заїкався б».

— Гаразд, — мовила вголос. — Нагадайте, кому слід, на цю п'ятницю, а я теж скажу тим, кого здибаю. І справді давненько не було засідання, а всякої всячини невідкладної назбиралось чимало.

Сказала збиратись на п'ятницю, хоч спершу подумала про суботу — авжеж, хоч і не зовсім вільний день, та все ж не такий перевантажений, як інші. Проте й на цю суботу, як і на попередні, вже готувалось кілька сватань-весіль у Бережанах, молоді мали прийти розписуватись до сільради. А коли розписуватимуться, коли вже їм шлюбні посвідки вручатимуться, коли захмелілі родичі поприходять — до яких там уже засідань!

У п'ятницю, близько шостої години, почали сходитись її, Ганни Михайлівни, депутати. Вона задля цього випадку зодяглась у темно-синій костюм, який тримала для всяких урочистостей. Кюмірець білої блузки омолоджував

обличчя, надавав якогось майже дівочого виразу, й не одне, здається, подумало, що Ганнуся Кметь до нинішнього дня зосталась і вродливою, і свіжою, що поряд із нинішніми бережанськими дівчатами вона не програє, а може, навіть і виграє. Ганна Михайлівна ловила на собі ті погляди, і їй ставало світліше та бадьоріше, і вже губи здригались ледь-ледь у стримуваній усмішці.

Роман Мефодійович зодягнув усі свої нагороди і в їхньому незістарілому блиску мав вигляд не те що урочистий, а статечний і погордний. Знатний механізатор Степан Боцюра хоч і збирався нині йти в нічну зміну, та все ж таки зважив на Липепкове нагадування — сидів тепер у своєму робочому одязі якраз під портретом Леніна, тримав на колінах могутні кулаки, настовбурчені циколотками, помережані жилами. Павло Максюта, секретар сільради, вайлувато переступив поріг кабінету, забудькувато постояв, далі непевно сів до столу вести протокол зібрання (наче збирався зробити щось інше, а що саме — ніяк згадати не міг) і якимось так само вайлувато-забудькувато-непевно задивився перед собою, і погляд його забарний ткався-сотався-цідився... Завуч школи Демид Лошак, підкреслено чемний, зібраний, півголосом розмовляв із учителем на пенсії Нестором Івановичем Басистим — авжеж, і нині не могло обійтись без бережанського літописця, без його зацікавленого погляду, як ніщо не обходилося у їхньому селі.

Чимало людей набилось цієї п'ятниці до сільради, а серед них і поводженням, і поставою чи не найдужче виділявся фельдшер Іван Іванович Квасниця. Сіроокий, пухколиций, білорукий, в будь-якому зібранні почувався мало не сонцем, довкола якого все мало крутитися слухняно, покірливо. Зараз він щось гомонів до Степана Боцюри, і з кожною хвилиною все голосніше — чи тому, що поважний сусід сидів із незворушним виразом обличчя, мовби й не до нього мовилось, чи волів, щоб усі почули.

Зрештою, Ганна Михайлівна, окинувши зором присутніх, наче тим поглядом гуртуючи всіх в єдине зібрання, вимогливо звернулась до фельдшера Квасниці:

— Може, Іване Івановичу, свою гарячу річ винесете на загал? Щоб не тільки Боцюра, а й інші депутати послухали? Послухаємо, поміркуємо.

Сірі очі запально спалахнули, пухкі руки поривно злетіли догори. Мовив голосно:

— Прошу, чом би й ні! Я чого з Боцюрою розбалакався? Бо не сьогодні, то завтра Степанова невістка має розродитись. Авжеж, положи я прийму, не може бути інакше. Але скажіть, Ганно Михайлівно, до яких пір наша сільська лікарня тулитиметься в одному приміщенні з сільрадою? Наче ми у вас у приймах!

— А може, я у вас у приймах? — пожартувала Ганна Михайлівна.

— Хай і так, ви в приймах. Та хіба вам од того легше?

— Та чого там легше,— тягнувши слово за словом, встряв до розмови і Павло Максюта. Всі повернулись у його бік, очікуючи, що ж іще мовить секретар сільради. А тільки він умовк і знову задивився перед собою протяжно й паче розгублено.

— Скільки Бережани житимуть без нової лікарні? — насадив Іван Квасниця.— Спершу й такого закапелка вистачало, як у нас. Але ж село виросло, колгосп не бідний, то доки перед людьми соромитимемось? Гляньте, у Веселих Гуляках уже є лікарня, в Березовій Рудці є, у Білому Березі вже фундамент закладають, отже, скоро теж матимуть. А в нас? А в нас тільки місце колгоспне правління відвело.

— Ви ж знаєте, — мовила Ганна Михайлівна, — що колгосп запланував спорудити лікарню через два роки. А поки що не довели до пуття новий корівник і лазню. У нас ні людей, ні коштів не вистачить, щоб хапатися за лікарню. Значить, інше будівництво загальмуємо. Цей план затверджувався всім правлінням, не забувайте.

— Хай і правлінням, то що? Значить, не обмірковували як слід. Доки будемо своїх хворих возити до району? Тільки й бігають до голови, щоб виписав машину — то свекрусі нездужається, то дядині занемоглось. Без лазні, звісно, не обійтись. А тільки як скрутить, як зігне — ніяка лазня не допоможе, а тільки лікарня.

— Це ж вас, Іване Івановичу,— жартівливо мовила голова сільради,— мабуть, із вашої посади звільнять, коли колгосп зведе нову лікарню в Бережанах.

— А це ж чого? — отетерів Квасниця.

— Авжеж, бо наберуть молодих лікарів, щойно з медичних інститутів. А ви ж тільки фельдшер.

Якусь мить обличчя Квасниці зоставалось ображене. Та враз, розцвівши, мовив запально:

— Для мене в Бережанах завжди вистачить роботи! Не знайдеться такої молодиці чи баби в селі, щоб подалась до молоденького лікаря, а не до мене. Даремно лякаєте, Ганно Михайлівно, бо й ви самі, як доведеться, побіжите до мене!

— А так,— згодилась. Бо й справді не раз випадало звертатись по допомогу до їхнього сільського лікаря — й завжди помагав. І подумки дорікнула собі за той необачний жарт, що, мовляв, наїдуть молоді з дипломами, а Квасниці доведеться йти на пенсію.— За лікарню розмова зайшла правильна, таки не годиться відкладати. Отже, хоч самі й складали плани, але самі й порушуємо їх. А клопоту матимемо доволі — це ж до міністерства доведеться добиватись, бо область навряд чи допоможе.

— Пошлете мене — я і в область подамся, і в міністерство,— обізвався Роман Мефодійович Липенко. Зворухнувся, випростуючись, розправляючи груди, і нагороди брязнули тихесенько.

— За вами — як за високою горою,— мовила Ганна Михайлівна. Й сказала таки правду — колгосп не раз покладався на тверду вдачу старого кавалериста. У районі здебільшого самі добивались чого слід, а вже в область, раніше траплялось, Ілько Мудрий чи ще там хтось брали з собою Липенка — для ділового представництва, для поважності. Він знав і вмів поговорити з будь-ким; дехто з сусідніх голів колгоспів жартував, чи не могли б їм Бережани позичати Липенка для складних okazji. Ото шкода лишень, що було вже йому не в гору, а з гори, вже з полудня давно.

Ганна Михайлівна любила отакі зібрання, отакі розмови, отакі виступи, що, здається, ген-ген далеко могли завести від головного,— та з усієї цієї атмосфери, гармидеру, суперечок народжувалось добірне зерно, тільки треба було вміти вчасно побачити його, іншим показати. Сама ніколи не уникала суперечок, та іноді й уміла помовчати, даючи змогу спільній бесіді витися-сотатись так, як властиво для невимушеної розмови людей, котрі самі себе ні за язика не тягнуть, ні іншим не затуляють рота. Після таких зібрань, де ніхто не приховував своїх думок, де хтось обстоював своє, маючи на оці спільне, і, навпаки, хтось обстоював спільне, маючи на оці своє,— після таких засідань вона ширше, багатоманітніше бачила не тільки картину сільських справ, а й саму себе в тій

картині, глибше усвідомлювала те, що вчора здавалось дрібним або не вартим уваги.

Іван Іванович Квасниця, домігшись свого, тепер начебто згас на обличчі, хоч, здається, у тайниках свого єства й досі переживав недавню розмову. Ганна Михайлівна покрадьки позиркувала на фельдшера, бо й досі не могла дарувати собі отой необережний жарт.

— Претензію маю, — вибачливо кашлянувши, мовив учитель на пенсії Нестор Іванович Басистий. Встрявав до розмови не часто, бо, видно, знав ціну кожному своєму слову. — Наші молодята де розписуються? У сільраді. А чому б цей акт не обернути на урочисте свято не тільки для шлюбної пари, а й для всього колгоспу? Так, як по деяких інших селах чинять. Весільний поїзд із музикою через усе село йде до Будинку культури, там збираються близькі, родичі. На сцені молоді стають на рушник, на сцені голова сільради напучує батьківським словом, вручає шлюбну посвідку, вони обмінюються перснями. А коли виходять з Будинку культури, то нехай їх посипають і хмелем, і зерном. Щоб молода сім'я запам'ятала назавжди, щоб і село запам'ятало. Може, тоді менше й розлучень траплятиметься та сімейних непорозумінь, може, тоді побільшає щастя.

— Авжеж, — повагом обізався Степан Боцюра і заходився розглядати свої руки з такою пильною увагою, наче вперше бачив. Потім знову поклав кулаки на коліна і так сидів — знатний механізатор, трудова людина.

— Чуєте? — мовила Ганна Михайлівна до Павла Максюті. — Критика на нашу адресу... І самій спадали такі думки, зізнаюсь. Авжеж, у сільраді урочисті хвилини начебто для родичів, для близьких, а до Будинку культури більше охочих посходиться.

Вмовкла, міркуючи. А тим часом Нестор Іванович Басистий дістав з кишені акуратний зшиточок у голубій обкладинці, поклав на стіл перед головою сільради.

— Погляньте, прошу, тут у мене списаний весь сценарій, сам складав.

Ганна Михайлівна розгорнула той зшиток, якийсь час розглядала мовчки. А потім, підвівши обличчя та широко усміхнувшись до всіх, сказала:

— Ох і гарні ж слова, Несторе Івановичу, ви вкладаєте в мої уста! — І, не гасячи усмішки, прочитала

вголос: — Бажаю вам добре прожити, дітей женити, внуків діждати, на золотому весіллі гуляти... Хай дні ваші будуть веселі, щасливі, хай родяться діти хороші, вродливі. Хай вірних вам друзів життя посилає, хай ваша любов у серцях не згасає... Як сонце весняне, ласкаво хай світить вам доля ясна... — І знову звернулася до секретаря сільради: — Вчитись нам треба, від науки розум не гибіє...

— А чи хто цурався науки,— затинаючись, проказав Павло Максюта. І присутні знову поглянули на секретаря так, мовби сподівались почути щось важливіше.

— Від щирого серця вітаю вас із законним шлюбом,— знову Ганна Михайлівна заглянула до зшиточка в голубій обкладинці.— Бажаю вам великого щастя, доброго здоров'я і довгих та радісних років подружнього життя.

Проказувала так, паче зверталась до шлюбної пари, яка ось зараз перебувала тут, серед бережан, і голос її ледь-ледь тремтів. Те схвильоване бриління голосу вразило Нестора Івановича, стало йому пайдорожчою нагородою, і вчитель на пенсії зворушився, й щоки йому по-молодому запашили.

— Я оце недавно їздив на Кіровоградщину до брата,— в тиші мовив Демид Лошак.— Славний колгосп у них, свинофабрика на всю республіку. То що побачив у їхньому селі? Цілу картинну галерею! На стіні хати, де живе знатний кукурудзовод чи передова доярка, намальовано їхні портрети. Йдеш по вулиці і бачиш, що ось у цій хаті живе пайкращий комбайпер, а вже через двір од нього найстаранніший оператор свинофабрики. Чом би нам не запровадити таку галерею? От навідається який гість у Бережани, пройде по вулицях — і одразу втямить, де живуть найповажніші люди. Може, закортить йому і в хату зайти, погомоніти. Є в нас Дошка пошани біля колгоспної контори — це добре. Але було б іще краще мати таку картинну галерею.

— Кого б ви понамальовували на стінах? — видобув повільні й тягучі слова Павло Максюта.

— Чи в нас нема кого малювати? — здивувався завуч.— Та повнісінько достойних! Навіщо далеко ходити — ось біля мене сидить Степан Боцюра — такого тракториста пошукати! Спасибі, прийшов на зібрання, а вже, бачу, на місці не сидиться, бо треба йти в нічну зміну скоро. Хто ще так совісно землю оре та доглядає?

— Авжеж, совісно,— згодився сивовусий Липенко, і, наче стверджуючи вагомість сказаних слів, нагороди на його грудях тихо й мелодійно брязнули.

Степан Боцюра сидів, наче й не про нього мовилось. А потім проказав:

— Чого ж, є в нашому селі і достойніші, справніші від мене. Ось візьміть лишень коваля Артема Коляду. І колись без нього не могли обійтись, і тепер теж не обходяться, коли тобі електрозварки та всякої техніки вдосталь.

Ганна Михайлівна милувалась, як, не втрачаючи гідності, тримається Степан Боцюра. В кожному його нешвидкому русі відчувалась упевненість, оте вагоме, шанобливе ставлення до своєї особи, яке подобається іншим людям, бо в цьому поведженні відчують повагу й до себе.

— Без Артема Коляди і колгосп не колгосп,— сказав сивоусий Липенко.

— Та й війна була не війна,— кинув завуч своє ху-тенцьке слівце.

— А без вас? — Фельдшер Квасниця сіпнувся до Липенка.— І без вас колгосп теж не колгосп. Для мене, Романе Мефодійовичу, наш бережанський колгосп — це ви насамперед.

— Та чого там,— заперечив старий.— Аби не я, то хтось інший, тільки без колгоспу не обійшлося б. І в Бережанах, і по інших селах.

— Але ж таки ви були серед тих, що організовували,— наполягав Квасниця.— Й досі чи не найактивніший колгоспник, їй-право, наймолодший, дух у вас не впокірливий. Та, бачте, ніхто не здогадався вмістити ваш знімок на Дошці пошани коло контори. Усіх, здається, вмістили, тільки вас немає. Та якби я малювати міг, то сам би намалював з вас картину, Романе Мефодійовичу, щоб не тільки на всі Бережани було видно, а й далі.

— Ти, Іване, перестань мене розхвалювати,— несподівано розгнівався Липенко.— Ти чого ото присікався до мене? Чи тобі нема про що говорити?

— А про що ж іще говорити? — отетерів велемовний фельдшер.

— Про діло!

— Так наче про діло, про вас, Романе Мефодійовичу,— виправдувався.

— І зовсім не про діло,— й далі гнівався Липенко, й блаженські вуса здригались так, наче дві пташки ворохобливі, що ось-ось мають зчепитись між собою.— Коли подумати, то мало не кожну людину годилося б малювати, бо в кожній за душею добро якесь є. А всіх не перемалюєш, хоч би й дуже кортіло.

Демид Лошак, який затіяв усю цю балачку, щось мовити хотів, та стримався. Може, тому, що завадив Боцюра? А Боцюра важкувато звівся, потупцяв-погупав на місці великими черевиками і, трохи зняковівши на виду, ступив до Ганни Михайлівни, простягнув руку. Голова сільради зачудовано поглянула на правицю, здатну, здається, утримати не тільки кермо трактора, а й сам трактор. На диво, потиск тієї правиці був обережний і м'який.

— Щасливо,— побажала. І на мить відчула провину — перед Боцюрою? перед собою? перед усіма присутніми? — відчула провину, що ось вони застаються тут, у сільраді, ведуть балачки, які в чомусь і дріб'язкові, і несуттєві... Й ще раз повторила: — Щасливо!

За стільцем, де сидів, Боцюра дістав вузлик із харчами, а вже потім, повагавшись, тримаючи вузлик у лівій руці, підійшов до кожного й теж попрощався, але вже міцнішим, чоловічим потиском. Непоспішливо вийшов, без скрипу причинивши двері. Й Ганна Михайлівна — та й, мабуть, не тільки вона — відчула: кабінет спорожнів без мовчакуватого Боцюри, котрий своєю присутністю начебто падавав більшої ваги всьому, що тут говорилось.

Вели мову про школу, про те, що дітей, котрі живуть на найдальших кутках села, годилося б уранці підвозити на заняття на автобусі, й хай би колгосп розстарався на автобус. Авжеж, бо де ж це бачено, щоб малеча з перших та других класів — іноді по багні, іноді в хуртовину — добиралась пішки! Роман Мефодійович Липенко вів цю розмову, наче то він мав і розв'язати всю справу, наче то від нього й залежало, розстарався колгосп на автобус для дівчорчи чи ні, а Ганна Михайлівна в собі зосередилась на цей час. Хоч і слухала, та мовчала. Може, бачився їй у цю хвилину Степан Боцюра, що йде до свого трактора по нічних Бережанах? Може, про Миколу Устія шалапутного думала, про Юрчика? Хто відає, а тільки вміє отак людина — навіть на велелюдді, у вирі балачок, суперечок — мимовільно відійти від усього вбік, замислитись.

— Кажете, всі шофери мають свою роботу? Питаєте, хто на автобусі їздитиме? Я поїду, коли треба,— пообіцяв Липенко.— Або хтось із десятикласників, уже й на мотоциклах гасають, і на «Жигулях». А тільки й справді жалко дивитись, коли отой першокласник удосвіта добивається до школи аж із найдалшого кутка!

А потім Ганна Михайлівна захотіла порадитися з усіма з дуже делікатного питання, яке непокоїло її останнім часом. Начебто й з'ясувала все до пуття, а тільки й самій інколи не віриться — невже до пуття, невже тут якогось виходу немає? Говорила начебто наздогад буряків, і всі присутні здивувались: чому одразу не зізнається, чим непокоїться? Може, вагається розголошувати?

— Про Максима Лихолата хотіла порадитися, — нарешті відкрилась Ганна Михайлівна.

І всі загомоніли про Лихолата, тільки, здається, один Басистий Нестор Іванович мовчав, та й то зоставався не байдужий, повертав голову то в один бік, то в другий, прислухаючись. А слухати було що, бо кожне знайшло півкопи слів про їхню дошкульну бережанську старожитність. Авжеж, не так дочки не хочуть брати батька до себе, як старий Лихолат не бажає йти до них, бо серце має підточене червами скупості, зажерливості, користоловства. І підозрливості, котра полудою заткала зір, через ту полуду нічого не бачить. І про що ж хотіла порадитися Ганна Михайлівна? Й чи є тут про що радитись?

— Ніяк не можу повірити, що йому нічим не можна допомогти.

— А чи Максим потребує нашої допомоги? — Якийсь гедзь укусив Липенка, він мало дзигною не закрутився на стільці, звівся, знову сів.— Не потребує! Та ще й одвернеться од тієї допомоги, та ще й вилає нас. Бо йому одне подай, а нам друге, не порозуміємось ніколи. Чого маємо гуртом кланятись йому, коли Максим і не думає вклонитись перед гуртом? Е-е, дзуськи, щоб старий Липенко йшов на поклін до Лихолата. Все життя ми з ним не мирились, усе життя воювали, не хотів Лихолат од нас ніякого порятунку й тепер не хоче. То хай звікує свій вік так, як сам собі поклав. А ви, Ганно Михайлівно, не беріть собі в голову. Певне, навідувались до нього, співчували, сердечну балачку вели?

— І навідувалась, балачку вела,— зізналась.

— Добрим словом зустрів? Зрадив чи, може, дав і водою закропитись?

— Не закропилася в нього, де там.

— Отож-бо й воно,— буркнув Липенко.— Ми самі по собі, а йому хочеться бути самому по собі, то нехай. Бережани всяке пережили, то й такого переживуть, як Лихолат. Чи, вважаєте, пляму кладе на наше село? І зовсім, повірте, не видно тієї плямки. Бо за поганою мухою хіба вгледити який слід?

Ганна Михайлівна зауважила, що всі, здається, згоджуються з Липенком. Авжеж, де це бачено, щоб громада принижувалась перед тим, хто зневажає її звичаї, хто топчеться по її колективній совісті й сумлінню? Гаразд, вона додому навідалась до нього, не могла не павідатись. Але ходити гуртом на поклін — не годиться, за Липенком правда.

— Пора й по хатах,— обізвався Павло Максюта,— бо вже скоро перші півні заспівають.

Здається, майже про все перебалакали, проте розходитись не поспішали. Нестор Іванович Басистий сидів, поблискуючи розумним високим чолом, очевидно, вже зараз виважуючи, зпаходячи слова, котрі понесе з цього зібрання прямисінько на сторінки своєї історії. Ті слова вже починали бриніти в його свідомості бентежною музикою, вже ось зараз починали сяяти щирим золотом,— і де ще він, учитель на пенсії, міг би знайти їх, як не у вирі пристрастей, в зіткненні різних вдач, у протиборстві поглядів!

Ганну Михайлівну проводжав із сільради старий Липенко, їм було по дорозі. В темряві шурхотіла трава, повівав різкуватий опівнічний вітерець. Десь неподалік заплакала дитина, і той несподіваний плач немовляти зупинив Ганну Михайлівну, а відтак і Липенка. Жінка стривожено прислухалась до ночі, до темряви, проте такти більше нічого не почувла. Рушили, а їй той раптовий плач бринів чомусь у вухах, не забувався.

— Уже й субота,— сказав Липенко, зупиняючись біля свого двору.— Здибалися з вами в п'ятницю, а розлучаємось у суботу.— Й кашлянув жартівливо.— Наче я оце парубкував і тепер повертаюся з досвітків.

— А я вас, парубка,— у тон старому підхопила Ганна Михайлівна,— проводжаю з досвітків, щоб часом не заблудились.

— Авжеж, бо парубки завжди в ціні, а ще такі бували, як я.

— Коли вже субота, кажете, то, мабуть, і прощатись не годиться.

— А це ж чому? — не второпав Липенко.

— Прощатись не годиться, бо слід побажати одне одному доброго дня.

— Еге ж, — утямкував старий. — То доброго дня вам, Ганно Михайлівно!

Ці балачки на фермі почалися ще з самого досвітку. Мовляв, досі все велось гаразд, як і слід, жодна з доярок не турбувалась про надої — худоба доїлася справно. Та з позавчорашнього дня надої впали в кого на літр, у кого на півлітра, впали по всій фермі, в кожній доярки, і тут уже не можна було не занепокоїтись.

Зоотехнік — похмурий, непривітний чоловік з поглядом, обернутим кудись усередину, в саме нутро, яке, мабуть, у нього завжди боліло, — довго никав по одному та другому корівнику, мовчки слухав скарги, випитував про кормові раціони останніх днів, а потім категорично сказав, що в усьому винне похолодання. Авжеж, похолодання. Бо, мовляв, надої знизились позавчора, коли задоцило, коли подув пронизливий північний вітер і худобу залишили в станках, одразу ж перевівши на зимові раціони. А худоба, що звикла до волі та до паші, так одразу не годна пристосуватись — от і віддячила низькими надоями.

— Винні погодні умови, — похмуро дивлячись на доярок, говорив зоотехнік, і в погляді його загусав біль. — Винні погодні умови та ще зміна способу годівлі. Поки організм тварици звикне — потрібен час.

Дехто з молодих доярок, вислухавши зоотехніка, не повірив. Бо ж торік такого не сталось, хоч і погода теж різко змінилась і на зимові раціони переходили. Тож дівчата звернулися за поясненням до Гафії Кметь. Мовляв, тітка Гафія найдосвідченіша доярка на фермі, за своє життя всього набачилась, то, звісно, краще знає за їхнього зоотехніка, котрий навесні прибився з району до їхньої артілі.

— А мої корівки й не втаїли молока, як ваші, — несподівано мовила молодим дояркам тітка Гафія. — Скільки давали — стільки й дають.

Доярки й повитріщались на неї — виходить, зниження надоїв не по всій фермі, виходить, у тітки Гафії все гаразд! То чому ж мовчала, не зізнавалась? Авжеж, скромна й тиха, авжеж, не звикла хвастатись, але ж могла б і їх, молодших, розуму повчити, та й зоотехніка напоумити. Бо, видно, чоловік теж переживає, турбується, та тільки мало користі від його переживань.

— Та чи ви, дівчата, не бачите, скільки гички підкладають фуражири в ясла? Звісно, худоба не голодує. Та не можна так багато гички давати, не можна, від самої гички молоко завжди пропадає. Хіба не бачите, що кожна молочна корова від гички слабує, а мої ні, мої здорові, бо своїм скільки давала — стільки й даю. А па додachu — буряків кормових, та силосу трохи, та січки... Умовилася з фуражирами, то й ви умовтесь, ви молодші, вони хутчій послухаються вас, ніж мене.

— Таж бачте, хутчій послухалися вас!

— Вам, дівчата, якби тільки пожартувати!.. Коренерізки в нас іще не всі полагоджені, то чого мовчите, чого не нагадаєте, кому слід? І мелясу вже годилося б завезти, аякже, з мелясою, самі знаєте, худібка поласує і січкою, і кукурудзяним силосом, і бурячком... Авжеж, зоотехнік і сам знає, але хіба догляне за всім? Треба нагадувати. Отже, дівчата, нагадуйте, бо скільки вже того часу зосталось до кінця року, не впорастеся з планами, а на Дошку ж пошани кортить, еге, щоб хлопці на вас дивились?

— Чом би не кортіло, тітко Гафіє. Та чи за вами протовпишся!

— Якби хотіли, то протовпились. Я б і посупулась на Дошці, на мене однаково ніхто дивитись не хоче, одвертаються.

— Та що ви, тітко Гафіє, на кого ж і дивитись, як не на вас, крацу доярку!

Гафія Кметь лиш головою недовірливо покивала — мовляв, розумію ваші жарти, не гніваюсь. Хотіла сказати декому з дівчат, що годилося б не тільки за собою дивитись (на ферму вбираються так, наче до товаришки на весілля), а й за худібкою, бо худібка теж любить чистоту. А коли доглянута — і апетит у неї кращий, і настрої, а коли настрої, то молоком не покуситься. Та прикусила язика, бо й так нині розбалакалась, а теревенити не звикла. Та й те сказати, хтось образиться з дівчат, а за-таїть образу — теж кепсько, бо тоді вже підступатиметься

до своїх корівок з лихим серцем, а вони ой як добре чують, що в тебе на душі коїться!

Може, вони, молоді, й не повірили б, якби стала розказувати... якби стала розказувати, що, коли гірко їй, тяжко, нездужається, коли смуток повиває туманом ество — чує худоба, й не просто чує, а відгукується. Авжеж, відгукується, і вже, дивись, у Рябої настрій підупав, ледь-ледь лямає пашу, та все сумовито позирає на свою господиню. Й так само Однорога запитливо зиркне великим оком, наче намагаючись розрадити, і, звісно, не дасть уже стільки молока, як завжди дає, особливо ж тоді, коли в неї, Гафії, в думках радісно, коли мир на душі.

Якщо правду казати, вона, Гафія, остерігається заходити в корівник, якщо снуються їй думки кислі чи гіркі, якщо навіть сон насниться непевний. Бо з усім тим ще сховаєшся від дівчат-доярок, а від Однорогої — не втаїш: яка вже хитра корівчина, метикувата! Хазяйку свою почує ще з другого краю короварні і, здається, навіть уміє розгадувати, на ліву чи праву ногу сьогодні звелася, болить у неї ниньки поперек а чи тільки пальці рук задерев'яніли, ніяк оживати не хочуть.

Від Рябої не втаїш, не сховаєшся від Однорогої, то тітка Гафія й не криється від них — і поговорить лагідно, знайшовши добре слово, й про болячки розповість, і, трапляється, навіть звірить клопоти всілякі сімейні: про Юрчика, а то й про Ганнусю свою. Й легше стане Гафії, що є з ким побалакати, що вислухають її співчутливо, повільно пережовуючи корм та покійно віддаючи молоко.

Е-е, якби на тітку Гафію не розгнівалися, то вона б ще не таке розповіла про худібку, за її норони та звички. Розказала б те, що погідний настрій чи чуле серце — авжеж, добре, та ще краще, коли ти людина чесна, зичлива, коли на твоїй совісті немає плям чорних. Бо коли по правді, то дяка долі, що Настя Регеда пішла з ферми, повіялась. Гріх говорити, що Настя не вмiла доїти. Але корова зразу чує, що в тебе на мислі, то за зло твоє віддячить злом. А не хотіла таки доїтись худоба в Насті, й зовсім не тому, що начебто в неї була гірша група корів, ніж у інших... Загребуща була дівка, заздрісна, серце глухе — ось де причина ховається. Тепер до тих корівок прийшла молода дівчина, після десятирічки — клопітлива, турботлива. Й що? Недарма споконвіку

мовиться: як дбаш — так і маєш. Худібка відчула ласку, сердечність чужу відчула, от і прибавила молока, всі дивуються, хоча нема чого дивуватись, так і мало бути.

Здається, нема в Бережанах такої доярки, яка б не знала до пуття, як то слід роздоювати корів, доглядати, годувати, як доїльний апарат увімкнути. Та тітка Гафія не просто знає, а живе своїм знанням, воно постійно в свідомості її, в кожному помислі, в кожному поруху. От інша недбало почистить годівницю, раз — і наче готово, а недоїдків усіх, гнилизни всієї не вибирала, не прибрала, вже чекає, щоб фуражири хутчій давали корм. І не подумається їй, що корова все чує, вона, може, на літр дасть менше, бо її весь час гнилизна в годівниці непокоїтиме. Е-е, тітка Гафія вже як почистить — так почистить, вона не може недбало поставитись до Одпорогі, адже Одпорога — вередлива, їй уміє догодити.

Автонапувалки добре працюють на фермі, нічого не скажеш, але ж трапляється, що, коли корова їсть, трохи корму потрапляє в автонапувалку, під язичок. Звісно, тут уже треба самій подивитись, видлубати пальцями, викинути, бо Ряба почне гзитись, почне хвицатись навіть, що вода не тече, а все це, знову ж таки, на молоці неодмінно позначиться. Поки тітка Гафія доїть, то кілька разів перевірить, чи все гаразд із автонапувалкою. От про тітку говорять, що в неї підхід є до кожної людини. Не тільки до людей, а й до худібки, бо хто ж уваги та поваги не любить? Може, Ряба? Може, Одпорога? Може, решта? Еге, спробуй підступись до них із лайкою, спробуй не зроби масаж вимені, спробуй не побалакати ласкаво — то завтра ти вже їх не впізнаєш, наче тобі доручили чужу групу корів.

Гафія Кметь свої доброті людської піколи не жаліла, кожному вдіяла частку щирості своєї, для неї й худібка — мов рідна, то чи ж могла після цього не стати кращою бережанською дояркою?

Після полудня, подоївши корів, побачила — суне по підвісному канату металевий візок із кормами, а поперед того візка, озираючись, поспішає не хто-небудь, а дочка її, Гална. Ось помітила матір, ступила вбік, а візок, поскрипуючи, посунув далі.

— Горенько з вашою технікою, — сказала, осміхнувшись, а очі її зосереджені та стривожені. — Ви вже тут позивали, а я ж не при звичайлась, ще вскочу в халену.

— Ніхто не вскочив, то й над тобою пронесе...

— Чом би й ні,— охоче згодилась дочка, роззираючись докруг по корівнику. Полоскотала між рогами Рябу, мовила: — Скоро, мамо Гафіє, й ордена матимете.

— Ордена? — зачудовано перепитала мати. — За що ж?

— За що люди, за те й ви. А дадуть вам, напевне, Трудового Червоного Прапора, вже вирішено, мені переказали під великим секретом.

— Того й на ферму прийшла, щоб пожартувати з мене?.. Йй-право, жаргусш, бо хіба в Бережанах мало людей, що заслужили? Мені нема за що, я весь вік на корівнику прокапарила, та й годі.

— Ой мамо, не годні ви ще оцінити своєї праці у корівнику. Що ж, зате інші годні її пошанувати... А на ферму навідалась я не того. Ось давайте вийдемо на хвилю.

Мовчки пройшли по широкому дворичу... Завжди, опиняючись тут, Гаппа Михайлівна не без здивування думала, що в артільному господарстві, в цих будівлях промишуло чи не все материне життя. Від цих думок усе, що бачила, поставало перед нею паче осяяне світлом материних тьмавих очей, поставало близьке, рідне. Скрізь бачила материн труд, бачила її руки, її догляд. Бачила куди більше — все її життя.

На краю дворича, під старими тополями, що блищали мокрим листям, Ганна Михайлівна спинилась. У матері було розгублене обличчя — видно, почала хвилюватись, усяку всячину думаючи про несподіваний доччин прихід. І, вмить пошкодувавши її, мовила, не зволікаючи, те, ради чого й навідалась:

— Устій Микола ниньки знову приходив, якраз перед автобусом заскочив у сільраду.

Мати допитливо дивилась на дочку — тьмавий погляд мовби сивастим туманцем курився, а вишиті губи стислися, склалися у землисту поворожку.

— Ще раніше хотіла з вами порадитись, бо ж кому звірюсь, як не вам. Та бачу, так вийшло, що наче й радитись не треба, вийшло, наче сама з собою порадилася. Чуєте, мамо, спершу вибачатись приходив, а це вже помиритись хотів назавжди. Чуєте, назавжди! І в Бережанах мав зостатись, і Юрчика нашого всиновити. У груди б'є себе, кається, аж дивитись жалко.

Мати слухала, не кажучи й слова, й так само гостру- вато таємниче світився в очах осінній туманець, і так само випиті губи сизіли, мов ослизла рілля в дощовому полі. Холодно шуміли тополі, важко злітало листя, без- крило падаючи на моріг, на дорогу, що, розбита колесами, слалась поміж озиминою десь не так у далину, як у по- обідній ранній смерк...

— Дивитись жалко, правду кажу... То що діяти, мамо, га? Пізно ж як він переродився, ой як пізно! Якби ж раніше, а так... Чужий мені зараз, піщо в душі не ози- вається, глухо-глухісінько. Сам убив у ній усе живе, за- душив, то хіба обізветься?.. Та ні, мамо, простила йому. Тепер уже не той, простила, аж дивпо. Це тому Миколі, що насміявся, ніколи не прощу, а цьому... Простила, авжеж... Про дитину говорив... Думала, думала... Була я за матір своєму Юркові, а ви — за батька, то хай уже так і зостанеться. Виростав не сам, а з людьми, то й житиме з тими, хто ніколи не зраджував і не зрадить. Чуєте, мамо? Хотіла вам розказати все, щоб знали, бо як же інакше... Поїхав і, либонь, назавжди. Тільки сказав, со- вість у нього болить за те, що дитину осиротив. Хай по- болить, бо поки мучитиметься — поти й людиною буде, хай звідає, як то трудно... Чого ви так жалібно дивитесь на мене?

— А може, помирилася б, га? — нарешті обізвалась мати — проросли слова на корі ослизлих уст, мов озими- на.— Батько твоєї дитини, не чужий.

— Мамо! — скрикнула.— Я лицемірити не годна — ні перед вами, ні перед собою, ні перед дитиною! Хто був досі Юрчиком за батька? Я та ви! Та ще всі Бережани! Та ще весь світ, але не батько рідний! Дорікаєте, що сер- це маю холодне? Завжди було гаряче й ниньки так само, а тільки кривити душею не стану. Чесна з собою була, чесна з людьми, чесна в горі і щасті. І такою залишитись хочу! Любов моя вмерла, то чий голос обізветься в гру- дях? А Юрчик і не знав про любов до батька, то хто розкаже?

— Гірко мені, Ганю,— сказала мати.

— Й мені гірко, та інакше не можу. А навіть якби інакше — порятунок у тому чи щастя? Авжеж, гірко, бо люди ми й зостанемось людьми... Даруйте, мамо, що стільки клопотів завдала вам, та мусила зізнатись у всьому.

Стояли на краю артільного дворища, дивились в очі одна одній — дочка й мати. Що зараз відчували, які потаємні струми, котрі не перекидаєш на слова, переливалися з погляду в погляд, із душі в душу? Хто відає, та, здається, глибокі струми, бо на якусь мить почуття їхні таки об'єднались у поглядах, стали єдиним цілим, зблизили їх на ту відстаць, яку не виміряєш і не побачиш, бо зникла, пропала безслідно. Це була мить порозуміння й любові, мить родинного єднання — і нині, й завжди...

Дочка віддалялась узбіччям дороги, а мати дивилась услід, поки зникла в сільській вулиці за осокорами. Хвилину чи дві не могла зрушити з місця, наче їй досі лунали їй у вухах Ганнині слова. А чи то листя шаруділо па тополях, перемовлялося спроквола? Сизів у полі ранній морок сльотавої години, холодком проникав у матеріну душу. Своїми почуваннями зараз була з дочкою, як і завжди. І чи перестануть їй коли-небудь боліти доччині болі?

У корівнику пахло сіном і молоком. Під високою покрівлею, поміж увімкнутих електричних лампочок, літали горобці. Тітка Гафія зайшла в червоний куток, де відпочивало кількоро молодих доярок. Дівчата, посміюючись, говорили про хлопців, про те, як позавчора грав своє весілля Андрій Зелений, про шлюбну сукню молодої, про витівки підпилих бережанських гультіпак, котрі, нарешті, відвели свої душі. Тітка Гафія слухала — й мовби не чула, бо досі їй у вухах бриніли доччині слова, ятрили серце.

Увійшла в корівник, поволеньки наблизилась до Однорогої. Почухала її за вухом, потім шию, білу пляму на червоному лобі. Корова, схиливши морду, слухала ту ласку. Тітка Гафія хотіла сказати їй щось, як завжди говорила, та відчула, що горло їй перехоплено чіпким, гострим бодем, вуста не розмикаються. Пальці задерев'яніли, знерухоміли — й Однорога скосила вбік розумне око, піби зашитувала, що сталося з нею, хазяйкою, чому пригасла та звична ласка, котру наче випромінюють пальці?

Бережани проводжали до армії своїх новобранців. Під лицями неподалік колгоспної контори почали сходитись лише опівдні, хоч два автобуси, які мали відвезти хлопців та їхніх родичів до району, стояли тут іще з восьмої

ранку. Та де ж це видано, щоб село так ізнагла прощалося зі своїми дітьми, так ізнагла проводжало? Почали гуляти ще позавчора, гуляли і вчора цілий день — ходили юрмами по Бережанах, і хто грав на гармошці, хто носив із собою транзистор, увімкнувши на повну потужність, а хто й сам співав так, що за серце брало, бо голоси в Бережанах не переводилися споконвіку. Пісні чулись усякі, та найбільше, мабуть, лунало їх про любов, про розлуку, про дівчину, яку доводиться залишати не на одне літо.

Оця минула ніч, перед проводами, вирувала піснями, що вогнисто спалахували по різних кутках села, начебто в одному чи другому місці розкладались великі багаття зі з'єднаних до купи людських пристрастей, палких сердець, веселих голосів, і вони феєрично горіли, змагаючись між собою, збуджуючи радість і солодкий щем у душах.

А ніші почали сходитись до контори десь ополудні, йшли теж із акордеонами, транзисторами — пеквапливі барвисті струмочки виливались з вулиць, бо кожного новобранця проводжали не тільки батько чи мати, а й сусіди, й родичі, й дівчата. Декого з хлопців проводжала навіть не одна дівчина, а кілька, — йшли вони, взявши молодого бережанина під руки, і, звісно, була в їхньому гурті та, котрій найменше хотілось розлучатись, котрій було обіцяно й листи солдатські, і вірність.

Тітка Чаплиха, вічна бережанська дівка, вічна відданиця, ще зранку вперше шаснула повз контору, уважно приглядаючись до майдану й мовби вже наперед бачачи нинішні проводи. А потім удруге так само проскочила, без діла, — їй, видно, нетерпеливилось, їй, видно, кортіло, щоб хутчій уже настало те проводжання. І, здається, навіть іще не ступив на майдан перший новобранець, як тітка Чаплиха вже була тут як тут — стояла під кряжистою липою, зодягнувшись у найліпше, у своє празникове вбрання. Й очі її живі, відьомські, так і грали навсібіч неодгорілим огнем, так і стріляли приском — ніби все те свято мало відбутись для неї, наче то вона — одна! — мала провести до армії всіх бережанських хлопців та ще й витримати на своїх плечах тягар розлуки.

Прийшов сивоусий Роман Мефодійович Липенко, подзвонюючи медалями. Бо хіба ж міг він не появитись нині на сільському майдані, коли вважав за свій священний обов'язок побачити хлопців востаннє перед

армією? Поволеньки, статечно походжав між людом, і в тому, як тримав голову, як випинав груди, чулось хоч і старе, та все ж таки справжнє молодецтво. Підходив до хлопців, з кожним вітався за руку, зичливо дивлячись в очі, а хлопці, звісно, не могли не перебрати поглядами кожну з його медалей, що грали жовтим осіннім золотом...

Бережанський коваль Артем Коляда випроводжав свого наймолодшого. Мав четверо синів, троє вже відслужили, тепер працювали — один атомну станцію зводив, другий слюсарював на заводі, третій агрономом радгоспу став у сусідньому районі, а от наймолодшому якраз випало йти до армії. Достоту як батенько — ширший, ніж довший — він зараз, у білій нейлоновій сорочці, чорнів якомсь наче не тутешньою, а пекельною засмаглістю і, посміюючись, погуркував у грудях молоденьким громочком, а не голосом. І чудно було їх бачити обох разом, однаковісньких, аж викапаних, і дивно було чути їхні схожі голоси... Ішли молодість і зрілість роду Коляд, ішли впевнено, міцно, як і звикли здавна ходити по рідній бережанській землі.

Авжеж, не обійшлося нині й без учителя на пенсії Нестора Івановича Басистого. Хто дивився на нього збоку, то не міг позбутись думки, що бачить перед собою дозрілий житній колосок, великий-превеликий, худенький та сивий. І всі його думки світилися у незбляклих очах, та й були вони, мабуть, світлі, бо погляд ясно горів, мов полум'я свічки.

Походжав учитель між бережанами, й кожне тут було колись його учнем, і кожному колись заронив він у душу зерно добра й справедливості. Високо ніс свою посивілу голову з розвіяним волоссям, і було воно здалік схоже на сонце, на сонце людської мудрості, що кожному вділяє свого тепла й щедрості.

Авжеж, не могли обійтись проводи без Нестора Івановича, та й був він тут присутній уже начебто не від себе, а від імені тієї славної історії, котру взявся складати, а тому всі бережани так і ставились до вчителя на пенсії, розуміючи, яка то далекосяжна і яка то неминуща його місія...

Ганну Михайлівну вчора запрошували в гості до коваля, проте за клопотами не змогла. А клопоти які? Пізно ввечері зібралось правління колгоспу, без неї, звісно, обі-

йтись не могли. На правлінні кожен говорив не так про успіхи, як про недоліки — й за добривами не додивились, і на фермах не все гаразд, бо телятниці не доглядають племінний молодняк як слід; і солома в ожередах не доглянута; і насінневий фонд картоплі хоч заклали, та обмаль; і пізні сорти яблук годилося б знести в сховище, а то лежать під деревами. Всі, виступаючи, мовби забули про зроблене — говорили тільки про те, що слід було зробити, щоб марно не пропала праця. Правління закінчилось опівночі, отож чи могла Ганна Михайлівна ще думати про гостювання? Проте за неї не забули, нині зранку навідався додому сам Артем Коляда й мало не силоміць затягнув у свою господу, в якій, здається, зі столів не прибиралося ще з ночі й де Ганну Михайлівну зустріли зі щирою радістю.

Тепер, коли підходили до майдану, коваль Коляда уже вкотре розказував Ганні Михайлівні:

— Мого найстаршого, Петра, куди призивали? В артилерію! Івана куди брали? В артилеристи! Максим де служив? В артилеристах! То, думаєте, Сергієві де доведеться служити? Не десь, а таки в артилеристах, бо він у братів своїх удався і статурою, і розумом, і красою. А я й радий, що моїх хлопців так примічають, що серед гурту вони не губляться. Скажіть, примічали б, якби не було за віщо, га?

Артем Коляда хитрувато посміювався, гуркочучи легким та веселим громом серед ясного дня, таким самим безтурботним громом відповідав йому найменший, Сергій. А Ганна Михайлівна, йдучи поміж двома тими щасливими погуркуваннями, відказувала:

— За діло примітили, авжеж, служити вашому Сергієві в артилерії.

— В ракетній частині! — мружив очі коваль Артем Коляда.— Правда ж, синку?

— Авжеж,— одказував молодий Коляда.— Світа побачу, може, й на Чукотці побуваю чи на Таймирі.

— Ти ж дивись там,— добродушно погуркував коваль,— захищай мене з матір'ю, захищай Бережани, всіх людей, чуєш.

— Та чую, — так само добродушно відказував Сергій.— Ви, тату, й самі себе обороните, скривдити не дасте й нашу матір... А от Бережани — вже захищу, будьте певні!

— Ви бачили такого? — захоплюючись сином, гомонів коваль Коляда до Ганни Михайлівни.— Оце сили нагулявся — всі Бережани годен оборонити! Мої хлопці всі однакові — й Петро, й Іван, і Максим, усі такі окоренки залізні, що від землі не відірвеш.

Уже на самому майдані спинився як укопаний і, закохано дивлячись на сина свого, наказав:

— Ану давай поборемось, хто з нас дужчий!

Родичі стали відмовляти від затії — мовляв, де ж видано таке, та й он скільки людей пошлодилось, іще на глузи піднімуть. Та старий Коляда стояв на своєму: давай, синку, поборемось, та й годі! Сергій ніяково покашлював, переступаючи з ноги на ногу, все уникав та уникав батькових чіпких рук. Збоку, пошходившись, почали під'юджувати, підохочувати, й тоді вже Сергій, розум утративши, не позадкував перед батьком, а міцно обхопив його за плечі, й так само батько вчепився пальцями за нього. Впершись лобом у лоб, вони стояли очікувально, й було помітно, як у старого Коляди ледь-ледь насмішкувато тремтять губи, а в молодого обличчя налялось кров'ю, й застиг на ньому дивний вираз, схожий на скривджений і випуватий водночас.

— Ану давай, давай! — підохочували бережани обох Коляд.

Тітка Чаплиха теж протовпилась до борців і, повторюючи їхні рухи, совала то ногою, то руку викидала вперед, то плечем стенала так різко, наче визволялася з чийхось дужих обіймів. Уся вона зараз так палко переживала шал боротьби, що Ганна Михайлівна, котра опинилась у цікавому гурті, не так дивилась на Коляд, як на тітку Чаплиху.

Нарешті коваль, напружившись, міг уже, здається, й звалити на землю свого сина, та, видно, пошкодував і тільки відштовхнув його так, що той заточився. Якийсь час, здивований батьковою силою та великодушністю, ще зберігав на обличчі отой скривджено-винуватий вираз, а потім, усміхнувшись, підійшов до батька, й вони щиро обнялись.

— Ура! — закричав хтось із новобранців.— Перемогла дружба, ура!

Й справді перемогла дружба їхня, бо, видно, батька та сина, крім родинних, зв'язували ще й ті почуття, які бувають між вірними побратимами, між друзями.

Гамір на майдані вмить ущух, коли віддалік показався тракторист їхній бережанський Андрій Зелений разом зі своєю молодою дружиною Марійкою. Йшли вдвох, і ніхто не супроводжував їх. Були сумні, запечалені — ясна та чиста, вродлива була їхня печаль, і будила вона в серцях дівчат і хлопців співчуття до молодят. Адже недавно тільки побрались, адже в пам'яті кожного було їхнє недавнє бучне весілля, на яке зібрались мало не всі Бережани, бо де ж тоді й повеселитись, як не в такої красивої пари. Й не одній дівчині зараз не без заздрості думалось про їхнє щире кохання — перед самим призовом побрались, не побоялись розлуки, з'єднали свої долі назавжди.

Андрій Зелений з Марійкою підійшли до гурту, помітили співчутливу увагу своїх односельців і перезирнули між собою.

— Чого так сумно? — запитав Андрій у хлопців. — Хіба ж це проваджання, га? Ну, Марійко, — до дружини мовив, — заспівай веселої, щоб згадати було що.

Губи Марійчині зламались в усмішці, в карих очах замерехтіли відблиски далекої радості, вмить побільшало їй — очі спалахнули ширше, і вже вона стала схожа сама на себе, на приятну, товариську, зичливу, і вже не було печалі недавньої, одлетіла, не залишивши їй сліду. І підійшли ближче до Марійки її подруги, що на весіллі в неї за світилок були, і вже вони стали віночком, і вже — над гамором майдану, над музикою транзисторів, хвацькими вигуками гармошки — злетіла їхня пісня, пристрасть їхня злетіла. Була пісня весела, про зустрічі, а не розлуку, про побачення, а не проводи, й Андрій Зелений, слухаючи, тільки й дивився на свою Марійку. Дивився так, паче хотів поглядом увібрати всю її в свою душу та й повезти образ своєї дружини в ті світи, куди кине його нелегка солдатська служба, повезти не на день чи два, а на місяці й роки, щоб завзятіше служити своїй рідній землі, щоб бути їй вірним до останнього подиху. І Марійка, співаючи, так само віддано дивилась на свого Андрія, котрий для неї — навіть у далекий край поїхавши, — все одно зостанеться найріднішим і найдорожчим, і про це говорили її усмішка, погляд, про це говорила пісня...

Тітка Чаплиха прийшла на цей спів, паче то кликано саме її, спинилась поблизу дівчат і підтягувала. Наблизився до дівчат і сивовусий Роман Липенко, став рівно, мовби сподіваючись іще більше витягнутись угору, і в

його поставі бачилося щось по-старечому зворушливе, розчулене.

Ілько Мудрий (задля цього випадку зодягнутий у вишивану сорочку з університетським значком на вилізі піджака) знайшов Ганну Михайлівну й сказав:

— Пора, пора їм рувати, нашим хлопцям... Ти скажеш чи я? — І, прочитавши в її очах відповідь, мовив поспішливо: — Гарзд, я, тільки ходімо до автобусів.

Коло автобусів стояв стіл, принесений кимось із колгоспної контори, на столі, на простеленому рушнику, білів пишній шишкуватий коровай. Посеред коровай було застромлено три пшеничні колоски, дорідні, важкі. Ілько Мудрий став збоку столу, взяв у руки коровай і підніс догори. Так він стояв, нічого не кажучи, й поступово на майдані вляглась тиша, бо все більше бережан помічало той високо піднесений над головами хліб.

І ще не всі голоси вигасли, й ще Ілько Мудрий не мовив жодного слова, як негадано Ганні Михайлівні перехопило горло — від раптового зворушення, від хвилювання раптового, — й вона якусь мить не могла вільно передихнути. Нарешті відпустило, й вона полегшено набрала повні груди рятівного повітря — густого, прохолодного.

Ілько Мудрий говорив, звертаючись до всього люду бережанського, що зібрався на майдані, й слова його, птаха за птахою, злітали над головами, поміж лип летіли аж туди, у височінь над школою, де кружляли голуби. Ганна Михайлівна, здається, зараз могла простежити політ кожного мовленого слова, такі вони були міцні, відчутні, видимі — про рідний край, про солону працю, про хліб, що є втіленням багатства землі та ще багатства людських душ, про синівську вірність матері й хлібу.

Звернувся з напутнім словом до новобранців і Роман Мефодійович Липенко, кавалерист-будьоннівець, людина, що пройшла чи не всю громадянську війну. Слухаючи старого, на мить подумала Ганна Михайлівна, начебто славне — бойове, революційне, непримиренне — минуле озвалось до нинішнього — мирного й трудового, завойованого й відстояного, — озвалось словом щирим і мудрим, словом захопленим і мужнім.

Авжеж, саме так: героїчне минуле ніколи не зникало в небутті чи безвісті, воно шохвилі оберталось на нове життя, воно, нарешті, стало нинішнім днем, воно, безумовно, розростеться, зацвіте знову свіжими барвами

в майбутньому. Бо ланцюг цей нерозривний, і в нерозривності — сила його, запорука міцності на всі часи...

Автобуси поволеньки рухались попереду, а натовп ішов позаду — мали так дійти до околиці, щоб хлопці востаннє могли подивитись на свої рідні Бережани. По дворах цвіли айстри, чорнобривці, на яблунях зорили яблука, лежали й під деревами в траві, густий дух врожаю у селі, дух осінньої втоми, спокою. Срібні сонячні зливки лежали повсюдно, як знак родючості й вічності всього земного.

Відокремившись од гурту, йшов Андрій Зелений зі своєю Марійкою — він веселий, а вона знову засмучена, наче віддала проспівану пісню своєму вірному другові, а сама оце зоставалась у Бережанах хіба що зі спомином про той спів...

Максим Лихолат стояв у воротах своєї садиби — лице мав зеленкувато-біле, мов листок капусти, й пригаслі очі його, знерухомілі, здались Ганні Михайлівні чомусь капустною тлею. Стояв осторонь барвистої людської юрми, стояв збоку, чужий до її радощів, до всього того, що спонукало людей зібратись до купи, — чужий до могутнього почуття людської єдності й спільності. І на мить Ганні Михайлівні стало шкода старого Лихолата, вона й ходу ледь-ледь уповільнила, змахнувши рукою, — мовляв, не стійте у воротах, гайда разом! Проте Лихолат не помітив її приязного помаху, непорушно човпів, паче й не на людей дивлячись, а десь усередину собі, у вузьку нору своєї душі...

Вже за селом, коли новобранці та родичі сідали до автобусів, щоб їхати до райвійськкомату, підспів до гурту й Сиворакша — отже, його теж призвали. Був у подертих штанях, у старенькому піджачку, на самісінькі брови насунув картузик, з-під якого вився свавільний рудий чуб. Сиворакшу ніхто не проводжав, здалося Ганні Михайлівні. Та то тільки в першу мить здалось, бо глянула на городи — стояла на межі його мати, дивилася звіддалік.

Сиворакша, весело вітаючись із хлопцями, по-дружньому стусонув у груди одного, другого, й при цьому очі його були крижані, навіть крихтою тепла не замерехтіли... Що ж, подумала Ганна Михайлівна, може, армія викує з нього людину, бо колгоспові та сільраді це було не завжди до снаги. Штрафами та просьбами нічого не

добились, то, може, накази й дисципліна виявляться дужчі. А нехай, нехай!

Нарешті автобуси загули й покотилися по сизій польовій дорозі. Люди, що zostались на околиці, прощально замахали руками, щось закричали. І Ганна Михайлівна теж махала рукою, хоч, здається, наче й не було їй із ким прощатись. Та чи вже так і не було? Прощалася ж не з чужими, а зі своїми бережанськими хлопцями, кожного з них знала не менше за Юрка свого, за рідну кров.

Тітка Чаплиха теж махала рукою навздогін автобусам і, наче заворожена їхнім рухом, ступила їм услід раз і вдруге, потім уклякла, зорячи пильно. Й мала таке лице, мовби теж проводжала не когось одного, а всіх бережанських хлопців і зараз ось має пережити подвдцятеренний біль розлуки.

Автобуси швидко віддалялись, далі й геть зникли за сивастими горами.

— Що, Ільку Трохимовичу, провів своїх синів?

— Провів, Гапнусю, — відказав Мудрий, вкладаючи якийсь особливий зміст в оте протяжно вимовлене її ім'я. — Одних провели, другі мають незабаром вернутись додому, демобілізуються.

— Не всі ж і повертаються додому, — сказала Ганна Михайлівна.

— Авжеж, не всі, земля наша велика, — згодився Мудрий. — Скрізь батьківщина. Ось так і розлітаються наші бережани по світах. Бережани розлітаються, а село наше стоїть, як і стояло, відкрите для всіх славних людей — приїжджайте й до нас, хто має добре серце.

Подалися сільською околицею — звідси далеко проглядалися спорожнілі городи, напівопустілі садки, вулиці. Погідний день стояв у селі, й воно раділо йому щиро, мов дитина гостинцю. Снувалось павутиння бабиного літа в іще по-осінньому теплому повітрі, де-не-де його лякливі волоконця погойдувались на соняшничинні, будяках, дерезі. Через неглибокий залопушений рів росло калинове дерево, усміхаючись кожною ягідкою, граючи їхньою тугою кров'ю... Добре було зараз Ганні Михайлівні, так, наче позбулась якогось тягара, що гнітив її впродовж років, і тепер ось переживає хвилини найсокровеннішого щастя, тихого, по-осінньому дозрілого. Відчуття щастя, узлагодженість стану душі зі станом природи заповонило її всю, й вона підсвідомо віддалася силі свого настрою.

А потім наче схаменулася: звідки цей стан? Чи тому, що день такий вдався? Чи тому, що хлоців проводжали до армії? А чи тому, що поряд ступає Ілько Мудрий? Не могла собі відповісти на жодне з цих запитань і, мабуть, не старалась, бо вже в тому, що вони постали,— і ховалась частка відповіді.

— А на полюванні ми з тобою й не побували,— майже докірливо мовила Ганна Михайлівна.— Пам'ятаєш, обіцяв? Уже, здається, всі найкращі дні минули.

— Ось і не минули,— з несподіваною задержуватістю обізвався Мудрий.— Гадаєш, забув, що обіцяв піти з тобою на полювання?

— А не забув? — лукаво позирала на нього, відчуваючи, як сповниться теплом вдячності до Мудрого, котрий, виявляється, й досі не забув тієї їхньої нічної поїздки по бережанських полях, як оглядали сходи озимини, коли перейшли через Кривий Байрак, біля колгоспного саду спинились. Здається, ніби вчора і водночас — цілісінька вічність минула.

— Ні, не забув,— по мовчанню відказав Мудрий.

Ганна Михайлівна не стрималась, щоб не пожартувати:

— Таке вже трудне життя керівника нового типу — не тільки давати обіцянки, а й виконувати їх.

Очі Ількові стемпіли, холодком образи поійнялись. І його припухлі губи здригнулись несподівано. Ганна Михайлівна пошкодувала за сказаним.

— Даруй, невдалі мої дотепи...

— На полювання підемо,— наче й не почув її останніх слів.— Якщо не завтра, то післязавтра.

— Завтра не вийде, бо ж партійні збори...

— Авжеж,— випуватим голосом підтвердив Мудрий.— Отже, пізніше.

Горбок Терновий, зораний, рахманний, виднів праворуч — ніби під чорну сорочку поля було сховано великий кавун і вона кулясто випнулася. Полуднєве сонце стояло над Терновим, і наче сизий переплеск денного мева курився. Й Ганні Михайлівні згадалось, як ото зовсім недавно стояла на Терновому, дивлячись на село, що далеко відкривалось перед нею, згадалися ті високі думки, що тоді поійняли її.

А зараз сонце полуднєве стояло на горбку Терновому, сонце пильно дивилось на Бережани, вглядалося — палкістю свого проміння, жагою вічного вогню.

Які ж то думки високі думаються йому, сонцю?

...Пізно, глибока ніч.

Учитель на пенсії Нестор Іванович Басистий, котрий живе на горбку Біля Колодязя, вийшов зі своєї господи на подвір'я. Сиве волосся на голові світиться, мабуть, і в темряві стіжечком дивовижного сяйва. А може, то відбивається світло зірок?

Нестор Іванович повільно переходить через подвір'я, спинається на хвилю під грушею, де в них росте м'ята. Паморочливим духом м'яти віє тут і досі, а трохи далі — не так зів'ялим запахом, а поряд — любисток чується. Нестор Іванович із пасолодою вбирає в себе ці невитравні запахи свого подвір'я (вловлює їх, здається, навіть узимку, коли все занесене снігом), а потім, ідучи по городу, несе їх у своєму естві.

Геп, ліворуч, височіє Холодний горбок — три садиби на грудях його вмістились, і в кожній хаті вже сплять, не світиться жодне віконце. Он горбок, званий Сосниною, звіддалік схожий на горбатого ведмедя, що, зморений спекою та силою з'їдених лісових лакіток, приліг відпочити в малиннику. Із-за Соснини ледь-ледь видніє горбок, званий Бабиним, — власне, видніє навіть не горбок, а хата, що стоїть на цьому, переблискує цятою жаристого світлячка у вікні. Всі Бережани розсілись на таких-от горбках, і деякі з них то й зовсім ніколи не мали ніякої назви, просто знають їх по тому, хто поставився на їхніх ширших чи вужчих грудях, хто живе там.

Горбки, на яких лежать Бережани, для вчителя на пенсії Нестора Івановича складають мовби раз і назавжди намальовану карту, яку він, звиклий до високих аналогій, міг би порівняти хіба що з картою зоряного неба, теж раз і назавжди намальованого творчою силою природи. І він, споглядаючи небо, зорі, пробуджуючи в собі високий дух, розуміє, що таке саме небо й такі самі зорі є і в його рідних Бережанах, варто лиш уважніше придивитись до них та дійти до ряду неминучих логічних умовиводів. І щоразу, настроюючи себе перед писанням історії на високий лад спогляданням небесних світил, він, по суті, пробуджує в собі той високий лад спогляданням зірок на землі, в рідних Бережанах, авжеж, авжеж, бо хіба ж то не вони світять свої вогні — з самісіньких сердець, з глибини розуму — й на Холодному, й на Соснині, й на Бабиному, та й на цьому, званому Біля Колодязя,

де живе сам учитель на пенсії Нестор Іванович Басистий?

Іде в нічні осінні левади, й кожна з них тримає над собою найтоншого ткання покривала з туману, що примарно видніються при тому світлі, яке посиляє небо. Кожна з верб дихає вогким холодком, який, однак, не так уже й віддалено нагадує зимовий. Вода в ставках тьмавим лискучим вугіллям блимає, й ледь чутно шеберхають стебла очерету, піби щось і лякливе, й сторожке сквапно перелітає з одного місця на друге. Нестор Іванович приглядається та прислухається, як живе осінь у їхніх Бережанах, і якісь її таємні, нерізкі відголоски знаходить у своїй чутливій, настороженій душі.

Ось-ось у ньому має зазвучати наболілий нерв, озватися спонукальним і надихаючим покликом, має ожити той лад почувань, що його він вийшов шукати сюди, на волю вільну. Він очікує голосу того, який завжди озивався, піколи не зраджував, підказуючи Нестору Івановичу найправдивіші й найчесніші слова історії про рідні Бережани, про трудівників-колгоспників, чия праця сяє зорями на землі, слова про неповторний у багатстві свого оновлення час, у який випало жити і який треба осмислити не тільки для себе, не тільки для всіх знайомих бережан, а й для завтрашніх нащадків.

Щось підпесене й водночас болісне здригається десь у глибині свідомості, й Нестор Іванович розуміє, що то — лише віддалений відголос поклику, а зараз ось уже тривожно й вимогливо озветься струна душі, струна, котру він оце налаштував на чистий і вірний звук, ось зараз озветься, ось, — і він повинен, не має права прогавити цю неповторну мить, він має зловити її, бо то — жар-птиця всього його життя, бо то — вічність!

*Тепла осінь
у Березанах*

Осіній вітер дихає втомою.

Прозорі хвилі липуть над землею, віють пригаслим, начебто згріклим теплом. І в різних бережанських куточках воно не однакове. В самому селі пахне шортким, скунялим ґрунтом, городиною, димом із коминів, винним духом яблук із погребів та погрібників, канупером. У полі — вже чи ріллею свіжою, чи прив'ялим полином, а чи тонкоручайно пахне жилавим пірієм. На бурячиську чується дух де всохлої, де пригнилої гички, на картоплиську — мишійки та пасльону, на пасовиську — чебрецю, і всі ці, вже зблякли, вже такі смутно-осінні, запахи, підхоплені непоквапним вітром, линуть над світом, зворушують людську уяву, нагадуючи про те, що й осінь уже скоро відійде, одструмує тихими запахами, згасне.

Цвітуть по Бережанах чорнобривці, красуються скромними й непоказними пелюстками квіти зі скромною назвою мороз. Улітку, серед гарячих та пристрасних, серед сп'янілих од хмелю буйних барв майже не було видно їхніх темно-зелених стебел, а тепер вони позастигали кущами-отарами чи не на кожному обійсті, зацвіли блакитнявим сніжком, і здається, не страшні їм близькі холоди, не страшна негода, що, звісно, вже не забариться.

Озеречками цвітуть айстри попід вікнами, й кожна квітка мовби виткана з білих чи рожевих волокон, бурячкових чи фіолетових. Удосвіта на них збирається холодна роса, й коли обличчя притулити до квітки — пахне вона свіжою осінню, будить серце, навіваючи весняні надії.

А на городі в учителя на пенсії Нестора Івановича Басистого смужкою вздовж межі, яка веде в левади, не так давно позацвітали молоденькі соняшники. Хтось іще влітку, як викопали молоду картоплю, натикав у землю пригорщу, а то й дві насіння — і тепер, на осінь, стебла, хоч і хирлявенькі, поп'ялись догори, на деяких зазолотіли вінчики пелюсток. Дивно було дивитись на їхні несміливі, хоч і щиро всміхнені сонечка, дивитись було дивно та ще розуміти, що не всі й розквітнуть, не доцвітуть так, як

годиться, не дадуть плоду... З цікавістю, змішаною зі співчуттям, поглядали бережани на ту соняшникову смужку, веселий клинець, наче то з химерної чиєїсь волі зостався на вчительському городі острівець весни.

І криниці по Бережанах пахнуть осінню. У кого в левадах то й зовсім віє з їхніх надр вогким смутком, а в людей За Дорогою — трохи тонше, скупіше, мовби осінь од них далі, ніж од тих, що сидять над ставками — на Холодному горбку, на Соснині, на Дідовому та Бабиному горбках. Навіть кладки-місточки, з яких і в наші часи перуть шмаття бережанські баби та молодіці, поширюють не сухуватий од сонця літній запах, а тужливий, вогкий, осінній.

На леваді, до якої стелеться город тітки Чаплихи, снується гіркувато-терпкий конопляний дух. Тітка Чаплиха чи не єдина на всі Бережани й дотепер сіє коноплі та вимочує, — ото й пахнуть із води розгублені, давно вже добряче вимоклі стебла. Чаплиха, звісно, кужеля не пряде й полотна не тче, а коноплі сіє заради сім'я, олію з якого має за ліки.

Птахи повідлітали у вирій — і вже весь видимий світ наче примовк, бо ж повмовкали їхні голоси, щебет їхній; і вже світ увесь видимий наче застиг і вкляк на одному місці, бо не видно пташиного ширяння-літання, адже то птахи на своїх крилах носили павсібіч весь простір, не давали йому заспокоїтись. Одлетіли птахи — й наче забрали з собою прекрасну, неповторну душу, яка виспівувала та вилітувала в блакитному безмежжі поміж небом і землею.

Проте коли замислитись, коли приглянутись, то здається, що довкола ледь уловно живе надія на їхнє, пташине, повернення, на те, що співуча душа природи бережанської теж повернеться з вирію.

Дерева золотом розплачуються за весняні свої пристрасті, за літнє розкошування — скільки коштовних монет, скільки зливків лежать долі, і вітер байдуже, чи не погордно, чіпає їх стомленими хвилями, перегортає, щоб невдовзі зоставити на місці й линути далі. На гіллі лиц, що завжди роздягаються чи не першими, де-не-де відзвонює по самотньому дукачеві, і дзвін їхній навіть не дзвіц, а скоріше однотонний шерех, що схожий на нескінченне зітхання. А дуби й не думають облітати — ще цупкіше позодягалися у кожухи, котрі наче вивернуті зе-

леною кострубатою вовною назовні, понасуплювались і похмуρο поглинують довкола.

Осінь прийшла в Бережани славна й погідна, прийшла й зосталась. Бо ж хіба взимку не чекають весну, бо хіба весною не чекають літа, а влітку осені?

Отже, дочекались її, вродливої та врожайної, отже, хай погостює.

Вітер летить над землею й дихає дозрілою втомою.

Уже не вперше з далекої Курщини навідувались у Бережани російські побратими.

А почалося з того, що гурток юних слідопитів, яким керував завуч їхньої школи Демид Лошак, поклав собі з'ясувати: звідки й хто саме оті бійці, що лежать коло клубу в братській могилі. На гранітному пам'ятнику було вибито прізвища та імена, а то — просто прізвища, навіть без імен, усього тридцять шість чоловік. Спершу учні ходили по селу, розпитували в старших про події тієї далекої зими, записували в зошити, щоб потім із подробиць скласти картину визволення села від фашистів. Згодом зв'язалися з районом, із областю, довідалися деякі адреси, написали свої небагатослівні листи — родичам загиблих, на школу або на сільраду.

Не звідусюди й відповіли — десь, може, лист не дійшов, а десь, мабуть, і родичів не залишилось на старих місцях чи адреси позмінювались. Та все-таки відповідей прийшло чимало, і люди, довідавшись про героїчну смерть батька, мужа чи брата, дякували юним слідопитам за їхні звістки, обіцяли навідати братську могилу в далеких Бережанах.

І навідували. Із Одеси добилися жінка з чоловіком, уже літні обоє, а він то й скалічений, без руки, бо теж випало воювати. У братській могилі лежав їхній син, найменший, а двоє старших наклали головами на чужині — один над Влтавою, другий на Одері. Бережани по нищій день не забули те сумне подружжя, що, нарепті, змогло навідати бодай свого найменшого... А ще приїжджали з Варви, є таке велике село поліське, навідувався один чоловік із Туриці, волинського села мальовничого, тут у нього брат спочивав спочинком вічним.

А з Курщини літ десять тому вперше була добилась до Бережан сивокоса, з карими виразистими очима жінка, Февронія Сидорова, в неї тут, під гранітнимobelіском

із зорею на вершку, лежав чоловік, що загинув у тому шпаркому бою за подільське село. Відвідала Февронія Сидорова школу, побувала на уроці навіть, була на артільному господарстві, завуч Демид Кіндратович розказував про великі зміни, що стались після війни. Гостя слухала, їй подобалось і село, й люди, зрідка всміхалась — і був її усміх печальний.

Пробула в Бережанах день, другий, третій — не могла одірватись од братської могили, що стала їй рідною. Наступного року приїхала з дорослим сином, русявим, схожим виразистими карими очима на матір, а впертим вольовим підборіддям і впевненими, майже суворо складеними губами, мабуть, удався в свого батька, Сидорова. Молодий Сидоров сподобався бережанським дівчатам, і, коли син із матір'ю поїхали на батьківщину, не одній з них, запавши в пам'ять, ще потім згадувався, поставав у пам'яті глибоким карим поглядом.

Отже, побратимство подільських Бережан та курського села Високе почалося не з нинішнього дня, а ще десь із тієї воєнної веремії, скріплене гарячою кров'ю, а може, навіть і в давніші часи, куди нам не дано заглянути. Почалось давно й зміцніло нині, коли діти під орудою завуча Деміда Лошака почали вивчати історію рідного краю. Коли стала найжджати сюди ота мовчазна жінка. А вже згодом дісталась до них ціла делегація на чолі з головою артілі, гостей зустріли хлібом-сіллю, як і годиться, подружились колгоспами. А невдовзі на Курщину в гості до побратимів поїхали коваль Артем Коляда, значний бережанський тракторист Степан Боцюра та голова колгоспу Ілько Мудрий. Поїхали з дарунками, повернулися з віддарунками, та ціннішими, здається, за всі гостинці були почуття дружби, з якими їздили в гості і з якими — сердечними та щирими — повернулися назад.

І ось цієї осені Бережани знову зустрічали своїх курських побратимів.

Приїхало троє, приїхав і Сидоров. Після тих перших одвідин давно змужнів і, посуворішавши з обличчя ще більше, висвітлив свій погляд внутрішньою добротою, ясністю чистої й щирої душі. Ходив по Бережанах святковий, наче добувся на батьківщину, чи не до кожного приглядався так, мовби сподівався побачити якщо не рідного, то бодай знайомого. І не один бережанин та бережанка впізнавали в Сидорові отого русявого парубка, що

приїжджав до них уперше разом зі своєю матір'ю. Розпитували за непку, про життя-буття та всяку всячину, і Сидоров відповідав хоч і скупувато, зате з відомою охотою. Мати, мовляв, ще влітку подалась до свого брата у Вологду, помагає доглядати маленьких небожат, а він, Сидоров, працює в своєму колгоспі механізатором, авжеж, одслужив армію, на танку за моториста був. Чи гарне їхнє село Високе? Звісно, гарне, чимось на Бережани схоже, хіба що розсілось не на горбках, а в долині, і ліс поблизу, ялини та берези, вільхи та осики, влітку повно ягід, восени кожне принесе добрячий козуб грибів. Жіночку має славну, біляву, співучу, в дитячих яслах за няню, і в самих уже дитя знайшлось, хлопчик, звати Глібом.

І хоч, може, розказував Сидоров про себе двом чи трьом, та назавтра мало не всі Бережани знали, як живуть дружина й син того Сидорова, що спочиває разом із тридцятьма п'ятьма своїми побратимами під гранітним обеліском, скромно, по-солдатському увінчаним червоною зорею. Раділи, що добре йому ведеться на роботі й удома, що жінка при здоров'ї, що мають хлопчика.

Гості привезли з собою кілька кущів горобини, яку й посадили на другий день по їхньому приїзді. Помагали їм садити юні слідопити, яких весь час напоумлював непосидючий та беручкий до всякого діла Демид Лошак. Для горобини було знайдено й місце гарне — якраз гурточком за тополями, що наче вінком облягли обеліск із усіх боків.

Одтепер уже рости горобині на бережанській землі, квітнути на пій, приймати на своє гілля тутешніх солов'їв, восени червоніти дозрілими ягодами. Одтепер їй, горобині, шуміти в головах рядового Сидорова та його побратимів, що не зрадили один одного в бою, що смертю скріпили свою дружбу...

Запросив курських побратимів у свою хату коваль Артем Коляда. І не самих, звісно, а й декого зі своїх сусідів, а й інших поважних бережанських людей.

Задля цієї okazji зодягнувся Коляда ще в старе-пре-старе солдатське галіфе, в якому повернувся з війни в пам'ятному сорок п'ятому. Спершу те галіфе було в коваля на щодень, на свято і будень, тому-то й притерлось на колінах. Та згодом галіфе лежало сховане в скриню і, старанно заштопане й полатане, діставалось та зодягалось

за випадків незвичайних. І що нині такий випадок трапився, то ковалиха Настя й вирядила свого коваля в га-ліфе.

Плечі свої, схожі на коромисло, на якому з обох боків повисли повнісінькі відра води, та груди-бодню силоміць увібгав Коляда у вишивану сорочку — і вишивав її не хтось, а таки ж ковалиха Настя ще тоді, коли Артем повернувся з фронту в село і, недовго думаючи, посватав-ся до неї — чорнявої подолянки, усмішливої, балакучої, роботящої. А на груди свої вишивані почепив Коляда медаль «За відвагу» та «За взяття Берліна». Мав нагород більше, та саме ці дві чомусь вважав за найголовніші.

Коваль Артем, радий, що його пошанувало стільки гостей, припрошував, щоб і їли й пили, а моторна й метка Настя знай тільки й підставляла на стіл то холодець, то капусту, з м'ясом тушковану, то пироги з отробою, то грибочки, то огірки солоні, то яблука квашені. Обос вони — господар і господиня — цвіли від утіхи, що мають чим пригостити, що хата їхня — це повна чаша, що за столом і гомониться легко, й співається весело.

Голос коваля Коляди то громом оддаленим прокочу-вався десь у небесах могутніх його грудей, то подзвону-вав, мовби дзвінке обіддя колісниці пророка Іллі, то м'яко так розлягався, наче розколювався, — голос цей нині во-лодарював щасливо за столом, владно приборкуючи інші голоси своєю силою та красою.

— Мого найстаршого Петра куди призивали? — гри-мів-розказував коваль бережанський про те, про що зав-жди любив повідати людям, хоч вони й самі все те знали добре. — В артилеристи! Максима теж брали в артиле-ристи! Найменшого Сергія цієї осені провели до армії, то хіба куди його определити? В училищі вчитись, а на кого — поки що не написав, бо секрет. Хай не пише, я й так знаю, що до ракет поставлять, бо куди ще такого здорового хлопця можуть послати!

— У вас, батьку, — мовив Сидоров, не без закоханості поглядаючи на бережанського коваля, — тече в жилах ар-тилерійська кров.

— Авжеж, — засміявся Коляда на жарт несподіва-ний. — А замість серця в мене б'ється гарматне ядро ста-ровинне, хай йому грець!

Ковалиха Настя, поштива до всіх, приязна, мовила з ласкавим докором:

— Чи було, Артеме, таке, щоб ти не похвастався? Все життя кукурікаєш півником! І груди ген випинаєш, як півник, і медалями бряжчиш.

— Не хвастаюсь, а добрим людям розказую. Бо чого маю критись, правда ж? — І він по-батьківському обіймав однією рукою Сидорова, що сидів поряд, а другою розмахував, наче тими рухами рубаними, рішучими підкріплював свої слова.— А ти, сину,— говорив до свого молодого сусіда,— чуйся в Бережанах, як удома. Ми тут усі для тебе свої, родичі кривні. Ото шкода, що жонатий, а то й женили б тут, дівчат у нас ого скільки славних, ні одна не піднесла б гарбуза.

— Агій, старий чорте,— осмикнула ковалиха свого чоловіка,— чого ж тобі шкода, що в людини є жінка й дитина? Отямся, не верзи казна-що!

— Чи бабі зрозуміти мужика? — гомонів коваль, заглядаючи в карі очі Сидорова, який лише стримано всміхався, не відповідаючи.— А тільки міг би і в нас опинитися свого часу, роботи в колгоспі вистачило б. А я тобі, сину, за батька був би рідного, еге?

— Й розтеревенилося ж старе одоробло! — скрушно крутила головою ковалиха. Однак у голосі не чулось ні гніву, ні злості — любила вона таки свого Коляду й тоді, коли до красногo слівця вдавався й коли похвальбою зловживав.

Так гомонілося-всміхалося за столом, а збоку, спиною до телевізора, мовчки сиділа тітка Чаплиха й позирала на Сидорова так, наче ось-ось мала пригадати щось пильне, а що саме — не відала до пуття. Біле її, пухке обличчя, схоже на опару в діжці, дивовижно незворушне, зате очі, подібні до синенького бузькового вогню, наче зримим весняним димком куряться: мабуть, так зріє пильна тіточина думка, міняючи відтінки, то пригасаючи, то набираючи на силі.

— Або ми з тобою, Насте,— не вгавав Коляда,— гайнімо на Курщину, в село їхнє Високе! Коли ми гостювали у вас, хлопче,— пригортав могутньою рукою Сидорова, а той, гінкий, схилився до коваля пружною тополиною,— то твоя мати хіба не припрошувала перебратись до вас?

— І я припрошував, і мати,— обізвався Сидоров, лагідно сяйнувши карим огнем.

— Та чи я зі своїми руками роботи собі не знайду у Високому? — Коваль простягнув над столом дебелі свої,

мов оцупкувате дубове коріння, руки, і на їхніх долонях щедро вродило залізних мозолів, присмалених огнем та димом.— І душа моя в таких самих мозолях, як і руки, бо ні я ніколи від праці не тікав, ні праця від мене не відверталась. Правда, жінко?

— Правда, звісно,— згоджувалась Настя.— Та тільки чого ото дереш губу до вух, га? — ласкаво дорікала, як ото вміють дорікати при гостях подільські жіночки.— Хай люди про тебе скажуть, коли є що сказати, а ти помовч і послухай.

— Не лукавте, Насте, бо й люди за вашого чоловіка не мовчать,— заперечливо гомоніли бережани за столом.— І ніхто злого слівця не скаже ніколи, а тільки добре. Е-е, такого коваля пошукати по світах — і не знайдеш. Це тепер заччастини, все готовеньке. А рашіше? Хіба не пригадусте, як після війни було?

Гомоніли про те, як велось у колгоспі по війні, як Артем Коляда з досвітку до смеркання не вилазив зі старенької кузні. Авжеж, тепер не те, куди там, тепер техніка. А тоді... Коваль слухав, підморгуючи Сидорову, й запитував раз по раз у жінки:

— Ага, жінко, чула?.. То ти, жінко, чула чи ні?

— Та хіба ж ти даси почути,— жартувала ковалиха,— коли сокориш і сокориш.

Тітка Чаплиха, завжди така балакуча, нині мовби краплиною горілки похлинулась, хоч, може, тільки краплину й пригубила. Спогад якийсь визрівав у блакитнявому цвіті її очей, у тому бузьковому вогні, тільки який саме — не могла ще сказати.

Де застїлля в Бережанах — там і пісня. Так самісінько нині і в Коляди. Бо хіба могли піти гості з його хати, не заручившись із піснею! Першим затягнув сам коваль, не таку вже рідкісну чи печувану, а добре знаву, часто співану скрізь, і гості відразу підхопили. Через одчинені двері, через вікна виринула на городи та садки, на дорогу та вулиці злагоджена пісня й попливла, не одному бережанину солодким щемом торкнувши душу. Здається, заслухалось тієї пісні й сизе осіннє небо, що низько налягло безмежними грудьми над Бережанами, заслухались посивілі та наче змарнілі від м'якого туманцю дерева.

Пісня мовби стала однією спільною душею всіх застїльників у ковалевій хаті, й вони вже належали не собі зосібна, а тільки пісні. Молодий Сидоров співав так,

начебто на крилах розлогої мелодії плив до найсподіванішого та найдорожчого в своєму житті, і мав такий вираз очей, мовби вони вже зримо бачили оте найочікуваніше, ось іще одне лишень зусилля співаків, ось іще один порив уперед летючої мелодії — і він опиниться на сподіваному березі.

А потім лукава ковалиха, виждавши, коли всі, приємно стомлені співом, повмовкали й мали якісь вигаслі, спопелілі від дужої пристрасті лица, затягнула своєї улюбленої жартівливої, котру завжди згадувала, якщо її Коляда перебирав над міру.

Ой там, на точку, на базарі,
Жінки чоловіків продавали.
Як прийдеться до ладу,
То я свого поведу та й продам.

Сусіди, почувши ковалишин спів, заусміхались, поглибуючи на Коляду, бо, видима річ, про нього йшлося у пісні, не про когось. І Сидоров та інші курські гості, втямивши, кого ото заходилась продавати на точку, на базарі господиня цієї хати, теж повеселіли. Та й що про сусідів чи гостей казати, коли сам Коляда, нітрохи не гніваючись на жінку, а тільки підморгнувши їй, дужим своїм голосом-громовицею підтримав оксамитовий жінчин голосок, який, здається, ураз повився по його сильному, по його гуркотливому, наче в'юнкий барвінок синій.

...та й повела на базар,
до терниці прив'язала.

Співав Коляда з видимою охотою, бо не тільки вмів співати, а й любив. Пісень різних знав безліч, і варто було лишень раз послухати, щоб потім назавжди запам'яталось. З армії привіз їх стільки, скільки довелося почути по всіх тих землях, по яких випало проходити з боями. Щоправда, під час війни люди не так часто й співали, проте привіз Коляда в Бережани й російських, і білоруських, і башкирських, і казахських, і чеських, і словацьких, і польських, і німецьких, та й не тільки цих. А якщо зважити, що в голові його, ковалевій, тримались ще батьківські та материнські, чувані в дитинстві, та ще почуті за довгі роки мирного життя по радіо, чи в поїздках, чи в товариствах усіляких, — може здатись, що Коляда взагалі знав усі пісні, які тільки існували на

землі. Й він був щасливий своєю пам'яттю, щасливий даром своїм мимовільним і, щедрий, душею відкритий, ніколи не таївся з багатством.

...а мій милий чорнобривий
до роботи не лінивий,
він для мене знадобиться!

Всі люди, співаючи, крацають, вродливішають, наче пісенні чари вивільняють їхню красу внутрішню, обертаючи її на видиму, на чолі намальовану, в зорі виражену. І, здається, насамперед це стосувалось бережанського коваля — обличчя його натхненне мовби ставало образом самої пісні, і вже на нього — переінакшеного, помолоділого — не можна було не дивитись і не милуватись вражено.

...милий, моє серденько,
пожалію я тебе!

І лукава Настя-ковалиха ступила до свого Коляди, якого не розлюбила й досі, коли вже сонечко їхнього життя стояло ополудні, ступила до нього ближче та й на коротку мить притулилася своєю щогою до його — смаглявої та гарячої, наче досі з неї не вичах отой жар, увібраний від розпеченого заліза, від ковальського вогню.

А коли, наспівавшись та нагостювавшись, із-за столу позводились, коли надвір вийшли та вдихнули повітря, що пахло осінньою прохолодою, прив'ялим листям та ще постуденілою землею, то тітка Чаплиха якось так непомітно відвела Сидорова за погрібник, під грушу беру, і тут, аж світячи на нього білим обличчям та ще яскравою сивиною кіс, що довгими пасмами проллялися з-під хустки, сказала йому пошепки те, що, нарешті, сплигло з найглибших надр її пам'яті.

— Чуєш, дитино, а я, либонь, бачила твого батька тоді в Бережанах.

Сидоров здивовано звів брови, і в погляді його теж засвітилась недовіра. Тітка Чаплиха, найбільше зараз побоюючись, щоб її не мали за плетуху та вигадницю, засокоріла хутенько:

— Вір мені, дитино, бо всього я набачилась на своєму віку. А твій батько був-таки в наших Бережанах, поліг ва село, то я його й бачила, дуже ти на нього схожий, як

дві краплини води. І твого віку був, не старший і не молодший... Я тоді з хати вийшла, стою біля воріт, а він возом їхав, на ящиках сидів. Він так іззаду примостився, ноги донизу звисив, а візниця попереду сидить, коней поганяє. Ну, шлея обірвалась, то він, як оце досі бачу, зіскочив, зв'язувати почав. А зв'язав — і на мене поглянув. «Що, тьотка,— каже,— викурили фріців?» Викурили, кажу, викурили, хай їм трясця та погибель. Ну, він засміявся, скочив на воза, й погнали вони, а я все їм услід дивилась, чудно було, що забалакав зі мною. Я навіть і подумати не могла, що з ним таке приключилось, та, либонь, приключилось, раз люди кажуть, і ти з такої далини добився до нас. Оце дивилась нині на тебе — й упізнала, і треба ж отак, га, що з тобою теж здибалась у Бережанах... «Що, тьотка,— каже мені,— викурили фріців?» Викурили, кажу, хай їм трясця та погибель! Хто б міг подумати, що й він ото в могилі лежить, земля йому пером. Ти не думай, люди в нас гарні, і пам'ять бережуть, і могилу доглядають. А піонери — то ті щодня човпуться коло неї, глядять.

Сидоров слухав, граючи жовнами, і погляд його був далеко. Де? Може, в дитинстві одлетілому, яке ледь-ледь пам'ятало батька, а може, зазиравав у пововенний час, коли їх, двоє братів, виростало безбачченками-сиротами. Вогняно-рудий півень злетів на цямрини колодязя, хрипко заспівав — і збудив, очутив Сидорова.

— Більше й не бачили його? — запитав, хоч наперед знав тітку відповідь.

— Де ж було дивитись, коли в селі страшна веремія створилась,— одказала Чаплиха так, наче пошкодувала, що вдруге не здибала того приятного, веселого солдата.— Хто в погребі заховався, хто в ями зарився — і сиділи по норах, бо ж і село горіло, й бомби падали, смерть літала скрізь. А німця стільки було вбито — хмарою лежав по землі. Та й наших, бережанських, не обминуло, і старих, і малих. А в чому вони були винуваті? Ні в чому, війна, що ти хотів, синку...

Тітка ще розказувала, Сидоров слухав. І, дивлячись на село, що виляглося на горбках, що мирно куріло з коминів сивими димами в сизе небо, ніяк не міг повірити, що все те й справді колись у Бережанах діялось. Та слід було вірити, боobelіск на братській могилі,obelіск із зорею, що височів посеред села біля клубу, вже навічно

вріс у його єство, тяжко стояв на серці, мов на живому підмурівку.

На ковалевому обійсті почались танці — під високими осокорами, що кволо посвічували рідкесеньким жовтим листям, яке не встигло облетіти. Через одчинене вікно гриміла радіола, і Коляда, взявшись руками в боки, спершу цішов отаким собі півником молоденьким, а потім пустився навприсядки. Гості з Курщини заходились танцювати гопака, і тільки Сидоров стояв похмуро коло погрібника, знову дивлячись перед собою так, наче, оминаючи поглядом оце обійстя й танцюристів на ньому, бачив щось неймовірно важливе в безбережжі свого минулого, а може, навіть і майбутнього.

Якась із бережанських молодичок підійшла до нього, хотіла запросити до танцю. Та Сидоров чи не помітив її, чи не втямив, що його запрошують, стояв пезворушний, далекий, і вражена бережанка, озирнувшись на нього раз і вдруге, відійшла вбік.

Пахло прив'ялим тютюном, що в папухах висів на жердині біля ганку, з одчинених дверей хліва ароматно віяло духом лугового сіна. Попід ворітьми біліла піщана вуличка, ведучи вниз, до ставків. І вогняно-рудий півель стояв посеред вулички, то лівим, то правим цікавим оком зазираючи на подвір'я й подеколи скрикуючи придушеним сурмистим скриком — чи то здивовано, чи то захоплено.

Артільний сад у Бережапах мав свою давню історію. Ріс там, де колись і папський, од якого й сліду не зосталося на землі, хіба що в пам'яті бережан. У громадянську найцінніші сорти були вишищені, та вже комуна, організувавшись у селі, насадила свій сад, комунівський. У Вітчизняну війну тут пролягала смуга окопів, точився запеклий танковий бій, і плодові дерева зазнали тієї долі, яка під цю хуртовину судилась і людині, і яблуні, і навіть пташці в небі. По війні сад знову насаджено, й на нинішній день дерева пишню порозростались.

Здавна доглядав за садом Петро Гамарник, який також добре тямився на бджолах та пасіці. В артільному саду він знав кожне дерево, відав їхню вдачу, бо ж, певно, не тільки людина чи звір наділені певними характеристиками, а й дерева теж, то тільки сторонньому оку може здатись, наче вони бездушні. Авжеж, були в Гамарника помічники з садово-городньої бригади, але без його відома

в саду нічого не затівалось і не робилось. Петро Гамарник знав, де й коли спіяно всохлу гілляку, де й що прищеплено. Знав, де й коли треба садити порічки та агрус, як доглядати саджанці, як охороняти їх узимку від мишей. Знав, який вигляд мають на гіллі дрібненькі яйця кліщів, попелиці, щитівки, листокрутки, кільчастого шовкопряда. Коли метким своїм оком застерігав раковисті пошкодження та пурпурні плями на стеблах малини — знав, що кущі захворіли, їх посів грибок. Ніяких таємниць у саду для Петра Гамарника не було — він знав усе.

Раннього літа достигали в саду папіровки. Її плоди, ваблячи зір білістю своєю святковою, пахли тонко, ароматно. Врожайлись малинівка, мельба, пепін-китайка, антонівка, бельфлер-китайка, ренет, донешта. Проте, здається, найбільше в саду росло пізньоосінніх та зимових сортів — кальвіль сніговий, ренет Симиренка, пепін шафранний, бойки. А які груші вистигали! Всіма знані іллічки, або ж дзвінки, в Гамарника родили, здається, смачніші, ніж у будь-якого бережанина на садибі. Так само лимонки — й соковитіші, й солодші, а що вже вогнистожовті! Такі яскраві, що в пізню вечірню пору можна було б собі присвічувати десь у полі чи лузі. Лісова красуня займала значну ділянку в саду, й грушки ці теж вдавались на славу, були соковитіші й ароматніші, ніж у будь-кого в Бережанах.

Гамарника знали й шанували не тільки по сусідніх селах, а й по далеких, до нього часто навідувались знайомі та незнайомі садівники. Ніколи не відмовлявся допомогти, коли хтось потребував його допомоги, радив, коли питали поради. Просили насіння — вділяв, просили саджанців — не шкодував. Погляд мав лагідний — начебто дивився на вас не старий чоловік, а його очима зорило саме життя саду. Ходив тихо й неквапливо — мовби рухався поміж деревами золотий сонячний промінь. Мав клинцювату борідку, в якій чи пелюстка цвіту заплутувалась, чи бджола. Руки приязні якісь, у кожному русі чулась доброта. І коли чутливими пальцями торкався бруньки, зав'язі, цвіту, — то був доторк самої душі його.

У саду був куточок, де наче росла й квітла історія нових Бережан. Чому росла, чому квітла? Бо ще з тих давніх, комунівських часів повелось, що на цьому клапті землі, не відгородженому від поля ні живоплотом, ні

ровом, найвідоміші бережанські люди садили по дереву. Росла тут колись донешта, посаджена засновником комуни Іваном Братицею — він поліг од кулі, випущеної з куркульського обріза. А сама донешта загинула під час отого пам'ятного бою за Бережани. Зате груша, посаджена будьоннівським кавалеристом Романом Мефодійовичем Липенком, родить і досі, хоч стара-престара й така дебела, що два чоловіки, взявшись за руки, ледве обіймуть. Є в саду антонівка, яку посадив у перший рік свого головування в селі Ілько Мудрий. Поблизу росте пепін шафранний — це вже деревце теперішньої голови сільради Ганни Михайлівни ще звідтоді, як була бібліотекаркою. Здибуючись із садівником, вона часто запитувала за «свою» яблуню, до якої, здається, мала родинні почуття. А Петро Гамарник двічі навідувався в сільраду (цієї та позамипулої осені) й приносив їй рум'яні шафрани — пригощайтесь, мовляв, це гостинець од вашої яблуні.

А то він сам запрошував когось із бережан до артільного саду, щоб посадили дерево. Раз нагадував, удруге, втретє, і, звісно, слухались та йшли, бо гріх було не пошанувати таку людину, як їхній артільний садівник. І оті Гамарникові вмовляння вважались у Бережанах за високу честь, якої, звісно, не кожен був гідний. А якщо вже гідний, то про таку людину казали, що вона посадила свою грушу чи яблуню, тобто зажила поваги.

Коли курські побратими навідались до саду, то Петро Гамарник спершу завів їх до своєї садової хатини, пригостив яблуками, грушами, почастивав і медом. У хатині пахло сушеними вишнями та сливами, влежалими антонівками, а також різними лікарськими травами, великим знавцем яких був старий Гамарник, стояв у хатині свіжий, смолистий аромат ялинових стружок, чувся віск. Почастувавши гостей у хатині, повів їх у сад, до пізніх сортів яблунь та груш. На гіллі рясно рум'янів пепін шафранний, який сьогодні-завтра мали збирати.

— Оці дерева, — мовив Гамарник, показуючи на пепінки, — у нас посадила одна родина. Оцю найстарішу яблуню — найкращий наш бережанський тракторист Степан Боцюра, він як сів за кермо після війни, то й досі не випускає з рук. Далі росте яблуня його сина, Тимофія, він у нас бригадиром рільничої бригади. А ген оте дерево вже жінки Тимофієвої, доярки... Оцьому шафрану третій рік, скоро зародить, а посадив наймолодший Боцюра,

Михайло, він зараз служить в армії, літає на літаку... Оцей саджанець сьогорічний, теж пепін шафранний, Тимофійів синок постарався, сповнилось три роки йому. Приходили Боцюри всією сім'єю, а малий такий завзятий, усе сам та сам — і яму викопав, і присипав землею.

У заповітному куточку артільного саду розказував Петро Гамарник про те, хто й коли посадив яке дерево. Мовляв, у саду своєму бачить він не просто дерева, а наче їхніх бережанських людей; котрі покликали до життя якусь там яблуню чи грушу, й коли всихає гілляка чи хробаки підточувати візьмуться кору — йому болить так, мовби приключилась біда не з деревом, а з людиною живою.

Сидоров прислухався до неквапливої Гамарникової мови, що лялалась плюскотливим ручаєм, вглядався у жовтаве старече обличчя, схоже на свіжу вощину, і почувався так, мовби знає цей садок давно і з садівником знайомий змалечку, так зараз мався, ніби все йому в Бережанах добре знане, дороге, жило в його серці завжди й житиме. Оце відчуття спорідненості, близькості було таке сильне, що Сидорову з гострим жалем подумалось про той уже недалекий день розлуки, який неминуче мав стати.

— Оцю черешню, — розказував Гамарник, — я привіз із Мукачєвого, гляньте, яка вигналась гінка й крислата. А оці ось дві наш голова колгоспу з Молдавії привіз, був там із районною делегацією, славна ягода родить, рання, солодка.

Про кожне дерево говорив із любов'ю, із таким виразом на лагідному мідно-вощаному обличчі, ніби щось важливіше про черешні чи сливи, майже інтимне, майже душевне, він усе-таки не розказує, свято оберігаючи в тайниках єства. І Сидоров, зачарований садівником, усе дужче переймався певністю, що той і справді є живим та розумним духом цього незвичайного артільного саду, що то, власне, зараз сам сад тихими устами Гамарника оповідає про своє зелене життя.

Павутинка бабиного літа прив'юнилась-присріблилась до Гамарника, зачепилася за клинець бороди і, відірвавшись під подувом вітерця, долетіла до Сидорова, срібною мережкою торкнулась його чола, і той прохолодний доторк павутини мовби передав од садівника йому, Сидорову, щось потаємно зворушливе, таке, яке не передається

словами, а хіба отак — запізнилою павутинкою бабиного літа.

Посадили й вони, курські побратими, в бережанському саду по своєму дереву. Гамарник приніс із розсадника саджанці тирольки білої та кальвіля снігового. Мовляв, це сорти пізні, їхні плоди зберігаються до березня, до квітня — мало не до тієї пори, коли сади вже зацвітають для нового врожаю. Він дістав з кишені зеленкувато-жовті й зеленкувато-рум'яні яблучка, заходився частувати гостей, щоб, скуштувавши, знали, які то солодощі зародять на їхніх деревах через якихось шість чи сім років. Гості їли і, звісно, хвалили, бо кому ж не припаде до вподоби ніжний, соковитий, ароматний кальвіль чи винно-солодка тиролька!

Сидоров копав яму під саджанець. Густий дух чорноземного ґрунту, запах пасльону, опалого листя, усе тлумовисько свіжих запахів, іще не видмуханих вітрами з осіннього саду, бептежили його свідомість, і Сидоров почувався так, що зараз, саджаючи яблуньку в бережанську землю, мовби саджав своє серце. Саджав своє серце, сподіваючись, що воно неодмінно виросте, зацвітатиме й зеленітиме щовесни, і влітку на рясне гілля, яке проросте з його серця, прилітатимуть пташки з усіх усюдів, можливо, навіть з його рідного села Високого на Курщині, прилітатимуть пташки й щебетатимуть, виспівуючи пісь.

На мить Сидоров звів голову, паче над гіллям саду серед блакитної небесної волі сподівався вгледіти бодай одну таку пташину, якій петерпеливилося б уже мати його деревце посадженим і розбуялим, усміхненим од першоцвіту...

Поки гості готували ями під саджанці, Петро Гамарник не стояв без діла — ходив поблизу та оглядав гілля, вистежуючи, може, де, вкладені тоненькими кільцями, причаїлись яечка кільчастого повкопряда... Авжеж, заховались, очікуючи на весну, на тепло, та ми ваше гніздечко знищимо, поки не пізно. Ось було обв'язано стеблами соняшника, старанно обкутано на зиму штабб молодого деревця, та шнурочок обірвався, блаженський, треба перев'язати наново... Хтось із його помічників розкладав на стежині вогнище, спалював опале листя, в якому, здається, були зимові гнізда золотогузки чи білана жилкуватого. Але ж не все спалив, ось однесло трохи листя за

штурпаччя-бадилля... І Гамарник, позгортавши докуші, підпалив тих кілька пригорщів золотавого листа, пильно стежив, як курить полохливий сизенький димок, як зляканою мишкою пострибує кволий вогник.

Курські побратими впоралися з саджанцями, принесли з садового колодязя води, полили. Малесенькі деревця з якоюсь начебто наївною довірливістю зайняли відведеші їм місця тут, де вже росли великі дерева, і, простерши навсібіч худорляве своє коструbate віттячко, ловили промені осіннього сонця, щоб уже з перших оцих хвилин почати рости, набиратися сили, вкорінюватись міцніше. І Сидоров, торкаючись пучками пальців до вершечка молоденького кальвіля, щойно доглянутого його руками, нараз відчув, наче йому передається життєлюбна снага деревця, вливається в ество життєдайна снага землі. А він у свою чергу, пестячи саджанець, мовби віддавав часточку свого тепла, свого людського зворушення.

— Виростуть на славу,— гомонів Петро Гамарник, наче розчулений усім тим, що сталося щойно.— Я й пообкутую їх на зиму, щоб не вимерзли, щоб голодна зайчатня не пообгризала. І березневе сонце не попалить їх, не дамо, й шкідникам на поталу не пустимо. Їм у гурті,— обвів рукою навколо,— легко ростиметься, так що ви не сумнівайтесь. Коли навідаєтеся за рік чи два, то побачите, як вони тут поживають, як прийнялись. Навідаєтеся ж, еге?

Звертався до всіх курських гостей, що з розгодиненими обличчями стояли побіля молодої порослі, а дивився на Сидорова, котрий не переставав голубити вершок деревця.

— Авжеж, приїдемо,— пообіцяв той за всіх. Як не приїхати, коли кожен із нас уже пустив коріння у вашій землі.

— А так,— згодився колгоспний садівник.

Ще деякий час стояли мовчки, не розходячись, об'єднані якимось великим і прекрасним почуттям, що хмелем забродило в їхніх душах ось зараз, коли саджали в землю кальвіль сніговий і тирольку. Сонце клало золотаві плями, вони ледь помітно мерехтіли, надаючи кожному обличчю особливого виразу.

А потім Гамарник проводжав їх — повз оті пепінки, що в різний час були понасаджувані родиною Боцюр. Коло розлогої яблуні, якої торкнулись руки найстарішого

бережанського тракториста Степана Боцюри, біля яблуні його сина Тимофія, бригадира рільничої бригади, та ще мимо яблуні, доглянутої Боцюриною невісткою, дояркою, і мимо яблуні військового лютчика Михайла, і мимо яблуні, котру посадив Боцюрин онук, — деревце вже ген-ген зіп'ялось догори, й самотній листочок тріпотів на ньому, наче розказував щось захоплено. Йшли курські побратими побіля антонівки голови колгоспу Ілька Мудрого, вже поминули пепін шафранний Ганни Михайлівни, голови сільради, і поминули грушу будьоннівського кавалера Романа Мефодійовича Липенка, і навіть уже те місце пройшли, де росла колись донешта, посаджена засновником бережанської комуни Іваном Братицею й загибла під оту останню військову веремію-хурделицю. І, здається, посувались вони не так поміж дерев, як людей живих, пам'ять про яких не вигасла нині, не зблякне й позавтра.

Вже на виході з саду, під щільною стіною вишень шпанок, Сидоров зупинився на мить, мовби востаннє хотів надивитись на цей дивовижний пантеон слави бережанської, — бо як іще по-іншому осмілишся назвати рідкісний сад — мовби хотів надивитись на нього в тихій осінній красі, в погідній задумливості.

Петро Гамарник, провівши гостей, якусь хвилю стояв непорушно в молодому сливняку й дивився їм услід — як сідали в машину, як поїхали. І вже машина зникла за горбками, повитими блакитнявим серпанком, а він усе ще стояв, наче вріс у землю, обернувшись на нічим не примітне дерево у викоханому його руками саду.

Згодом, очутившись, узив заступ і почав скопувати землю під яблунями, до яких раніше не дійшли руки. Не хотів, щоб бодай під одною не було розпушено ґрунт, бо це означало наче скривдити їх перед іншими. Бо в отаку твердь, яку зараз батусь, розбиває Гамарник заступом, вода не просочиться, а не просочиться — от і гірше для дерева, бо не зумів подбати, щоб не вимерзало коріння, не подбав, щоб навесні дерево легко, ненаморено прокинулось до життя, щоб почало пити соки вільно, щоб забрунькувало щасливо. Петро Гамарник обкопування саду ніколи не відкладав на весну, павіть на провесінь не відкладав, бо давній садівницький досвід навчив — найліпше восени, коли сад мовби засинає в передчутті приходу зими.

Отак він копав землю, подумки розмовляючи то з собою, то з яблунями, біля котрих розпушував ґрунт, і дерева з побіленими знизу стовбурами мовби опинялись на свіжому чорноземі, який їм накидав садівник. Отак він копав, заклопотаний, а з пам'яті ніяк не зникали навідини недавніх гостей, і ті навідини зогрівали свідомість, і мовби лунала десь глибоко золотострунна музика, достоту схожа на пісеньку бджоли, що прокинулась од зими. Працюючи, Гамарник прислухався до того звуку і, зрештою, наче скоряючись на його поклик, випростався, постояв задумливо та й, усміхаючися собі тихесенькою усміщечкою, подався на край саду до тих деревцят, які пині посадили курські побратими.

Молоді саджанці тоненькими стовбурцями тяглись догори, і, здалось Гамарникові, в усьому їхньому наївно-довірливому вигляді просвічувала вдячність тим, хто їх посадив, і мовби ввижалась безпосередня дитяча радість. І Гамарник задивився на ці малі тирольки, на цей дрібний кальвіль так, як іще зовсім недавно зорив очима услід курським побратимам, що віддалялись од саду.

Двоє односельців, з якими Сидоров навідався в Бережани, мали від'їхати ввечері.

Проводжали їх так, як ото зовсім недавно виряджали своїх новобранців до армії. Зібралось чимало людей біля клубу, і хоч промов не чулось, та награвав духовий оркестр. І мало не кожне з бережан, яке навідалося сюди, принесло якийсь гостинець, бо ж, звісно, негоже випроводжати побратимів із порожніми руками. Хтось дарував гарно розписаний гладущик, хтось підносив вибагливо орнаментований таріль, хтось не пошкодував розкішного, барвисто вишитого рушника — і все це слід було взяти з собою, щоб не образити щирих та сердечних дарувальників.

Сидоров стояв трохи збоку від цього гармидеру — він іще вчора надумав, що поїде не сьогодні, а пізніше. Це бажання спостигло його несподівано, й Сидоров відчув, що неодмінно так і вчинить. Була якась дивовижна сила, що не випускала звідси, й та сила таїлась не так, здається, в тому, що він бачив у подільських Бережанах, як у його чутливому, збентеженому естві. Товариші згодились, щоб залишався, а їм, мовляв, пора, бо робота їхня не чекає. Співчутливо поглядали на Сидорова, розуміючи,

які то почуття зараз опосіли його серце, які то думи взяли в бран голову. Авжеж, хай іще погостює якийсь тиждень у селі, за яке батько віддав життя. Авжеж, гірко покидати батьківську могилу, бо хто відає, коли доля ще приведе сюди.

Тітка Чаплиха прискочила на майдан засапано, побоюючись, що гостей могли провести і без неї. Коли вгледіла Сидорова, прожогом кинулась, ніби він мав ось-ось вислизнути з рук. І, світячи білим обличчям, пасмами сивого волосся, радістю в очах світячи, дістала десь зі складок глибокої своєї пазухи згорток.

— Ось візьми,— бубоїла скоромовкою, і руки, що тримали дарунок, тремтіли.— Візьми, хай пам'ять від мене буде.

— Та я ще не їду,— відмовлявся Сидоров брати подарунок.— Друзі мої їдуть, а я ще застаюсь у Бережанах, погостюю трохи.

— Авжеж, зостається,— мовив коваль Артем Коляда, що, звісно, прийшов сюди разом зі своєю Настею. Задля цієї okazji на груди, випнуті колесом, начепив медалі «За відвагу» та «За взяття Берліна», які вважав пайціпнішими серед інших своїх нагород.— Так що, тітко, не витручуйте гостя з хати, поки він сам не піде.

— Чи я витручую? — аж образилась Чаплиха, і бузків огонь її мінливих очей мовби димком легесеньким поїнявся.— Та я ладна для нього прихилити небо і зняти сонце! Та він же мені як дитина рідна!

— Та чого ви, тітко, гніваєтесь, я тільки пожартував! — винувато прогуркотів Коляда, якого вразила щирість тітчиного почуття.— Хіба ж хтось не знає вашої доброти? По всіх світах знають, авжеж!

— Отож-бо й воно,— заспокоюючись, одказала Чаплиха. Та й заходилася згорток отой розвірчувати перед Сидоровим та Колядою, що цікаво стежили за її поквапливими рухами.— Ось погляньте... Передаси своїй матері, вона в тебе славна, кожному б таку.

Змахнула руками, простерши їх ушир, і перед очима Сидорова, котрому вже нетерпеливилось хутчій угледіти тітчин подарунок, умить свіжими барвами фіолетових та вишневих квіток по зеленому полі зацвіла-заіскрилась хустина. Була й справді гарна, і Сидоров узяв за ріжок, підніс до очей, мовби хотів переконавшись, що ця краса справжня, а не вигадана, що це явина, а не омана.

— Ого! — тільки й проказав Артем Коляда.

Проте Чаплиха дивилась не на бережанського коваля, котрий так невдало пожартував із нею, а на Сидорова, намагаючись на його обличчі прочитати — припав подарунок до вподоби чи ні. І коли, зрештою, застерегла, як тонким рум'янем зарожевіли щоки, як зворушенням завітівся зір, — і сама зарожевіла щасливо, і в самої заіскрився зір. І що більше від щирої втіхи розвиднялось просте, щире обличчя Сидорова, тим дужче, ясніше розгодинювалось тітчине, наче воно, як дзеркало, чутливо відображало в собі найнепримітніший перебіг чужих почуттів.

— Як жива, — мовив Сидоров, проводячи пальцями по пелюстках фіолетових квіток, по вишневих, сказав так, наче йому й справді передався їхній живий доторк.

— Матері твоїй, синку, хай носить на здоров'я. — І, запобігаючи можливу відмову, сказала: — Гріх одмагатись од гостинця, коли дарується од душі.

Артем Коляда, видно, обізватись хотів, та чомусь прикусив язика, й циганські його очі, ще недавно веселі, журно так потемніли, построгішали.

— Чи ж зумію віддячити коли-небудь, — мовив Сидоров, песміливо беручи хустину до рук. — І мати зрадіє, не надякується... Спасибі вам, тітко.

— Від нас усіх, — скоромовкою сипала Чаплиха. І, поглянувши на коваля, хутенько так покивала головою: — І від тебе, Артеме, теж... А віддячувати нічим не треба, вже віддячили.

І рухом кістлявого плеча показала на братську могилу, на обеліск із численними прізвищами, на кущі калини й горобини, що видніли поблизу клубу. Артем Коляда простежив за тим рухом, поглянув на завітчану могилу і якось різко так, рішуче поклав свою залізну, розклепану долоню на плече Сидорова, сказав твердо:

— Бери, синку, та передай матері. Хай і Чаплиха дала, таж наче хустка оця від усіх Бережан, бери, не відмовляйся.

Чаплиха, щаслива, що не погребували її гостинцем, одійшла вбік, та не так далеко, щоб звести очі з Сидорова, щоб не бачити його. Стояла, дивилась і почувалась на небі сьомому, бо обличчя й досі було розгодинене, ясне.

Артем Коляда міг би зараз багато розказати про цю хустку — тітка Чаплиха таки справді віддала найдорожче з того, що мала. І хоч хустка тепер поїде на далеку Кур-

щину, та ніколи вона не зникне з пам'яті Чаплишиного серця, завжди zostаватиметься, і тітка через сотні кілометрів навч зуміє углядіти свій барвистий гостинець на голові російської жінки-матері, углядить і зрадіє. Ця хустка дісталась тітці ще від матері-покійниці, оберігалась, як найбільші святощі (Чаплиха на пальцях могла порахувати кілька тих днів, коли діставала зі скрипи та й пов'язувала сивокосу голову свою). Цю хустину, за заповітом небіжчиці, слід було віддати дочці, як сімейну реліквію, та дітей у Чаплихи не завелось, бо заміж так і не вийшла. От, виходить, на схилі віку не могла вона вволити останню материну волю. І вихід таки знайшла — подарувала далекій курській жінці, чоловік якої спить у їхніх Бережанах під червоною зорею. Хай посить, хай радіє, бо хустка, мабуть, тільки тоді гарна хустка, коли тішить людину, додає їй вроди.

Сидоров, розмовляючи з людьми, котрі в цей день приходили на майдан, дедалі частіше опускав погляд — його раптом зацікавили руки бережан. Авжеж, міг довідатись багато про людей по їхніх розмаїтих обличчях, по усмішках. Та чомусь здалося, що їхні руки розкажуть йому не те що більше, а своєрідніше, глибше, змістовніше. І він покрадьки приглядався до тих двох долонь-сторінок, на яких життя позалишало вагомі свої письмена, і кожен бережанин носив ту красномовну книгу з собою, не розлучаючись і па хвилю.

Дві сторінки долоней... Набубнявілі жили, схожі на живе, розгалужене коріння; тверді мозолі, доторки яких, здається, проникали Сидорову до самісінького серця; подушечки на пучках мовби випромінювали ласкавий струм; кострубаті пальці — немов закам'яніле галуззя, котре оживає зусиллям людської волі. Це були долоні-сторінки трудівників, і хоч не однакові, хоч відмінні, та все ж таки в чомусь схожі, і зараз, читаючи їх, Сидоров почувався так, ніби бачив знайому книгу, таку, з якою вже познайомився у своєму селі Високому.

Авжеж, саме так. Бо його односельці, як і бережани, були такими самими залюбленими в землю та працю трудівниками, а тому-то письмена, списані на їхніх долонях, були спільними, не могли бути іншими. І саме тут, у приязному людському гурті на бережанському майдані, йому, Сидорову, раптом відкрилось так багато, освітилось яскраво, розкриваючи свій потаємний смисл, що він аж оторо-

пів на мить і підніс до очей свої долоні, щоб розглянути, щоб уважно прочитати їх. І, міцно вкарбованими, побачити на них ті трудові письмена, які бачив у всіх інших бережан, ті трудові символи, які єднали їх до купи.

І, збуджений своїм відкриттям, Сидоров, бесідуючи з Артемом Колядою, взяв ковалеву руку в свою. Артемова долоня, тверда, мовби з заліза кута, щільно прилягала до його, такої самої твердої, скам'янілої біля трактора, біля комбайна, і вони, одна біля одної, зараз мовби склали нову двосторінкову книгу їхньої приязні.

Майже всі попрощалися з гостями, як появився на майдані і колгоспний садівник Петро Гамарник і, звичайно, не без подарунка. А подарунок свій він викопав у Кривому Байраці — кілька молоденьких саджанців калини.

Росло її там, над заболоченим ручаєм, багато, вистачило б, здається, щоб увесь білий світ прикрасити кетягами її цвіту, гронами зірчасто-яскравих ягід.

— А це ж бо рідна сестра горобини, — гомонів Гамарник, і лице його ясніло глибоким внутрішнім спокоєм. — Повсюдно росте, повсюдно родить і калина, й горобина, а в гурті ж вони такі славні...

Корінья саджанців калини було обмотано чистою рядужкою, перев'язано мотузочком. І на гіллі здригалося одне-друге прилякле листячко.

— Хай співають курські солов'ї на бережанській калині, хай і наші залітають до вас пощебетати, хай родичаються між собою, як люди. Авжеж, калина з горобиною, курські солов'ї з бережанськими, а люди, звісно, з людьми.

Петро Гамарник говорив скоромовкою, й слова його, лагідні, тихі, звучали дивно, звучали так, мовби в кожному з них, наче в грудочці прозорого меду, застигла золотиста бджола — і просвічує з меду, бринить струнно причаєним позвуком бандури. А ще слова його ясні наче увібрали в себе всі пахощі осіннього колгоспного саду і тепер ледь чутно пахли усім тим розмаїттям. Така чарівлива мова була в Гамарника, що не можна не заслухатись, не піддатись її красі-ворожбі.

Сидоров, скоряючись нинішньому своєму зацікавленню, раз у раз поглядав на садівникові руки, і, на диво, були вони хоч і міцні, хоч пальці й галузились кострубато, але в той же час не втратили легкості, сказати б,

навіть натхненності в своїх руках. Це були м'які, обачні рухи; швидше навіть порухи душі, адже виражається вона у всьому, навіть в отакому...

Коли машина від'їхала, Сидоров першої миті якось аж не повірив, що таки zostався, що бажання не розлучатися з цією землею та людьми таки виявилось сильнішим за необхідність повертатись додому. І тоді, коли без своїх односельців zostався сам у бережанському гурті, відчув себе серед них своїм, майже тутешнім, і вони так само мали його за свого, бережанського. Гостре та збудливе було це усвідомлення, дане, здається, не на одну минуцу хвилину.

Тітка Чаплиха дивилась на Сидорова збоку, наче остерігалась: одведе погляд убік — і зникне, як мана, ставний, рудобровий курчанин. Бо хіба ж це правда, що не поїхав зі своїми, а zostався в Бережанах? Ой дитино, дитино, яке ж то коріння припнуло тебе до бережанської землі, яка ж то сила незвідана? А хустку подаровану коло грудей тримає, до себе тулить вдячно — отже, дорожить дарунком.

Люд бережанський почав неквапно розходитись. Чаплиха стояла на майдані доти, поки в гурті чоловіків рушив і Сидоров. Тоді й вона, відставши, подалася слідом. І не назирці, з одвічної своєї жіночої цікавості, а тому, що по-іншому просто не могла. Якась сила, дужча за Чаплиху, примушувала так чинити, штовхала в груди, підганяла, не давала погляду спустити з Сидорова — може, тітка й досі не могла повірити, що він zostався? Човгала за чоловіками й човгала, зорила й зорила...

У досвітньому небі сизіли далекі пера непорушних хмар — наче над цією землею летіло з усіх усюдів безліч перелітних птахів, і кожне, стомившись, загубило отут по пір'їні, отак виткавши ту запону. Запона не падала на землю, — бо ж була такого незвичайного походження! — вона й далі летіла в осінньому небі, наздоганяючи зморених птахів. Наздоганяючи на одному місці...

Десь за перевеслом горбатого обр'ю, що весь видимий світ зв'язав у тугий та дозрілий сніп, зводилося сонце, поки що невидне, і його промені насичували кулясту баню десь угорі, за пір'їстою запоною, непомітно вивищуючи її, баню, в немислиму глибочинь. А відтак дедалі більше тонкого світла просівалось донизу, мовби змиваючи

нічну темряву з усього, що творило зараз поле, луг, близький ліс, і вони — поле, луг та близький ліс — поставали вмитими, відродженими, цікавими в усіх своїх подробицях. І наче кожне з них зараз одкривало свою по-осінньому тужливу душу, що, здається, теж хотіла б полетіти у хтозна-які далекі простори, щоб знову повернутись навесні, але ж не відлетіли вони, позоставались на зиму там, де їм і належить, — присмутнілим лісом, що схожий був на грізне військо в годину перед смертельною січею; із полем, яке слабкенькими щитами озимини мовби прагнуло захиститись од того, від чого взагалі нема ніякого захистку; із лугом, що жовтів чубами та віхтями довгокосих трав поміж купинами, що елегійно яснів, росяно поблискував молодою бронзою верболожів.

Тиша розліялась довкола, як море, і тільки десь здалеку долинав нав'язливий, мов дзижчання комара, звук трактора. Коли звук завмирав, глухнув, тоді тиша, здавалось, нашорошувала-наструнювала свої чутливі вуха, щоб почути саму себе. І Сидоров, дивлячись на краєвиди, що відкривались перед ним, сповнювався урочистістю ранкової тиші, її високість і сумирна піднесеність передавались йому, обертаючи душу на слухняне, покірне дзеркало цієї краси, осені цієї лагідної.

Ззаду почулось шарудіння, і Сидоров, одгорнувши шелюговий куц, угледів Ганну Михайлівну, голову Березанської сільради. Жінка, озута у чоловічі юхтові чоботи, в штанях, у фуфайці, підперезаній широким ремінним паском, ішла через луг, оддалеки усміхаючись йому, Сидорову, своїми карими розумними очима. І чим ближче підходила, тим глибшало те каре світло, сяючи, мов полум'я свічок, і жевріли в ньому якісь винуваті іскрини. Підійшовши, сперла свого дробовика на шелюговий куц, мовила не те що невдоволено, а якось розчаровано й стомлено:

— Скільки можна стояти? Стою й стою, а воно хоч би тобі пурхнуло, хоч би крильми зашелепало. Даремно я чіплялась до Мудрого — візьми та візьми на полювання. Либонь, правду казала мені мати, що з баби такий мисливець, як із дишла гармата!

Сидоров засміявся тихенько, гортанним причасним звуком. І сказав:

— Значить, із мене теж така сама гармата, Гапо Михайлівно, як із вас?

— Гармата не гармата,— ухильно відказала вона,— а тільки жінка на полюванні, мабуть, зайва, я в цьому нині пересвідчилася. Хоч би ви що-небудь угледіли чи Ілько Мудрий.— І кивнула головою на стіну очерету, за якою десь мав замаскуватись голова колгоспу, що досі не виказав себе жоднісіньким пострілом, як і вони.— От вірте чи не вірте, а піду зараз звідси — й качки появляться, тільки встигайте стріляти.

Сидоров недовірливо засміявся — і знову тихим звуком, так що сміх його причаєний далі од найближчого куца верболозів і не полинув. Переклав рушницю з руки в руку, мовби виважуючи її погрозливо мертве тіло, оглянув небо вгорі — від обрію до обрію, як і перше, було заслане сизими перами далеких хмар, що полегшали й по-світлішали за якихось чверть години. І мовив не так стверджуючи, як запитуючи в Ганни Михайлівни:

— Казав Мудрий, що воши легітимуть зі степових озерець на озера в лісі, то й сядуть на заводях оцих болотистих. Щоранку літають, от і пипі полетять...

— Завтра — останній день полювання, вже й не годилося б уптаство стріляти. Хоча, правду сказати, в останній день найбільше й пострілів гримить. Ото повиходять у луги та на болота навіть нікудишні мисливці, а кожен старається бахнути в небо, може, щось і вдасться вцілити. Е-е, ні, я оце вперше і востаннє. Добре, що й не побачила жодної пташини, а то, чого доброго, ще вистрілила б, а потім згадувала б та каялася все життя. Ото й кажу: обходились без мене раніше — обійдетесь і тепер.

Чудна жінка, думав про неї Сидоров, коли Ганна Михайлівна, взявши свого дробовика, подалась поміж верболозів — лозиристо випручувалось гілля з-під її рук, зітхали пасма жовтої трави під ногами. Чудна жінка, та й годі. На своїй службі нелегкій намагається поводитись, як чоловік, а який із тебе чоловік, коли жіночого в собі не приховаєш, хоч і стараєшся. Ото тільки кумеднішими видаються твої зумисне грубуваті рисочки, твоя різкувата поведінка.

Він іще б якийсь час міркував про голову сільради, та з-над ближчих горбів вихопився табунець качок, обірвав його думки. Табунець, мовби хмарка чорного груддя, хутко пісся ген-ген ліворуч, там, де мав стояти Ілько Мудрий, а сюди навіть не долинали похапливе, сторожке лопотіння його крил, так що здавалось, наче качки летять беззвуч-

но — ото й справді рине вперед хмарка чорного груддя. Сидоров, міцніше стиснувши рушницю, підніс її до грудей, хоча звідси, де стояв, навряд чи влучив би. Шротини хвилювання проймали тіло — зараз ось мав пролунати постріл, бо табунець уже летів десь над Ільком Трохимовичем...

Постріл і справді гримнув, розбивши тишу, мов стиглого кавуна, й качки, конвульсивно сахнувшись не вбік, а вперед, хутко почали оддалятися, невдовзі й зникли над лісом. Сидоров уявив на мить розгублене й невдоволене обличчя голови колгоспу, як сердито посіпуються його руді вуса, як потемнів голубуватий туманець в очах,— і йому стало жаль того марного пострілу так, наче промахнувся сам.

Зійшло сонце, і все довкола порожевіло — стіна очеретів мовби пойнялась живішою внутрішньою барвою, і пішов од них хоч і слабкенький, та все-таки весняний радісний відблиск. Порожевіли дерева, кущі верболозу, й озимища в полі, скроплена тими цілющими рожевими бризками осіннього ранку, стала ще свіжіша, наче кожне її стебельце збадьорилось квітневими настроями. Навіть похмурі заводи, що осклілими поглядами дивились у вишину, враз поставали зрячими, і тепер їхні погляди світились осмисленою приязню. І Сидоров здивовано застеріг, що руки його, подібно до всього довколишнього світу, теж немов розвиднились од тієї сонячної рожевості, і, відчувши піднесення, подумав, що розвиднилось йому і в душі, порожевіло, помолодшало.

Славно отак було йому стояти на березі звивистої річечки, де вода, здається, і не бігла, а тільки сонно дрімала, славно йому було бачити поле ген-ген на тому боці, і ліс поцейбічний. Почувався так, паче хтось щедрий та великодушний узяв і подарував йому цей світ — бери і втішайся красою, спокоєм, ранком. Бери в свою душу стільки, скільки годедн умістити, бери якнайбільше, а світ од того не збідніє, він зостанеться таким самим прекрасним, як і був. Щастя заповонило Сидорова, і трьох крижнів, що пролетіли над ним (прохуркотіли в повітрі шпаркі крила, гаряче пронеслися сильні тіла), помітив тільки тоді, коли стріляти було вже безглуздо. Проте Сидоров не відчув жалю — хвиля щастя не сплинула, вона поглинула його мисливський азарт, пригасила мисливські емоції, що зараз видавались чужими.

І вже не захотілось йому ні здобичі, ні мисливської втіхи. Усміхнувшись собі не те що докірливо, а скоріше з легким співчуттям, Сидоров пройшов через шелюги — і перед ним відкрилась балка, спадисті тераси якої були засаджені молодого акацією. Дно балки поросло дерезою та ожиною, і Сидоров раз у раз нагинався, щоб зірвати стиглу ягоду, яких тут зоріло багато. Скоро темно-рубиновий сік заросив йому пальці, уста, навіть на стволах рушниці блищав, а він ніяк не міг задовольнити своєї раптової спраги.

— Що, пасетесь? — почувся жіночий голос, і Сидоров, випроставшись, неподалік побачив Ганну Михайлівну. Голова сільради, видно, теж оце весь час паслась на ожині, бо в неї були вимазані соком не тільки губи, а й щоки, і Сидоров, не стримавшись, зареготав: по-дитячому кумедний вигляд був у такої поважної особи, як Ганна Михайлівна. І вона, дивлячись на нього, теж не могла подолати напад сміху. А коли вмовкла, посчитала, чого він сміється.

— Та обличчя у вас од роздавленого соку стало схоже на ожинову ягоду, — відповів Сидоров. — Ось таке. — Він, зігнувшись, зірвав якомога кращу, найдостиглішу ягоду й показав жінці.

— А ви, — Ганна Михайлівна теж зірвала ягоду, — схожі на оцю ожину. Тому-то ми так регочемо одне з одного... То що, — обтираючись долопею й при тому по-дитячому морщачи обличчя, заштала співчутливо, — не вплювали пічого?

— Хай літають, — одказав Сидоров. — Наступної осені підстрелю, не втечуть.

— Еге, якщо комусь іншому не попадуться на мушку. Бачу, з вас такий самий мисливець, як із мене. Може, Мудрому поталанить, він терплячий.

Розмовляючи, йшли балкою вгору. Під ногами потріскувало акацієве листя, іноді з сухим, коротким звуком вибухав опалий стручок. Опинились угорі — й далеко накілі одкрився світ, м'яко повитий прозорим серпанком. Праворуч сивим перламутром поблискувала поверхня заводей, схожих на великі, щойно розкриті скійки. Десь там, сховавшись в очеретах, мав бути Ілько Мудрий, уперто очікував на своє мисливське щастя. Мабуть, він уже бачив їх тут, нагорі, і здивувався, і дорікнув подумки, що марнують такий славний день на походеньки та бачки.

— Отут,— показала Ганна Михайлівна на соняшниковий клин, що прилягав до балки,— окопи колись були. Вже не видно, давно розорали, а ми ж дітьми ходили сюди бавитись. А отам, пригадую, стояв підбитий німецький танк. Ми спершу й підходити боялись до нього, страшно було. Потім звикли й навіть усередину залазили. А всередині здавалось, що зараз ось як ударять по танку з гармати — розлетиться на цурки. Не відаю, чому так увижалося, а от увижалося.

Там, де колись на стражденному тілі землі зяяли окопи, де точився бій, де вмирили наші бійці, тепер слався в далечінь соняшниковий лап. Стебла було стято при землі, проте окремі стриміли, як бойові списи, деякі, гострокуто перегнувшись посередині, скидалися на мініатюрні протитанкові рогатки. Поблизу цвів табунець молодесеньких соняшників — видно, зросли з падалиці. Сидоров підійшов до них, торкнувся до жовтих пелюсток і вже хотів зірвати — однаково пропадуть од близьких зазимків — та в останню хвилю щось стримало руку.

Може, саме тут, де зараз юно всміхаються пізні соняхи, був окоп його батька. В оцій землі батько ховався від куль та осколків, оця земля захищала його, по цій землі він біг в атаку. Ця земля ще має пам'ятати його ходу, берегти його сліди, тільки треба вміти прочитати їх. І Сидоров дивився на груддя, на всохла мишійку й зів'ялу березку, на потяті соняшникові стебла так, наче це безмовні свідки батькового подвигу й батькового безсмертя, от тільки слід навчитись розуміти їхнє мовчання. І забриніли йому в свідомості батькові слова, сказані тітці Чаплисі тоді, коли сидів на ящиках із боеприпасами, коли шлея обірвалася, а він заходився зв'язувати. «Що, тьотка, викурили фріців?» Слова звучали зараз у пам'яті так, мовби вловив їх не з Чаплишиного, а з батькового голосу, і Сидоров якийсь час не міг позбутись відчуття, що почув батька таки він сам.

— Аж не віриться, — обриваючи мовчання, сказала Ганна Михайлівна, — аж не віриться, що все те не приснилось, а було насправді.

Сидоров здивовано поглянув на жінку — вона мовби вгадала якісь його відчуття. Бо й нині, незважаючи на обеліск із червоною зорею й на те, що поряд з іншими там було вибито батькове прізвище, що ось зараз він, син, стоїть на місці заораних окопів, на тій землі, де батько

прийняв свій останній бій,— незважаючи на все це, не вірилось у його загибель, а хотілось вірити в те, що він живий, тільки от життя його якесь не таке, як у всіх інших людей, воно невловно-таємне, воно наділене смислом незбагненої глибини, воно в усьому видимому, чутому, явному.

Сидоров, покликаний уперед своїми відчуттями, думками своїми болісними, пішов через соняшничиння, роззираючись довкола. Ніби якщо не отут, зразу, то за якийсь десяток кроків сподівався побачити те, що підтвердило б його здогади, що остаточно переконало б: підсвідомість не помилилась. І поле, наче відкриваючи перед Сидоровим дещо зі своїх таємниць, відгук яких, бептежний відголосок яких він уловлював у своїй душі, в той же час одкривало їх не до кінця, ваблячи вперед, обіцяючи щось найголовніше, найостаточніше відкрити не тут, а далі. І Сидоров ішов через лап, мовби розкручував якусь ниточку в самому собі, і йому було хворобливо цікаво — а куди ця ниточка приведе?

Коли перегода обернувся — постать Ганни Михайлівни бовваніла ген-ген далеченько. З жалем, наче завчасно зраджує в собі щось справжнє, саме те, від чого відмовлятися не слід, Сидоров у ваганні постояв на місці, а потім повернув назад. І чим ближче підходив до Ганни Михайлівни, тим провинніше йому почувалось. А звідки були ці відчуття — не відав.

— Які простори у нас чорноземні,— мовила жінка, пильно вглядаючись у присмутіле від хвилювань обличчя Сидорова. І в погляді її розумному прозирало не тільки співчуття, а й ласка, готовність допомогти, розділити переживання.

Сидоров згідливо кивнув головою, думаючи щось своє. В очах його журно строгих ще жив отой недавній порив, котрий покликав через соняшниковий лап, і якийсь відголосок того пориву передався Ганні Михайлівні, й вона тривожно поглянула довкола, мовби шкодуючи, що ото стояла, не пішла разом із Сидоровим.

Слід було шукати й Ілька Мудрого, а то вже скільки часу минуло. Сонце, підбившись височенько, м'якими променями намалювало, здавалось, остаточно картину погідного осіннього дня. На цій картині велично стояв ліс, урочисто піднісши догори свої темно-багряні штандарти; й широкі скатерті полів були гаптовані тонкими рядоч-

ками озимини; й перламутрові скойки заводей поміж очеретів додавали мінливих живих барв. Цю картину творили запахи поля, балки та лугу, на ній жили птахи в польоті, на цій картині вмістились вони, Сидоров та Ганна Михайлівна, мав десь бути на цій незвичайній картині Ілько Мудрий, як і ті качки, що він уполював або, найпевніше, не вполював.

Поминувши балку, йшли поміж шелюгів, прислухаючись до звуків, що долинали звідусюди. І, здається, так би й прогавили Ілька Мудрого, якби він сам не обізвався до них із-за дебелистого стовбура напівзогнилої верби.

Єдиною птахою, яку йому нині пощастило вполювати, були... його пишні, схожі на вигорілу від сонця житню соломую вуса, що бадьоро порозставляли свої крила, ніби ось-ось мали спурхнути й геть полетіти з обличчя голови колгоспу. Авжеж, мали полетіти, бо чого їм zostаватись при такому безталанному мисливцеві?

— Аж не віриться, що отак можна гайнувати день, як я оце гайную,— мовив Ілько Мудрий, радіючи з їхньої появи. Напівлежав на купі нажатого очерету, мружився проти сонця, всміхався.— То що, вполював яке-небудь перо?

— А ми гадали, що ти набив качок,—вражено сказала Ганна Михайлівна.— Якби на тебе не покладались, то, може, й самі були б не з пустими руками.

— Дарма,— безпечно обізвався голова колгоспу.— Нема то й нема, шкодувати не станемо... Лежу отут — і не віриться, що втік од усіх клопотів. А таки не втік, бо тільки про них і думається. Чи на мурашу дивлюсь, чи на воду, чи на рогіз, а вони мені не йдуть із голови, хоч плач. Уже паче не вони для мене, а я для них, не я з ними впоруюсь, а вони зі мною. Лежу на очереті й думаю: ще довго отак пролежу? Ну й дивина! За всю осінь перший деньок, що зумів вирватись на волю, а воно й тут волі ніякої нема. Снується в мислях усяке — і жом, і силос, і те, і се, і свиноферма, і пташарня, і всяка всячина... А тобі, Ганно Михайлівно? Теж прихопила з собою всілякі канцелярські діла, тримаєш у голові?

— А тримаю,— згодилась.— Бо хіба від них утечеш? Приходжу додому — й вони зі мною приходять, поїду в район — і вони зі мною у відрядженні. Нема такого, щоб од дев'ятої до п'ятої на роботі, а потім спекалась. Ні, весь час на роботі.

— Правда твоя,— згодився Ілько Мудрий.— І сниш роботою, і дихаєш нею.

— У кожного так,— обізвався Сидоров.— Ото влітку не сходиш із комбайна ні вдень, ні вночі, поки хліб весь не збереш. Душа твоя зрослася з комбайном, а він із тобою. То що? Вже урожай у засіках, уже й по жнивях, комбайн давно стоїть, а однак із думок не йде. Через ліс прошкуєш — і раптом у вухах тобі наче комбайн гуркнув. А то сниться. Й інколи не втримаєшся, коли йдеш через тракторний стан, завернеш до свого комбайна, поглянеш. Скучаєш за ним, як за живим.

— Значить, і ви полювали не краще за мене,— засміявся Ілько Мудрий.— Та шкодувати не станемо, день довгий, може, щось і підстрелимо.— Пустив свій погляд у небеса, поїгнув у їхній волі, розкошуючи, а потім посчитав лукаво: — То що, Ганно Михайлівно, більше не проситимешся, не вставатимеш до зорі?

— От хотіла зарікнутись, а не стану зарікатись, бо хіба вгадаєш?

— І то правда,— згодився голова колгоспу. І до Сидорова звернувся: — А ти, брате?

— Я грибник,— мовив Сидоров.— У наших лісах гриби не переводяться, то ми змалечку до них привчені. І старе, й мале ходить, я теж не відстаю, бо така вже звичка, чи що. І ягоди всякої у нас сила-силепна — малини, брусники, голубики, клюкви. То до ягід я вже не такий ласий, це жінки на них кидаються, хоч куди їм повизбирувати все. А по мені — тільки гриби. Ну, ще зимою на зайців сходжу, з дробовичком побалууюсь, але не часто.

Мудрий, примружившись, мав не щілини очей, а голубуваті скалки. Вислухав Сидорова з неприхованою заздристю, а потім сказав:

— І в нас усяких ягід вистачає, і грибів удосталь. Та чи доходять руки до них? І що б це мені завтра в районі сказали, якби нині довідались, що я з кошиком до лісу став учащати? Чуєш, Ганно Михайлівно? А що б тобі сказали, якби ти внадилася?

— А нічого не повинні б,— мовила Ганна Михайлівна.— Бо хіба в районі не люди? Бо хіба їм так само не треба навідатись у ліс по гриби чи походити з рушницею?

— Авжеж, люди, ніхто не суперечить, але такої осені годиться не гриби збирати, а буряки, картоплю, моркву.

І ніхто не збере, тільки люди такі, як ми. На ягоди й гриби часу не зостається.

— Не завжди так буде, — заперечила Ганна Михайлівна, яка, звичайно, розуміла всю слухність того, що казав голова колгоспу. — Сьогодні, звичайно, дбати слід про буряки та моркву, щоб не пропала людська праця. А завтра, коли краще до діла братимемось, коли техніки матимемо вдосталь, вистачить часу й на гриби. І на полювання, Ілька Трохимовичу, вистачить не тільки іншим, а й тобі. І вже як побачиш дику качку в небі чи на воді, то думатимеш не про силос чи жом, а про качку.

— Гаразд, згоден із тобою, згоден. Може, так і станеться, авжеж, чом би й не сталося. А тільки ось що мені думається. Сьогодні в нас нинішні клопоти, маємо їм дати раду. А тільки подужаємо — і завтра вже інші появляться, бо час не стоїть на місці, вигадую все нові й нові турботи.

— Знаєш, Ілька Трохимовичу, ти міркуєш про завтра як людина нинішнього дня. А завтрашні люди, мабуть, свій день сприймуть по-іншому. Ми журились і радіємо по-своєму, а вони вже радітимуть і журитимуться так, що ми й не вгадаємо.

Вони сперечались, а Сидоров дивувався з їхнього раптового запалу. Бо здавалось, що обстоюють вони одне й те саме, хіба що різними словами. Невзабарі Мудрий дістав з-під очерету згорток, у якому прихопив чи то сніданок, чи то підбідок, чи то вже й обід, і виклав на целофанову шматку-веретку пшеничний хліб, ковбасу домашню, варені яйця, помідори, яблука, пляшку горілки. Пригубили тут-таки, на простеленому очереті, й Мудрий, опершись на лікоть, мовив розважливо:

— Життя нинішнє, життя завтрашнє... Ми люди, вважай, післявоєнного покоління. Ніхто з нас не пригадає, як цінували шматок хліба під час війни. Хіба що не забулось, який то смачний кусень житняка був у дитинстві. А тепер? У колгоспі є своя пекарня — купують усі, хто не хоче пекти сам. Але ж у кожного в коморі зерна лежить повно. Ну, то хіба хазяйка, якщо не захоче сама спекти хліба? Авжеж, є такі любителі в Бережанах і ще не скоро переведуться. Та й не треба, щоб переводились, бо в кожній хазяйки хліб пахне по-своєму, кожній по-різному смакує. Тільки от дивись, Ганно Михайлівно, як воно в нашому селі виходить... Приміром, ти й досі тримаєш свиню

на господарстві. Авжеж, тримаєш свою, щоб у колгоспі м'яса не виписувати, сама мені про це казала, не хочеш людям колоти очей. Ну, не хочеш, то й добре, твоє діло. А тільки як інші тепер у Бережанах? Перше он як тримались і за город, і за свиню, і за корову. Їх можна було зрозуміти — велику підтримку мали від господарства, самим трудоднем прожити не могли, ще був слабенький. А нині заробітки в колгоспі ого які стали, вистачає. Раніше жінка в ланку йде вдосвіта, а її чоловік — на ферму чи до трактора. А тепер жінка вже хитрує, щоб удома посидіти, бо чоловік заробляє на всю сім'ю. Ще в городі порпається, ще курям їсти дасть, а вже корову тримати не з руки, бо клопоту багато. Для нашого колгоспника доглядати нині корову — це час марнувати на неї, відриватись од основної роботи. А основна робота в колгоспі дасть йому більше, ніж біля корови, ніж на присадибній ділянці. От йому й не вигідно того хвоста доглядати. Ще морочаться ті, в кого дітей багато. А решта, коли треба, виписує молоко в артілі. З одного боку це добре. А з другого — я такі тенденції не дуже й підтримую. Тому, що можеш і своє молоко пити, якби інколи не полінувались ти чи твоя жінка раніше встати. А так випиваєш те, що годилося б у місто відправити робітникам, службовцям... Ось яке тепер життя. А завтра, звісно, перемищаться, нові клопоти вродяться. Тільки от зауважте, з кожним роком наші клопоти не те що крацають, а наче не такі виснажливі, присмніші вони, чи що, благородніші.

— Повсюди так, — згодився Сидоров. — Що у ваших Бережанах, що в нашому Високому. Слухаю вас — і наче ви не про своє життя-буття розкажете, а про наше.

— Спільне, авжеж. Коли подумати, одну ниву оремо, одну засіваємо, один урожай збираємо, хіба що колгоспи називаються по-різному. І хліб наш лягає на спільний стіл Батьківщини. За цим столом немає пасинків, усі рівні, так уже повелося.

Гапша Михайлівна, вражена порівнянням голови колгоспу, уявила собі той велетенський стіл, за яким для дружньої, задушевної бесіди посходило багато-пребагато людей, уявила велетенський сонячний коровай, що саяв на спільному столі, й відчула гордість: у тому золотому хлібі містилась доля і їхнього бережанського врожаю, частка праці її односельців. Отже, й для них було місце за дружнім столом у колі збратаних людей.

Ще говорили про всяку житейську всячину. А тільки Ганна Михайлівна вже не могла позбутись високого відчуття-осаяння, мовби встала із-за того святкового столу, за яким їй до найменших подробиць одкрився смисл і її життя, і всіх бережан, чиею плоттю і кістю вона була. Відкрився їй цей смисл у небуденному і неминущому значенні, і Ганна Михайлівна зворушеною душею грілась коло того світла, берегла зараз кожен його промінчик у своєму естві.

А погожий день достиг, був урозповні, і в блакитній його короні, що мала форму небес, єдиною і найкоштовнішою перлиною було сонце, яке, рухаючись, наче аж пульсувало, билось гарячим живчиком. Од тієї видимої пульсації, од того живчика і простори вгорі здавались не мертвими, а одухотвореними, й так само виглядали одухотвореними простори внизу — поля, луг, ліс. А може, їх перероджував, переінакшував настрої Ганни Михайлівни, його високість? Далеко зараз вона бачила довкола й так само глибоко, до найпотаємніших надр, бачила в собі самій, той внутрішній погляд приніс їй відчуття гармонії й щастя.

Мешкав Сидоров на квартирі в бережанського завуча Демида Кіндратовича Лошака, який керував у школі гуртком юних слідопитів, а ті слідопити своєю кмітливістю й зацікавленістю до загиблих за їхнє село червоноармійців і привели Сидорова сюди, в Бережани, аж із далекої Курщини.

Завуч був одружений на вчительці біології, дітей не мали, жили без батьків. Обоє цілісінький день пропадали в школі — вели гуртки, організували вечори, зустрічі. Не те що не цурались, а навіть напрошувались на всілякі громадські доручення в секретаря партійної організації колгоспу. Вже відзначили полудень свого віку, проте вигляд мали молодий, бадьорий, а на людях тримались так, наче лиш недавно познайомились, ще пізнають душу одне одного, ще не втратили чару закоханості, ще не до кінця спізнали аромат першого почуття. Не одне з дітей-випускників бережанської школи потайки мріяло знайти собі таку пару, щоб прожити своє життя легко, молодю й красиво, як їхній завуч та їхня вчителька біології.

Діти, яких вони вчили й виховували, писали їм звідусюди — з Карелії, Далекого Сходу, Уралу. В їхніх листах

спершу йшлося про навчання, про службу в армії, згодом про роботу, далі про сім'ю, дітей. Подружжя раділо тим вісточкам, по черзі відписувало, давало поради, настанови, наче своїм рідним. У їхніх листах мовилось про бережанські новини, про долю інших бережан, що пороз'їжджались по всіх усядах. І коли хто навідувався в рідне село, то неодмінно приходив у гості до вчителів, дехто приводив і дітей, щоб похвалитись.

Лошак, як і його дружина, належали саме до тих людей, що завжди намагаються чинити тільки добро. І ревниво ставились до інших, коли ті інші випереджали їх у чомусь гарному, встигали раніше зі своєю допомогою, лагідним словом, ласкою. Тоді подружжя Лошаків почувалось так, наче й вони самі винуваті в тому, що їх випереджено. Звісно, скрізь устигнути не могли, проте їм здавалось, що зможуть, коли будуть сквапніші. Авжеж, на всіх би не вистачило сили. Та подружжя почувалось так, що має вистачити.

І Сидоров, живучи в них, не переставав дивуватися ні зі щохвилинної запопадливості бережанського завуча, який до всього мав діло із невсипущої душевної потреби, як і не переставав захоплюватись його хазяйновитою дружиною, схожою на клопітливу, роботящу бджілку, що випромінює золотисте неспокійне світло. Вчителька чимось нагадувала матір — була така сама моторна, беручка, сердечна, не знала й хвилини спокою, і завжди її руки щось робили: варили, прали, шили.

Усе, що знав Демид Кіндратович, знала його дружина. І навпаки — до всього, до чого була причетна дружина, був не байдужий і він. Для того, щоб вивідати якусь думку Деміда Кіндратовича, не обов'язково було говорити саме з ним — варто було побесідувати з дружиною. Це було разуче взаємопроникнення однієї особистості в другу, коли вони складали одне ціле не для стороннього ока, а насправді: коли щось боліло Демиду Кіндратовичу — боліло й дружині, коли добрий настрій поймав дружину — одразу передавався і чоловікові. На педнарадах вони сміялись разом і супились, під час уроків у різних класах Демид Кіндратович знав, як зараз відчувається дружина, і вона так само вловлювала, чи в цю мить не заболіло в нього серце.

Завуч розказав Сидорову, як точився бій за Бережани. Недільного дня пішли За Дорогу, ходили від горбка до

горбка — Дідового, Бабиного, Соснини, Біля Колодязя та інших — і розповідав усе те, що знав сам і що вдалося довідатись його допитливій дитворі, юним слідопитам, од батьків своїх та матерів, од сусідів. А знав Демид Лошак про те, коли саме наші частини вступили в село, де й скільки проходили наші танки, у яких бережан згодом стояли на постой червоноармійці. Розповідав і про те, як гинули наші в бою, де в селі та поза селом були їхні могили — це вже пізніше їхній прах звезли до братської могили, й поховали в урочистій жалобі, і салют дали з бойових рушниць.

І перед Сидоровим поставали березневі дні далекого сорок четвертого року, куди він міг зазирнути тільки своєю зболеною уявою, бачилась рання весна, стерильної чистоти сніги, пошматовані подекуди бомбами та снарядами, бачився батько в Бережанах — як їде на возі, завантаженому ящиками з боеприпасами, як біля воріт свого обійстя стоїть Чаплиха й пильно зорить на нього. Багато що з батькового життя останніх годин і хвилин уявляв Сидоров, от тільки не міг чомусь уявити батькової смерті. Тут уява виявлялась не те що безсилою, а просто не в змозі була підказати якісь подробиці, відтворити сам жах картини. Може, тому, що ніяк не міг остаточно повірити в батькову загибель. Може, тому, що в дитинстві мати довго ще вірила, що він повернеться, адже були такі випадки — приходили додому й ті, кого давно не ждали. І вони, двоє братів, теж перейнялись материною вірою, теж надіялися, чекали.

Може, саме тому батько й досі видавався йому безсмертним?

А тільки весь час, будучи в цьому селі, Сидоров не міг позбутись відчуття — химерного, дразливого, — що батько десь тут має бути, от тільки слід уважніше приглядатись, прислухатись. І чомусь ніяк не міг примиритися з думкою, що, можливо, такий стан нав'язно обеліском із червоною зорею, — ні, не обеліском на братській могилі, гадкувалось молодому Сидорову, а чуттям синівського серця, яке віщувало, підказувало, навівало сон.

А чи й справді виявилась нетлінною ота в дитинстві прищеплена матір'ю віра, що батько неодмінно повернеться, як повертались деякі інші, на кого вже й похоронки були одержані? І досі брунькувала віра, проростаючи зеленими пагінцями, навіть тінь гранітного обеліска,

що падала прями́сінько на серце, не могла притлумити тієї віри.

А Демид Лошак не стомлювався розказувати — завуч мовби побоювався чи призабути, чи втаїти... Ось тут було підірвано німецьку танкетку... А цей куток повністю спалено, не зразу люди поставились та повиходили з землянок. А тут живе чоловік, тепер комірником у колгоспі,— колись, ще учнем, прийшов на урок до нього, Лошака, з гранатами в кишені, десь познаходив, дяка долі, все обійшлося добре. А в цієї жінки, що хата під черепицею червоною, на городі впала бомба й не вибухнула, то тільки недавно приїжджали військові, довго вовтузились, поки дістали з землі,— все село гуло, як потривожений вулик... А в цю хату троє не повернулися з війни — один син на Волзі, другий на Дніпрі, а вже батько наклав головою на Влтаві... А тут жінка, яка півроку переховувала від німців пораненого секретаря райкому й таки виходила, врятувала, тепер він у районі за директора паровозо-ремонтних майстерень, а їхня бережанка — його мати, часто навідується до неї... Тут жила солдатська вдова, померла кілька років тому, то вона, ця вдова, прийняла до себе під воєнну веремію двох заблуканих дітей білоруських, дівчинку й хлопця, доглядала. А в них згодом і мати і батько знайшлися — от було радості, як добились у Бережани, як побачили своїх дітей!.. Тут поліцай сидів, страшний посіпака, втік, наче у воду канув, до нинішнього дня ніяких вісток про нього. А молодиця й не горювала, прийняла в приїми дідка не дідка, а чоловіка вже підтопаного, недавно переставився... В оцю хату влучив німецький снаряд, а дід із бабою якраз у погребі переховувались, то повилазили з землі й давай гасити, голосять, лементують; звісно, не погасили. А ще довгенько по війні сміялися з них бережани, пригадуючи, як ото дід і баба, коли бій за село кипів, хотіли погасити свою хату; а й досі живуть обоє, товкущі, сиві-сиві, дід не чує зовсім, а баба і не чує і не бачить... У цій хаті стояв штаб, тут навіть зупинявся командир полку, який визволяв Бережани. Отут Максим Лихолат живе. Скупердяй, у нього і взимку не випросиш льоду; він під час бою навіть у погріб не ховався — боявся, що пограбують.

Кожну людину, яку вони здибали в Бережанах, чимось зачепила війна. В того не прийшов із фронту брат, у того не повернулася з Німеччини забрана на каторжні

роботи сестра. Цей чоловік воював під Кенігсбергом, де й був тяжко контужений, а батько цієї ось молодички, що веде за руки двоє дітей, помагав партизанам, тепер на пенсії. У цієї ось жінки підірвався на міні хлопець — уже в сорок шостому, пас корову в полі... О, машина прогуркотіла, в кабіні майнуло вусате обличчя — всі фронти пройшов, повернувся в село живий та неушкоджений, а вдома нещастя: жінка померла від тифу, а дітей, дяка долі, порозбирали родичі, то познаходив усіх, їм за матір узяв дівчину, молоду зовсім.

Чим більше розповідав Демид Кіндратович про кожну дорогу, горбок, дерево, город, вибалок, про кожну хату, про кожну людину, тим повніше й страшніше перед Сидоровим поставала картина минулої війни, в якій Бережани взяли участь усім — деревами, горбками, людьми. І ця війна, виявляється, для них не минула до нинішнього дня — жила в пам'яті вулиць, садків, городів, жила в кожнісінькій людській долі. Рани на тілі землі та в душах бережан і досі позоставались, хоч і загоєні начебто, невидимі для стороннього ока, але пам'ятні, відчутні.

А скільки таких сіл по країні, сплюндрованих, перераних плугом смерті мало не до самісінького серця, схованого в грудях волелюбної землі!

Бережани відкривали перед Сидоровим сторінку за сторінкою трудної своєї героїчної книги, і він читав її не так очима, як серцем, усвідомлюючи, що один рядочок у цій книзі написано кров'ю його батька і цьому рядочку, як і тисячам інших, завжди горіти нетлінним золотом, і ні час не зітре його, ні пил забуття не покриє.

І він, проходячи по Бережанах, дедалі частіше почувався так, мовби й справді ступає поміж тих рядків, що вже навічно закарбувались, і посеред свіжих, які тільки творяться, витікаючи янтарною смолою з надщербленого зеленого стовбура життя й прозоро застигаючи на сонці, на тугому вітрі. Він почувався не мурахою, ні, що випадково потрапила в бран тієї смоли й безвольно заков'язла, а навпаки, він був начебто її живою часткою, її сяйливими кристалами, котрі мали свій неповторний смисл.

По ночах, коли з розплющеними очима лежав у прохолодній кімнатці, не в змозі заснути, йому у видіннях являлось усе те, що він тепер знав про недавнє минуле Бережан, являлось не так витвором гарячого мозку, як живою явиною — трагедіями, болями, чієюсь мужністю

й витримкою, жертівністю й спалахами сердечності. Все це струмом високої напруги проходило через свідомість Сидорова, і він зводився, виходив надвір, никав по обійстю, по саду студеному і мався так, наче готовий був прийняти гірку чашу разом із бережанцями ще тоді, в минулому, тільки не пощастило, бо випало жити нині, мався Сидоров так, наче готовий був накласти головою за цих людей, за їхню волю. А може, то в ньому жив непокорений батьківський дух, невмируща батькова справедливість, яку не змогли вбити ні кулі, ні осколки, і вони — отой дух, ота справедливість — тепер озивались у крові його, синовій? Так чи інакше, а тільки Сидоров і нині, через багато років, почувався у Бережанах учасником минулої війни, учасником, котрий не міг бути вбитим і знищеним.

А може, й тут озивався в ньому голос невмирущого батькового духу, той голос, що чувся йому повсюдно в Бережанах, підтримуючи синівську віру в батькове безсмертя?

Бережани за останні роки спромоглись на багато нових звичаїв, а деякі давні зуміли напоїти свіжим змістом — так у старий міх уливають вино нового врожаю, і воно від того нітрохи не втрачає.

Народився син у Михайла Боцюри — в отого Михайла, що служив у армії, літав на літаку, а його жінка Софія жила при свекрові та свекрусі разом зі своїм трирічним первістком, котрим вони не могли натішитись, бо вдався і розсудливістю, й кмітливістю, й старатливістю в свого діда — найкращого бережанського тракториста Степана Боцюру, який ото як сів за руль після війни, то й досі не випускав із рук. Дід Боцюра — та який він дід, іще молодий, при роботі! — любив малого, прощав йому всі витівки, а баба — та яка з неї баба, ще при вроді! — вдавано гнівалася і казала, що з онука теж виросте тракторист.

Коли Софію привезли з районного пологового будинку, де в неї знайшовся славненький хлопчик, який старому Боцюрі знову видався як дві краплини схожим на нього, що небезпричинно сповнило його душу великою гордістю, — отже, коли породілля з немовлям була вже вдома, до їхньої хати почали навідуватись одне по одному цікаві сусіди, розчулені родичі та багато інших бережан,

котрі шанували міцну родину Боцюр і тому не могли не привітати їх іще з одним хлопцем.

Чи не першою, як завжди за таких чи інших okazji водиться, навідалась тітка Чаплиха. Задля цієї нагоди вбралась, повитягувавши зі скрині одяг, у якому показувалась перед людьми тоді, коли новобранців бережанських до армії проводжали чи коли хто весілля святкував, а тітка вважала, що без неї там не обійдуться. Хоч ноги взула і не в модельні, і не в лаковані туфлі, зате обтягла їх, тонкі й довгі, німецькими капроновими панчолами, купленими в лавці. Спідницю мала коротшу, ніж про буден, і тому тітка мимовільно раз у раз нагиналась і осмикувала, мовби й справді могла осмикнути. Шерстяна кофта яскравіла зеленою барвою, наче молодий горох на колгоспному полі, а з-під кофти, побіля жилавої шиї, виднівся комірець блузки в дрібну й веселу малинову квіточку. Голову свою тітка пов'язала грубою — для тепла — хусткою, а з-під грубої виднілась газова — для краси — косинка, напущена чи не на самісінькі брови.

У цьому одязі Чаплиха мала вигляд свіженької та щасливої писанки, од якої щойно відірвався пензлик майстра, залюбленого у своє вміння і свій витвір. Ще йдучи по вулиці, вона пильно примічала, чи звертають на неї увагу. І, переступивши поріг у хаті Боцюр, насамперед пробігла очима по хазяях та гостях, щоб на їхніх обличчях прочитати здивоване захоплення її мало чи не дівочьким виглядом. А вже потім підійшла до породіллі, до Софії, що, залишивши немовля в сусідній кімнаті, виїшла до гостей.

— Оце, доню, целюшки для твого сина, була сьогодні в районі, то купила. А це штанці для нього, своїми руками стулила, хоч бачу вже злецько.

І тітка Чаплиха розгорнула для показу штанята, які сама пошила, — з чорного цупкого краму, годилися б вони на чотирирічного опецька. Молода мати осміхнулася зморено, проте подарунки взяла, бо негоже відмовлятися. А тітка Чаплиха, вловивши чийсь сміх од столу, де пили за здоров'я новонародженого, непорозуміло глипнула туди й стала виправдовуватись:

— А яких йому штанів на зиму треба? От і нагріється, от і не змерзне.

— Авжеж, нагріється, — реготали за столом. — Ще й вас добрим словом пом'яне.

— А пом'яне,— добродушно згодилась Чаплиха.— Як підросте, то чом не пом'янути.

За столом сидів сам Степан Боцюра — мідні щоки порум'яніли, наче добре випечений у печі хліб, очі блищать, як дві сливи, щойно витягнуті зі сливняку, і на устах його усмішечка весняним жайвором пурхає; коло господаря, звільна так опершись широкою драглистою спиною об стіну, їхній бережанський фельдшер Квасниця Іван Іванович — авжеж, без фельдшера нині тут обійтись теж не могли, і оксамитовий, вкрадливий голос (а цей голос полюбляв не тільки він сам, а й дехто з бережанських молодиць) подеколи лунав авторитетно й незаперечно; вже коло фельдшера примостився комбайнер Василь Кучерявий, сільський джигун, у якого покрадьки були закохані не тільки тутешні дівчата, а й по сусідніх селах, а він — завжди товариський, зі щирою душею, веселий, доброзичливий і пітрохи не лукавий — і досі чомусь не збирався одружуватись, що викликало приховану неприязнь у деяких його однолітків, котрі мали і сім'ї, і дітей; за Василем Кучерявим сиділи двос-трое сусідів, кілька родичів, а вже потім і Роман Мефодійович Липенко, сивоусий будьоннівський кавалерист, а також голова бережанського народного контролю, всіма поважаний і шанований чоловік, котрий, як і тітка Чаплиха, не міг не прийти сюди, бо все він мав знати: і як прокладається перша борозна в полі, і як лягас в землю перша зернина, і як ремонтуються трактори в колгоспі, і як народжуються діти. Поряд із Липенком сидів учитель на пенсії Нестор Іванович Басистий, як завжди зодягнутий у сорочку, вишивану скупим хрестиком, як завжди, сиве волоссячко на голові сліпучо світиться м'якою куделькою, зорить не очима, а одцвілими волопками,— авжеж, без учителя на пенсії теж не могли обійтись, бо що ж то за літописець нового дня, коли події звершуватимуться без нього!

Тітка Чаплиха, пильно поглянувши, хто сидить за столом, і собі примостилася скраєчку, заждала якусь хвилю, поки їй чарку підсунуть і горілки наллють. А потім, не діждавшись, — чоловіки вели балачку, затіяну раніше,— сама собі й чарку взяла, горілки вцідила й мовила:

— Хай росте, як із води, а багатий буде, як наша бережанська земля!

Софія за гамором розчула ті слова, всміхнулася вдячно тітці Чаплисі — мовляв, спасибі за добрі слова, за те, що

прийшли. Тітка вже хотіла випити, аж тут перехилився до неї над столом Василь Кучерявий, сипнув хмільним приском сатанинських очей, спитав лукаво:

— А зі мною вже й не чокаєтесь, еге? Самі до себе п'єте, еге?

— Перегнешся, Василечку, як коромисельце, то й з тобою вип'ю, авжеж,— зраділо відказала Чаплиха, котрій завжди дорога була людська увага.— Аби тільки на здоров'я!

Чаплиха випила свою чарку так, як ото гуска, що візьме в дзьоб води, а потім задерє догори — і видно, як та вода горбкувато проціджується по довгій шиї. Василь Кучерявий пересів до тітки і, поклавши їй долоню на плече, мовби товаришці, запитав:

— Либонь, і вам би хотілося заміж, еге? Чи вже якимсь перемулялось-перетерпілось?

У Бережанах знали Чаплиху за вічну дівку-відданицю, котра без гніву приймала парубоцькі й чоловічі жарти, а тому не один іноді вважав за потрібне позалицятися до неї жартома. Хоч тітка, здається, ставилась до тих жартів і залицянь не те що всерйоз, а якимсь спокійно, так, наче воно по-іншому не могло й бути.

— Перемулялось, але не перетерпілось, — одказала Чаплиха.— А всі женихи мої, Василечку, чи на фронтах загинили, чи так у сирій землі лежать. Збиралася заміж за Івана Чайченка, то його в Маньчжурії вбили, маю карточку з нього. Як подивлюсь — і не віриться, що і я колись була молода та красива, здається, наче завжди стара, як ниньки.

— Та з вашого лица ще й тепер можна воду пити, — беззлобно жартував Кучерявий.

— Еге, можна, — згодилась тітка, — можна напиться каламутної та застоюної, а всі норовлять напиться свіженької та цілощої з молоденьких личок... А потім до мене сватався Антон Палящий, славний парубок, два брати в нього живуть у Березовій Рудці. Але як не таланить, то не таланить, — наклав Антон головою на тій фінській війні, під Выборгом десь і лежить. Я вже зарікалась і думати про женихів, бачу, тільки хто оком на мене кине, то вже лихо його не обмине. Заректись зареклась, але ж перед цією війною з германцем зійшлася душа в душу з Петром Бортюком, ти старих Бортюків знаєш, коло лісу живуть, то Петро був їхній старший син. Але як пішов

битися з германцем, то й досі ніхто не відає, де кісточки його гниють. Чого я сива така? Бо пережила стільки, що інша не витерпіла б, а я терплю. Вже після Петрової смерті я заприсяглася й не думати про заміжжя, бо нащо ото на чужу голову накликати горе? Либонь, мічена я, наврочено, раз ото в мене все так склалось, обминають усі десятою дорогою, і я всіх так само обминаю.

— Хто ж вас обминає,— жартував Кучерявий, підпивши та почувуючись у доброму гуморі.— Ось я вже прилетів до вас, як муха на солодке, й інші так само.

— А чого ж,— згоджувалась тітка, не бажаючи розуміти жарти,— я ще при силі, то не один погляне, навіть із балачками вдівці пристають. Але я й думати не думаю.

Кучерявий реготав собі, слухаючи тітку, бо її теревені, як йому здавалось, були дуже схожі на теревені дівчат, за якими він упадав. Дівчата, пабиваючи ціну собі чи з якоїсь іншої причини, любили розказувати, скільки хлопців накидало на них оком, скільки їх освідчувалось, та всіх вони повідшивали, піднісни гарбуза.

У Боцюриній хаті стояв шарварок — одні гості йшли, інші приходили, приносили подарунки, вітали молоду матір, згадували за Михайла, котрому в армію послали телеграму про народження сина й так само від нього одержали телеграму, в якій він радів, обнімав та цілував сина й жінку. Боцюра-старший, знатний тракторист, теж приймав поздоровлення, Боцюриха-мати приймала, і здавалось, що цьому потоку гостей не буде кінця, здавалось, усі Бережани як не сьогодні, то завтра побувають у Боцюр, котрих у селі поважали за те, що й родина міцна та дружна, й за працелюбство, що було в них у крові, і за правдивість.

Побував у хаті й Ілько Мудрий. Ганна Михайлівна теж навідалась, помилувалась на немовля, що спало на ліжку, подарувала комплект повзунків. А Сидоров разом із колгоспним садівником Петром Гамарником завітали саме тоді, коли за столом серед чоловіків спалахнула суперечка — яке ім'я та на чю честь годилося б дати новонародженому.

Їх обох — і Сидорова, й Гамарника — зустріли так, наче курського побратима і мудрого садівника вже заждались, наче без них і радість не радість. А Степан Боцюра, котрий позаминулого року вже побував у Високому, з яким поріднилились Бережани, встав із-за столу і, осмі-

хаючися смаглою усмішкою, прискаючи гарячою смолою очей, обійняв Сидорова.

Розсунулись, даючи йому місце на покуті, й кожне намагалось засвідчити гостеві свою приязнь — хтось миску з холодцем поставив ближче, хтось виделку поклав, дерев'яний таріль із квашеними яблуками наче сам вродився, і шматок в'яленої риби в руці. До Сидорова всміхались, попліскуючи по плечах, щось запитували, і Сидоров, розчулений тією спільною добротою, почувався вільно в цій радісній, хлібосоольній хаті. Обличчя жінок і чоловіків, які бачив поряд, — і тітки Чаплихи, що не спускала з нього зволоженого, відданого погляду, і фельдшера Квасниці Івана Івановича, і старого сивоусого кавалериста Липенка, і вчителя на пенсії Басистого, і всіх інших людей, — ці обличчя зараз йому світилися соняшниками в осінньому полі, і йому було дороге й потрібне це живе світло, воно багато промовляло, підтримуючи, розпалюючи в душі отой рівний вогонь розчуленості, збудливого відчуття щастя. Начебто вже добре пізнав бережанців, та нині вони відкрились перед ним іще з іншого боку, і Сидорову думалось про те, що, здається, нема й не буде краю цьому прекрасному саморозкриттю людей, як не може бути краю всім скарбам щирості, які закладені в надрах їхніх душ.

— Тепер багато славних імен у селі появилось, не те що раніше, — розважливо гомонів фельдшер Квасниця, милуючися своїм оксамитовим голосом. — От згадайте, перше які імена водились по селах? Ну, Іван, звісно, Сава там, Карпо, Полікарп, Никандр. Як ото піп назве, як запише, так воно й називається, а святці йому таких імен напідказують, що, може, мужикові й не снились ніколи. Ще наших батьків так називають, по-старому, ще до нас так звертаються. Але хай наші діти називаються так, щоб не соромно було зі своїм іменем і на люди вийти, в городі появитись. Правда чи ні? — звернувся за підтвердженням до вчителя на пенсії Басистого, що слухав уважно.

Той не встиг відповісти, бо сивоусий Липенко перебив, вихопився з запитанням:

— А як ви самі позазивали своїх дітей, га, Іване Івановичу?

— Та, либонь, знаєте, — вдоволено осміхнувся фельдшер Квасниця. — Старшого сина, що в районній аптеці

тепер за провізора, ми з жінкою назвали Валентином. Дочка наша Капітоліною зветься, вчителює у місті, а найменший Марат, він у нас на флоті.

— От ви, Іване Івановичу, сам Іван, і батько ваш Іван, то, виходить, по-вашому, добре це чи злецько? — навідав Липенко.

— Та вже як є, хай так буде,— ухильно відказав фельдшер. А потім із легким відчаєм: — Хоч самі подумайте, що тут доброго? І дід Іван, і ти сам Іван.

— То, значить, хотілося б не тільки від самого себе відмовитись, а й від свого діда?

— Хіба ж відмовишся,— лагідно заперечив Квасниця.— Законів таких у нас немає.

— Немає і не треба!.. Ти ж бач, батько назвав сина не так на свою честь, як на дідову, а син носом крутить, йому по-іншому кортить називатись, культурно!

— Та самі тільки Івани в роду,— не здавався Квасниця,— наче то й не різні люди жили ціле століття, а один і той самий, невмирущий, тільки хіба що жінок міняв.

— І добре, що один та невмирущий,— аж сердився сивоусий Липенко.

— Але ж не темний ми народ, як перше, а культурний, освічений, і час тепер такий, що наче аж соромно Іваном називатись. Ген скільки гарних імен, аж любо слухати — і Вадик, і Ігорьок, і Жоржик, і Едик. Тепер культурний час, то годиться й називатись культурно.

— То, дядьку,— сміявся повним ротом білих та чистих зубів, схожих на обдерті зубці часнику, Василь Кучерявий, котрий уже облишив теревені з тіткою Чаплихою,— то, дядьку, виходить, що ви таки називаєтесь некультурно? А я не знав, ха-ха-ха, тепер знатиму!

Роман Мефодійович Липенко, сполотнівши на обличчі, звівся за столом.

І мовив надтріснутим голосом, що посікся чи то від гніву, чи то від хвилювання:

— Ви, Іване Івановичу, хоч і фельдшер, ви хоч і потрібний чоловік, у селі без вас трудно обійтись, а тільки я вам усю правду скажу. Ви наші Бережани та людей старих бережанських не обмовляйте. Ваш дід Іван спину гнув на пана, він, може, того пана й глитаїв усяких погнав утришия, а ви імені свого соромитесь? Та ви знаєте скільки зі мною тих Іванів у червоній кавалерії служи-

ло? Іван Петров та Іван Чумак,— загнув два кощавих пальці на правій руці,— далі Ковальський Іван та Павлюк Іван,— знову загнув два темні корінці.— Та мені не вистачить пальців на руках і ногах, щоб полічити всіх отих Іванів, що громадянську пройшли, що кров свою проливали. А скільки їх у землі гние, хіба запам'ятаєш? А ви, Іване Івановичу, культурним таким стали, що он як поспішаєте не тільки від них відмовитись, а й самого себе зректись!

— Хто ж відмовляється? — винувато поглипував фельдшер на строкате застілля, що, здається, все налаштувалось проти нього. Чудні люди, не хочуть утямити свою відсталість, так би й жили в темряві! — Я не відмовляюсь, авжеж, ні, та й хіба самому не випало скуштувати свинцю?

— Скуштував, це правда, але малувато, бо не навчився,— насідав невблаганний Липенко.

Фельдшер насупив ріденькі свої, чисті бровенята, мовби роздумуючи, розгніватись йому на почуте чи ні. Та вроджена обережність узяла гору, й Квасниця зміркував: не варто подавати знаку, що розгнівався, бо тоді ославлять його на всі Бережани.

— Ось тебе, хлопче,— звернувся Роман Мефодійович до Сидорова, що прислухався до суперечки,— як звати? Начебто не з тих, що соромляться свого імені?

— Потапом звати,— відказав Сидоров.— І батька мого теж звали Потапом.

— Т-так,— видихнув крізь зуби Липенко і, важко сівши за столом, протяжно подивився на фельдшера Квасницю. Фельдшер завбачливо не відповів на той докірливий погляд, колупався в мисці з тушкованою капустою.— Значить, по-нашому Потап Потапович?

— І по-вашому, й по-нашому,— всміхнувшись, одказав Сидоров.— Мати дала таке ім'я в батькову пам'ять.

— Т-так,— знову мовив сивоусий Липенко і вже ні на кого не дивився, навіть на фельдшера, а тільки, здається, десь собі в душу чи в життя своє минуле.

— Славно,— обізвався Степан Боцюра.— Ось у нашому селі Потапів уже нема, тільки ото серед літніх людей хіба що Потаповичів надібаєш вряди-годи. Та й Потаповичів уже не густо, попереводились. А пригадуєте,— спершу на Липенка поглянув, як на старішого за столом, а далі вже на Басистого Нестора Івановича, трохи молод-

шого, потім, по черзі, на тітку Чаплиху, ще молодшу.— А пригадуєте, був у Бережанах у тридцять роки Потап Винокур, на першому колгоспному тракторі орав.

У Липенка згідливо гойднулись вуса,— авжеж, пам'ятав Винокура, разом із ним кому ну починали. Нестор Іванович згідливо кивнув головою, бо хіба ж, коли ще в школі вчителював, не згадував перед дітьми славного бережанця, першого механізатора? І тітка Чаплиха пам'ятала Потапа Винокура — коли проходив повз її хату, а вона тоді ж молодого була, то вечорами так голосно затягував пісню «Ой там на точку, на базарі», що в неї, у Чаплихи, аж серце завмирало, хутчіше вискакувала на обійстя і слухала, як та хвацько-жартівлива пісня віддаляється по кутку — й не згасає.

Авжеж, усі вони пам'ятали Потапа Винокура, бо хіба могло не тільки пині, а й у майбутньому будь-яке покоління бережан забути чоловіка, котрий на спільній ниві проклав на тракторі першу борозну — прямісінько в нинішній день проклав і в завтрашній!

Усі повмовкали за столом, кожне по-своєму думаючи про Потапа Винокура, кожне на свій лад оддаючи шану його пам'яті.

І враз Василь Кучерявий підвів догори своє вродливе обличчя — й здивоване, сторопіле водночас — і запитав, до загалу звертаючись:

— А що, й справді в Бережанах немає жоднісінького Потапа? Отаких Василів, як я,— ударив себе в груди,— більше, як пшопа, і Микол доста, й Андріїв насіяно, як маку, і Петрів не позбираєш в один підрешіток, а Потапа так-таки жодного нема? Хоч бери та сам називайся Потапом. А то ось чоловік поїде,— кивнув на Сидорова,— а ми наче вже й не люди, а так собі, самі Василі та Андрії.

— А нашого хлопчика назвемо Потапом,— сказав Степан Боцюра.— Хоч я тільки дід, а не батько, та Софія зі мною згодиться і син не відмовиться. Напишемо йому в армію, що вирішили так назвати якщо не всім селом, то бодай нашим кутком. І на честь нашого бережанського Потапа Винокура. І на честь твого батька, хлопче, що поліг за село. Щоб не переводились Потапи в наших Бережанах ні ниньки, ні завтра. А що скажете, може, кепське ім'я? Та такого славного ні в кого не буде, а тільки в мого онука!

Сидоров, зворушений, мовчав, стиснувши уста. Погляд його запахів сухим блиском і погострішав так, що в тітки Чаплихи, котра не спускала з нього погляду, аж серце зайшлося.

— За таке не гріх і випити,— обізвався колгоспний садівник Петро Гамарник, проронивши перші свої слова нині за цим столом.

— Та ви ж не п'єте, батьку! — вигукнув Василь Кучерявий, засміявшись розгонисто.

— Не гріх і випити,— лагідно повторив Петро Гамарник і крапнув собі кілька краплин горілки.

Здивовані, що садівник хоче випити, всі загомоніли. Навіть фельдшер Квасниця ожив, губи його свіжі, рум'яні мовби набубнявіли — він теж хотів випити за славне діло, бо почувався винуватим — здається, натеревенив зайвого, совісно було перед бережанами. І тітка Чаплиха теж захотіла випити за таке діло, бо вона ніколи собі не відмовляла бодай у наперстку, якщо в гурті, якщо для спільної приязні.

І вже вона попереду інших потяглася зі своєю чарчиною до Сидорова, та стрималась, одсмикнула руку: це ж і батько його, що в братській могилі, теж Потапом звався, а в цьому разі чаркувати не годиться. І вже тітчина радість підупала, і вже вона крадькома випила, шанобливо, наче причащалась.

— А відтак і хрещеним, як ото колись велось, батьком бути тобі, сину,— мовив захмелілий Степан Боцюра.— Лишень треба знайти тобі славненьку куму, до пари. Але то пехай Софія сама шукає, а я вже тебе, хлопче, знайшов. Хай вони, Софія з Михайлом, подякують мені, бо самі такого батька, як ти, не спроворили б!

Породілля, що нагодилась на батькову річ, сказала, обійнявши однією рукою тітку Чаплиху:

— А нехай тітка Чаплиха буде за почесну матір, навіть шукати, вже є.

Чаплиха від тієї несподіванки спершу і язиком не могла поворухнути, сиділа мара марою, тільки було видно, як у неї від якихось прихованих переживань очі сивіють, стають схожі на степову ковилу. А коли вже посивіли, коли зблиснули їй живою ковилою, тоді тітка Чаплиха незграбно, мовби ноги віддялися, звелася за столом і спершу до Сидорова ступила, щоб поцілувати, та завагалась в останню хвилину — чи то приємний для нього буде її

старечий поцілунок? Ї вже обернулась до Софії, впала їй на груди, заплакала.

Чоловіки повтихали непорозуміло. А Софія, гладячи долонею по тітчиній кістлявій спині, запитувала розгублено:

— Може, не хочете бути хрещеною? Може, образила вас? Та вгамуйтеся, прошу!

— Ой Софієчко,— схлипувала Чаплиха,— та мене ще ніхто не просив за хрещену матір, за що ж це мені така ласка! Своїх дітей не постаралась, то хай хоч хрещеною матір'ю назвуть люди...— Витерла сльози ріжечком хустини, замислилась. І, показуючи на Сидорова, поспитала: — А може, він не захоче? Скаже, що стара, а йому кортить молодій куми, щоб і пожартувати з нею, і посміятись.

— Не сумнівайтесь, тітко, бо хіба я з вами не пожартую та не посміюся? — заперечив Сидоров, якому лукаво підморгував Василь Кучерявий. — Ви слава жінка, з вами й про життя погомопиш ладком, бо ви стільки перебачили, і про людей побалакаєш, і про всяку всячину.

— Про життя поговорити я люблю,— згодилась Чаплиха, начебто заспокоючись остаточно. — Та тільки ти однаково шкодуватимеш, що я вже не молода.

Всі гримнули реготом — Сидоров сміявся самими губами, сивоусий Липенко хрипкуватим голосочком молодого півника, учитель на пенсії Нестор Іванович Басистий шелестом осіннього листа, господар хати Степан Боцюра аж бухикав, фельдшер Квасниця тоненько, по-жіночому, Василь Кучерявий мелодійно й заливчасто, інші гості теж реготали кожен на свій лад. Не сміялась тільки Софія, побоюючись, що тітка образиться на неї, та сама Чаплиха — вона тільки спокійно водила поглядом по розвеселених обличчях. Зрештою, переждавши регіт, мовила розсудливо, без гніву в голосі:

— Та дарма, біля молодих і сама почуватимусь молодю. А чом би й ні, коли породичалась і з тобою, Софіє, і з тобою, Потопе. І синок тепер у мене є, а коло нього теж не годиться старіти, бо ніхто й не повірить, що я за хрещену в нього.

— А ви, кумо, поцілуйтеся з кумом, — підохочував господар тітку Чаплиху. — Ще в сніях націлуватись із ним устигнете, — жартував, — а зараз ось привселюдно.

Сидоров ступив до тітки і коротко поцілував у щоки. Чаплиха старанно поцілувала Сидорова в чоло. Обое при цьому були зосереджені, поважні, бо, звісно, такої серйозності вимагав сам ритуал їхнього цілування.

— Ось я тебе, сину, проведу по Бережанах, так, як ще ти ні з ким не ходив. Ось я тобі покажу те, чого ти не бачив, а не бачити гріх і не знати гріх, бо на землі цій усе треба побачити й пізнати, не годиться слішим та глухим жити.

Колгоспний садівник Петро Гамарник міг у найбалакучішій застільній компанії просидіти годину чи й дві, не обізвавшись жодним словом, наче компанія сама по собі, а він сам по собі, у нього свої думки та клопоти, приховані від загалу. А міг і зовсім заговорити людину — тоді, коли в мозку його народжувалась думка і він давав їй змогу рости, розвиватись, він ту думку не підрубав на пні, а сам весь скорявся їй, сам уже був її слухняним бранцем.

Вже сонце стояло десь у три дуби над землею, сизі небеса, вихололі й пусті, вабили зір ген-ген у безодню, і повітря передвечірнє, тужаве та свіже, пахло остиглим ґрунтом. Здавалось, це був скуций запах — і в той же час збудливо-піднесений, від нього хмеліла кров у жилах, а почуття вивищувались у Сидорова так, що за стелю їм зараз могла правити хіба що безодня небес.

Гамарник розказував, де та яке дерево росте, бо він тут знав усе про кожен кущик, стовбурець і пагінець. Подеколи спинявся біля берези чи біля липи, коли хотів більше розповісти про них, і тоді вражений Сидоров міг багато почути не тільки про липовий цвіт, про чудодійні лікувальні властивості якого вже дещо знав, а й, скажімо, про березові бруньки. Авжеж, про весняні бруньки, які треба збирати ранньої весни, коли вони ще тільки бубнявляють, набрякають, поки вони ще лишкі, що й пальці прилипають, коли торкнешся, поки вони ще розпускатись не почали. Ото зріжеш ножиком гілочку, розказував скоромовкою Гамарник, зв'яжеш сніпчком, сушиш удома, далі маєш пообривати сережки, бо пуття з них ніякого, а також ті бруньки, що вже порозпускалились — жодної користі не дадуть, бо втратили свою силу. Із сухих бруньок приготуєш настій та й можеш пити — навіть од серця помагає. Начебто простісінька березова брунька,

а сила в ній велика для людини, й сила та відкривається не для кожного, а тільки для того, хто знає про неї, для сліпого чи нетямущого брунька залишиться брунькою, та й годі.

Бачили полин — Гамарник про полин розказував, потрапляла на очі бузина — вже про бузину не міг змовчати, напівусохле будякове стебло теж не залишало його байдужим. Начебто, йдучи по Бережанах, здибали не просто бур'яни, трави, кущі, дерева, а добрих знайомих, котрі подарували йому свої таємниці, повідкривали свої душі.

— Я, синку, багато перейняв од старших людей. Тепер як? Заболіло в грудях, поперек ломить, у голові штрикає — йдуть до лікаря, він ліки прописує, а ти вже в аптеці купуєш усякі таблетки та порошки, всякі мазі для натирання. Часом і назви тих таблеток не запам'ятаси, бо не по-нашому, а все по-чужому. А колись, у давні часи, лікарів не було, а як були, то ти до нього чи не протовпишся, чи платні забракне, щоб оддячити. Ого, лікарі сиділи високо, а лікуватися слід було таки в Бережанах. То люди спокопвіку знали кожну травинку та кожну квіточку, зілля всіляке і корінці, знали, від чого помагають, коли збирати їх треба та як готувати до споживання. І якимось воно наче саме передавалось од батька до сина, від матері до дочки, не пропадали таємниці, кожне берегло їх, бо хіба не вбережеш, коли то здоров'я, коли то недугу проганяє? А теперішні, молоді, вже тільки по лікарях ходять, по аптеках, а самі щось знати не знають. Авжеж, добре, що лікарень багато, що кожного приймуть і зарадять, але шкода, що молоді самі не хочуть знати нічогосінько ні про ту березову бруньку, ні про корінь татарського зілля. Коли мудрість записують у книжки — це добре, але коли та мудрість так і залишається в книжках, не переходить у людські голови, то користі з неї ніякої нема.

Гамарник говорив хутенько, наче вправно сукав ниточку зі срібного кужеля, і скоромовка його запальна достоту сяjala, як ота ниточка чарівна, і Сидоров не міг позбутись відчуття, ніби Гамарник заворожує його своїми речами.

— А в нашому Високому, — зрештою зумів докинути Сидоров і своє слівце, — є бабка Авдотья, так вона теж усякі трави й зілля знає. То до Авдотї навіть із району

приїжджають. Вона свою внучку теж навчила, то мала, Нюркою звати, вже сама гасає по лугах та по лісі, збирає трави й корінці, бо Авдотья ледве ноги пересуває. А Нюрка чудна така, до школи ходить і вчиться на відмінно, а батьківської хати не тримається, все норовить побігти до бабки Авдотї. І ніхто малу Нюрку не приневолює, самій кортить, самій подобається. Каже, що хоче до медичного інституту вступати, щоб, мовляв, перевірити, чи бабка Авдотья не обманює людей та її, Нюрку.

— Ти бач,— сміявся Гамарник тихесеньким смішком, наче то озивалась осока під скрадливим вітерцем.— Ну, така бідова в інституті не пропаде, з неї пуття більше буде, ніж із тих, що подорожника чи звіробою і в очі не бачили... А тут ось і я живу, зайдімо, сину, на хвилюку.

Од вулиці на Гамарниковому дворі росли волоські горіхи — стовбури старих дерев та кора на оцупкуватому гіллі видавалися яснішими проти вишень і слив, що темніли неподалік. Розлогі яблуні різних сортів, груші з могутніми кронами, кущі малини, порічок, смородини, агрусу. Пасіка. Біля пасіки чималенький розсадник, де господар вирощував саджанці, звісно, не для себе, а для людей та колгоспу. Навіть якби хтось не знав, що тут живе садівник артільний, то, поглянувши на двір, мав би здогадатись.

Критий соломою курінь, а коло нього висока тополя, гінке гілля якої схоже на мечі, піднесені до неба. На хаті біля комина порожнє лелече гніздо, а поблизу телевізійна антена. Купа гарбузів, накрита бараболинням. На жердці золото кукурудзяних качанів. Сидоров зацікавлено розглядав садок, подвір'я, хату і ніяк не міг позбутись думки, що Гамарник напрочуд пасує до своєї садиби, що вона, здається, у колгоспного садівника й мала бути саме така.

З причілка відкривався вид на Бережани. Село розсілось по горбках, по виярках і, накрите сизим дзвоном небес, було схоже на картину, створену художником, залюбленим у поезію передвечірньої тиші, у бляклі осінні кольори, в сумовиті мелодії згасання. По всій картині було тонко розлито синього диму, що пом'якшував, надавав легкості чорній землі на городах, деревам, хатам. Понад близьким ставком світився осокоровий гайок, уже напівоблетілий, і здавалось, наче стовбури стоять у пустці. Звідси, з причілка садівникової хати, погляд летів аж

за село, в поля, що слались повитою серпанком скатертиною, і губився ген-ген удалині, на обрії. Безмір волі, безмір простору відчув Сидоров, охоплюючи зором весь видимий світ, і йому стало так добре на душі, наче щастя, яке нині переповняло єство, вже остаточно дозріло, і його пишна квітка розпустила пелюстки, запахла солодко, і всі думки, всі почування просякли її ароматом.

— Гарно тут у вас,— мовив Сидоров, повертаючи до Гамарника своє замріяне обличчя.

— Гарно,— згодився садівник.— Бував трохи в світах, усяких країв набачився, а додому завжди вабило, бо тут найкраще. Садиба в мене велика, славна, доглядаємо з бабою і город, і садок, вона в мене човпуца. І вже не одне підходило то до мене, то до баби, щоб пустили на свою садибу побудуватись, так їм наше місце подобається. Дітей у нас нема, щоб притулитись коло них, то ці люди обіцяють і старість нашу доглянути, якби тільки пустили їх на свою садибу.

— Гарно тут у вас,— повторив Сидоров,— аж самому кортить попроситись, може, пустите побудуватись.

— А що,— мовив Гамарник,— ти хлопець славний, ми б із тобою жили двір у двір, як із сином рідним. Ось тут,— показав на курінь,— і поставився б. Як подумати, то тільки в нашому селі й жити тобі, де ж іще. А чи жінка згодиться?

— Жінка згодилася б,— сказав Сидоров, усе дужче переймаючись думкою, що з'явилась так несподівано. А може, ця думка вже давно жила підсвідомо, ще з тих пір, коли вони вдвох із матір'ю вперше дістались були в Бережани на батькову могилу? Вже не одна людина в Бережанах запрошувала зоставатися тут — усі й справді бачать у ньому свого кривого. І, дивлячись у далину, линуци поглядом до обрії, повторив: — Жінка згодилася б, авжеж. І мати теж.

Гамарник, ставши урочистим з лиця, постатечнішавши в рухах, сказав:

— Ось тут і хату звели б. Колгосп вишипе лісу, може з цеглою, люди раз та другий зйдуться на толоку — оглянутись не встигнеш, як хата вже готова. Така, як дзвін. А поки свою матимеш, то з жінкою поселишся в нас, ми з бабою тільки зрадіємо. Ти ж скажи, як буває на світі — скільки охочих напрошувалось на мою садибу, всім одмовляв, наче якийсь знак мені був, що маю тебе

дочекатись! І дочекався! Та ти мені не за сусіда, а за рідного сина будеш. І садок тобі дістанеться, і пасіка. А робота в колгоспі знайдеться для тебе, гарні механізатори скрізь у пошані.

— Спасибі, — сказав Сидоров, вірячи в те, що й справді колись зуміє побудуватись у Бережанах і оселиться тут зі своєю сім'єю. — Спасибі за доброту вашу.

— У Бережанах тебе мають за свого, вже звикли, — гомонів Гамарник, прядучи ниточку скоромовки. — Земля для тебе тут своя, і ти для неї не чужий.

Лагідним рушничком небіленого полотна слалася стежка поміж яблунь, і вона сама повела Сидорова до криниці, що виділа на краю обійстя. Витягнув відро води — на поверхні погойдувався багряний вишневий листок, і коли Сидоров пив, листок тицявся в губи, наче цілував. З глибокої криниці дух осені студений і густий. Дерев'яні цямрини пахли мохом та ще, здається, молодими печерцями.

Славна вода, подумалося Сидорову, аж у зуби заходить, ламка й колюча від свіжості. А чи не з цієї криниці доводилось пити воду і його батькові в далекому сорок четвертому, чи не її смак відчував на губах у той останній березневий день свого життя? І Сидоров якимись наче іншими очима подивився на повну баддю, що стояла на цямринах, і на мигливе кружало води, в якому відбивалось небо, а вже на ньому не те що плавав, а літав багряний вишневий листок. Іншими очима подивився на криницю, на садок у вродливому супокої, на ряд волоських горіхів, на жовтілу траву, що косичилась по землі. Наче все це було не просто баддею, криницею, садком, горіхами, а прибрало глибшого змісту, мало непростий смисл, і слід було душею підвестись до того смислу, осягнути, пройтись значущістю усіх його відтінків.

Гамарник щось розповідав, проте Сидоров, слухаючи, не сприймав садівникових казань, бо зараз перебував у полоні настроїв, що пташиною зграєю опосіли безмежне поле його душі. Скорившись раптовому бажанню, зазирнув до криниці — ніби заглянув у безодню минулого, де уява могла побачити дуже багато, тільки дай волю. Темним оком зоріла криниця, і щось таки говорив її нескінченний погляд, от тільки що саме?

— Меду тобі дам, — гомонів Гамарник, і голос його, здається, десь далеко бринів поза свідомістю, як сяйлива

павутинка бабиного літа.— Пасіку маю велику, взяток цього року був гарний. Якого тобі меду — травневого, липового, гречаного? У мене всякого вистачить, і кожен цінний по-своєму, ось лишень стривай...

Наче й не до нього, Сидорова, казалось. Від легкого запаморочення крутилось у голові, і він, хлюпнувши з бадді в долоню, змочив чоло водою. Гамарник почимчикував згорблено в сіни, повернувся невдовзі, несучи в руках глечик, обв'язаний згори полотняною шматкою.

— Мед липовий, од нього розум яснішає, менше услияких болячок чіпляється. Бери, не погребуй...

Розказував про мед, обурювався шахраями, котрі згодують бджолам цукор, а потім оту цукрову масу замість меду продають по базарах довірливим людям, що хотіли б підлікувати недужого чи старого, а Сидоров хоч і був тут, біля крипиці, та все ж таки собі не належав, а тільки якомусь великому болеві в самому собі, безоглядній пустці, яку випалював той біль у його естві. Тримав у руці глечик із медом, чув запах перги, квіткового пилку, воску — і не міг утямити: як цей глечик потрапив до нього?

Проїшли по вулиці дівчата, сміючись весело, і Сидоров здивувався: чому вони сміються? Чому радіють? Про що говорить Гамарник? І певже справді сьогодні побував на родинах, де новонародженого назвали Потапом на честь батька, на його пошанування? Безліч непорозумілих запитань роїлись у голові, і на жодне з них не міг дати відповіді — вони здавались нерозв'язними, загадковими, як і криниця, що пахла осінню, як і глечик з медом у руках, як і непобілене полотно стежечки, що лагідно слалась поміж дерев.

Уночі прокрапав дощик, на диво теплий по-весняному, а не по-осінньому злий та пронизливий, і поле ранкове туманцем закуталось. Його простирадла де були щільнішого ткання, а де й зовсім блаженного, а поміж тими живими, гойдливими простирадлами стояло чисте повітря, глибоке, мовчазне. Зораний чорнозем дихав підбадьорливим подихом переверганого, переворущканого ґрунту, що відкривав ген удалечінь пошматовані, порізані лемешами плугів широкі груди, а незорана стерня віяла смутком і журливою вогкістю — здається, ці настрої самі вродили на цьому чорноземі, так само як родить на ньому жито, пшениця, картопля, буряки. Поле скидалось на людину

в пору її згасання, на схилі її віку, і здавалось, що вона так, як тільки могло, говорило зараз про свої почуття та передчуття, настрої та сподівання, — говорило ріллею, жовтілими стернями, теплим туманцем, загубленим на узбіччі дороги просяним сніжком, та ще всілякими запахами, повіями вітерця, та ще самою мелодією тиші. Й не можна було не заслухатися тим, що казало поле, душа Сидорова сама, начебто без його волі, прислухалась до душі бережанського поля, будучи на одній спільній хвилі, хвилі порозуміння, котра живе в кожному хліборобові.

Важко ступаючи озутими в чоботи ногами, підійшов Степан Боцюра. І поки наближався, то з обличчя не сходила сумирна усмішечка, що, здається, не на самих тільки губах зацвітала, а в глибині ества його. Наближався, наче ніс ту усмішечку не просто так собі, а для Сидорова, і, підійшовши, поглянув на нього довгим поглядом, у якому, здається, віддзеркалювалась та усмішечка сумирна, і, кашлянувши глухуватим, наче аж відсирілим, голосом, сказав:

— Отут, на стешку, в минулому році наша друга бригада пшеницю сіяла... Саме осінь, кілька дощових днів підряд трапилось таких, що з хати носа не покажеш, от і запарка сталась. Бо ото восени як буває? І ореш, і сієш, і збираєш — усе разом. А тут уже зима ось-ось гулькне, а в нас іще й картопля не вся викопана, й буряки, й не посіяно. То комуністи нашої другої бригади зібрались і так покладали. Покладали, щоб уночі сіяти, себто в другу зміну. Одразу й по решті бригад теж так вирішили, щоб, значить, сіяти вночі — з восьмої вечора до восьмої ранку. І три ночі, поки погода трималася, всі виходили — і голова колгоспу, і з бухгалтерії двоє, і бригадири, і агрономи, і з свинарника двоє чоловік, троє з ферми. Одне слово, усі, кому слід, не було таких, що сховались чи недужими прикинулись. І вночі посіяли не гірше, ніж удень, і зародило на цьому клину добре. Так що ніякої невправки з сівбою не трапилось. А цієї вже осені буряки копали вночі, і нічого, впорались хутко, хоч, може, у нас під буряками найбільші площі в районі. У нашого Ілька Мудрого є голова на в'язах, живемо в колгоспі добре. Од виробітку маєш і гроші, й додаткову оплату.

Степан Боцюра говорив розважливо, наче кожне слово клав на терези, вивіряючи його вартість, значущість. І, здається, світло сумирної усмішечки, що не зникала

з уст, переходило на мовлені слова, і вони мовби сяяли від тієї чарівливої усміщечки. Він, Степан Боцюра, був із діда-прадіда хліборобом, і, може, то їхній усміх зараз тремтів на його устах, осявав розповідь, усміх, переданий у живій, невмирущій крові?

— Ну, гайда на трактор, — сказав Боцюра. — Бо вже скоро напарник появиться має.

Учора умовились, що нині зранку, перед зміною, Сидоров приїде на поле, щоб сісти на трактор і спробувати, як то ореться бережанська земля, як то вона лягає в борозни. Сидоров, сам механізатор, за якийсь тиждень-два знудився в гостях за роботою, йому аж руки занили, просячись до тракторних важелів, йому аж у свідомості заболіло. І цю спрагу, що пойняла єство, мав угамувати тільки в один спосіб — у полі, за кермом машини.

Уже сівши в кабіну Т-74, Сидоров поглянув на бережанського механізатора, що, широко розставивши ноги, стояв на стерні. Чоло високе Боцюрине покритось борозенками зморщок, і вже мав на обличчі такий вираз, наче то він щойно сів на трактора, наче то він оратиме, а тому внутрішньо зосередився, споважнів, і вже усміщечки сумирної не було на устах — одлетіла десь, спурхнувши миттєвою пташкою. Коли трактор, конвульсивно здригнувшись, рушив по загінці, Боцюра, трохи відставши, пішов ззаду, за плугами, щільно вдвляючись, як вони, блискучі, ріжуть і вивертають м'який чорнозем, і він хвиля за хвилию чорної масної ріллі, повільно, мовби фонтануючи вгору і вбік, падає і стелеться, падає і стелеться.

Лемеші, чайно вигнуті, начебто летіли вперед, проте летіли не тільки видимі над полем, але й невидимі, сховані в чорноземному глибу, і той глибинний політ лемешів і вивергав на поверхню тугого лиття фонтани. Не було краю їхнім бризкам, їхнім чорним струменям, їхньому прагненню висоти, а потім, наче збиті-звіяні срібним летінням лемешів, їхнім видимим над полем летінням, вони падали, розливаючись, долучаючись до того моря ріллі, що розіллалась ген-ген далеченько, і над її дзеркалом-крепом тремтіли запинала туманцю.

Степан Боцюра чи не все своє життя провів у полі, орючи землю, сіючи, збираючи врожай, і для цього, мабуть, не було ближчих та зрозумілиших мелодій, ніж певпинні мелодії борозен, що народжувалися з-під плугів. Цих мелодій він наслухався різних, і вони тепер у його

свідомості звучали потужною чорноземною музикою — це були ще післявоєнні мелодії, що звучали з-під плуга, в якого запрягали корову; того самого часу мелодії з-під плуга, запряженого до сухореброї конячини; мелодії з-під плугів, ведених тракторами, що ламались по кілька разів на день, а запасні деталі до них не знайдеш і вдень зі свічкою; і мелодії пізніших і зовсім недавніх часів, коли тракторів появилось удосталь, коли їхні залізні табуни опосіли всю землю бережанську й по сусідніх селах, і вся одвічна хліборобська робота перейшла на них та ще на заповзятливе механізаторське плем'я, що загнуздоло та осідлало цих коней. Степан Боцюра наслухався всяких мелодій, якими озивалось йому рідне бережанське поле, і таки не було для нього солодшої музики, яку він не стомлювався ні творити, ні слухати... І зараз, ідучи за трактором, був у полоні тієї музики, скорений її владою і не думав вивільнятися од її чар — ступав і ступав у їхньому ритмі, в їхній карбованій красі.

А потім усе-таки зупинився, завмер із жалем на місці. Авжеж, із жалем, бо почувався так, наче трактор ось зараз не просто віддаляється по полю, а наче з його душі вирвався на польові обшири і борозни, прокладені плугами, беруть свій початок теж у його, Боцюриній, душі, а тому-то йому так ние і болить. Авжеж, мелодії сотались, виявляється, не просто з-під лемешів, не просто народжувались із землі, ні, вони насамперед творились у людському естві, й через те Боцюрі почувалось незатишно, що віддаляються вони, пригасають.

Згодом, коли прийшов напарник і сів за кермо трактора, вони — помолоділий та наче урочистий у своїх рухах Сидоров, який, орючи бережанську землю, відчув, здається, найщасливіші хвилини у житті, та Степан Боцюра, котрому передалась чужа радість і сприймалась ним як своя, самим звідана. Отже, згодом удвох вони повертались до села, й Сидоров оповідав:

— Найдорожче для мене — землю орати. Осіння хвища не завада, тоді навіть азарт гарячий підганяє поборотися зі сльотою. І глупої ночі так само люблю орати, здається, наче то плугами розорюєш нічний морок, саму темряву, що то подолана темрява лягає борознами. А коли вночі світить місяць, то іноді здається, що до самого місяця міг би дооратись, прокласти борозни й на самому місяці. Чудно, правда? Скільки сили в собі чуєш, що по

всьому світу розорав би землю, всі перелози підняв би, всю цілину.

Говорив так, наче не тільки за самого себе висловлювався, а й за свого батька, а й за весь рід Сидорових, наче то вони зараз промовляли його устами, виражали мрію свою хліборобську. І Степану Боцюрі глибоко западало сказане про те, що, здається, розоруюш нічний морок, коли вночі сидиш на тракторі, про певність, що можна дооратись до самого місяця і на ньому теж прокласти борозни. Чи не тому западали глибоко в свідомість, що й самому іноді так увижалося, так примарювалося, от хіба що сам не зміг досі висловити своїх почувань, а Сидоров зміг і за себе, й за нього, Степана Боцюра.

Тонкі простирадла туманцю вже чи розсмоктались, чи висохли, і тепер поле відкрилось навсібіч, осяяне поранковим сонцем. Позастигали потоки ріллі, схожі на оголену душу бережанської землі, на оголену, беззахисну сутність її, що зараз наче виставила найбільшу свою таємницю, тільки спробуй збагну її, спробуй зрозумій! Вітерець скрадливою ласочкою біг над полем — може, він на свій лад розголошував ту зриму таємницю?

— А ще,— говорив Сидоров так, мовби конче мав висповідатись — не перед Боцюрою, ні, а перед цим полем неокраїм, перед ріллею, тихими осінніми небесами,— а ще люблю, коли з землі протикається zelo всіляке. Росточок росади капустиної, чи огірків, чи картоплі.

Говорив, наче до самого себе звертався чи до поля, йому звіряючи свої почуття, а Боцюра, заворожений тією несподіваною щирістю, лише всміхався своєю сумірною усмішечкою, мовби нею віддячуючи, мовби тією усмішечкою й платячи.

— Вчора листа одержав з дому, жінка питається, коли до сім'ї повернусь, бо вже скучила за мною. А що відповім? Треба збиратись, треба вже їхати, а чомусь не можу. І в Бережанах мені батьківщина, і в Високому теж батьківщина. Повірте, здається ось, наче це поле орав не тільки нині, а завжди, наче й сходив тут усе своїми ногами давно-давно. І люди в Бережанах такі, наче з ними все своє життя звікував.

Попереду завидніло соняшничиче, де не так давно, бродячи з мисливською рушницею, побував разом із Ганною Михайлівною. Ота латочка розквітлих соняшників, що з хворобливою відчайдушністю забували на лагідну

осінь, замерехтіла золотими віночками ген-ген ізбоку. Замерехтіли так, наче були раді, що знову побачилися з Сидоровим, і, кругло та молодо всміхаючись, пачебто хотіли йому сказати щось, повідати важливе. Йшли вони з Боцюрою через це поле, на якому колись точилося бойовисько, на якому, можливо, колись і поліг Сидоров-старший, а йому, синові, через багато років тут усміхнулись осінні соняхи, усміхнулись так, що не забудеш їхньої золотої печалі, радості їхньої сумовитої.

Скільки ще вам, соняшники, отак стояти в бережанському полі, не відаючи про те, що зацвіли не влітку, а восени, не відаючи, що десь незабаром поб'ють вас приморозки ранні, не відаючи, що цвіт ваш передчасно змертвіє, золото пелюсток обернеться на зжолобленість? Може, стояти вам так недовго, та назавжди живими, невмирущими зостанетесь у пам'яті Сидорова, і не одцвісти вам у тій пам'яті, ніколи не втратити своєї журливої краси.

Вже одійшовши далеченько, Сидоров мимовільно оглянувся, подивився ще раз на соняшники — стояли молодою зграйкою, стояли згуртовано й весело. А може, то вони самі покликали, наказали, а він почув їхній голос — і скорився, обернувся?

Далі вже йшли мовчки — раптом подрібнішали, змаліли для Сидорова всі слова, які б він міг сказати. Мовчання було вагомішим і змістовнішим, бо в ньому, здається, в усій тій невисловленості таїлись почуття вповні, думки з багатством відтінків, і він підсвідомо не хотів збіднювати їх, — бо де знайдеш слова, що вмістили б його біль і смуток, усю гаму настроїв?

У вибалку горіло багаття, а коло нього примостились навпочіпки хлопець і дівчинка. Іподі вітрець звертав на дітей пасма диму, і тоді їхні згорблені постаті на коротку мить зникали в блакитно-сірому коливанні, щоб за мить знову появитись такими самими завороженими, щільно задивленими у вогонь. Коли Сидоров із Боцюрою наблизились, діти відірвали погляди від огню — в очах їхніх і досі косичились відблиски полум'я, і досі вервечились пасмуги диму.

— А ми картоплю печемо, — обізвалась дівчинка, і голосочок її прозвучав малиновим дзвіночком. Її миловидне обличчя розрум'янилось, губи горіли вишнево, свіжо.

Хлопець, діловито суплячи бровенята, узяв кілька спечених картоплин, що лежали на траві, і, підкидаючи на

долонях, щоб не опектись, простягнув дядькові Степанові Боцюрі і його гостеві Сидорову. Картопля й справді була гаряча, видно, щойно викочена з багаття.

— Смачна,— сказав Степан Боцюра, облупивши чорну лупшайку і надкусивши солодких та розсипчастих пахощів, які так і дихали йому в лице з зашкарублої долоні.

Діти цікаво дивились на Сидорова, наче очікували на похвалу й від нього.

— Ох і смачна,— мовив Сидоров. І вмить обличчя дітей, ще хвилю тому пильні й зосереджені, зацвіли такими яскравими усміхами, що Сидорову теж розвиднилось на душі, і він у відповідь усміхнувся так само безпосередньо, щиро. «Вони, як оті соняхи,— думалося Сидорову про дітей.— Такі самі щасливі й веселі. Достоти соняхи». А вголос мовив: — Оце б іще води напиться — і нічого не хотілося б!

— Отам джерело,— зрадівши, хлопець рукою показав униз по вибалку.

Коли Сидоров ліг на землю грудьми, коли в чистій воді кринички зовсім близько побачив своє відображення, через яке видвіло піщане дно, йому стало на душі легко і щасливо. Стало так, наче за нинішній день осягнув у самому собі й поза собою ту істину, котрої постійно прагнув увесь цей час. На поверхні води тремтіло його обличчя, і Сидоров, пагнувшись, припав губами до відображених і очима своїми близько-близько заглянув у свої ж таки, відображені у воді, і вони дивились глибоко й пильно, як могли б зараз подивитись на нього очі самої істини, очі цієї рідної йому землі бережанської.

У суботу, напередодні свого від'їзду, Сидоров прощався з Бережанами.

Насамперед не пошкодував бити ноги й подався до колгоспного саду. Петро Гамарник саме білів стару розлогу яблуню, схожу на огрядну господиню, що позбирала круг себе своїх діток-саджанців. Просяну шітку вмочав у відро, в якому було розведено вапно з глиною, і старанно водив шіткою по шкарубкому, потрісканому стовбуру. Угледів Сидорова тільки тоді, коли гість, зупинившись неподалік, почав стежити за неквапливими рухами садівника, за його зосередженим обличчям, на мідних зморшках якого було вкарбовано спокій і розважливість. Випрос-

тався в попереку і мовив так, наче провадив давно почату бесіду:

— Оце вже трохи побілів дерев, за якийсь день-другий і закінчу. Найкраще білити восени, а не навесні, бо навесні білять більше для краси, а не для діла. Якщо глина з вапном добре тримаються на стовбурі, то взимку, може, й не захистять дерево від морозів, але від сонця вбережуть. Бо зимове сонце буває дошкульне, ще й як обпікає кору, потім не так просто полікувати дерево. Для садівника нема коли відпочивати — в нього клопотів що зимою, що весною. Бо хочеш, аби дерево родило, бо хочеш, аби від саду були прибутки, а не збитки, то маєш ходити біля нього, як біля малої дитини.

Гамарник гомонів, не вмовкаючи, і голос його мелодійний нагадував золотокриле гудіння бджоли, що збирає мед. Отак розмовляючи, вони подались через сад, і, коли йшли через той куточок, у якому немовби росла історія Бережан, тягнучи до сонця міцне віття, Сидоров уже впізнавав тут кожне дерево, про яке йому було не так давно розказано.

Сидоров ішов через цю зеленівіту, через цю горду собою славу Бережан, і в його естві дедалі дужчало передчуття зустрічі з тими деревцями, які посадили вони, курчани з Високого, молодесеньким хмелем вилась радість — а як то прийнявся саджанець, якого посадив у землю він сам, чи не обгризли зайці, чи не поламала худобина?

Аж ось і молоденький кальвіль, під який він, Сидоров, копав ямку, який поливав водою, принесеною з колодязя. Граційний та по-дитячому миловидий, кальвіль сніговий зеленою корою сяйнув радісно, мовби всміхався Сидорову, і на нього пахлинули оті почуття, які спізнав, саджаючи недавно деревце. Коли здавалось, що назавжди посадив у бережанську землю своє серце, а воно вже не зможе не зазеленіти навесні, не зможе не розквітнути, коли настане пора, не зможе не прийняти на своє гілля співучих солов'їв, які, авжеж, не менш голосисті за їхніх, курських.

Саджанець снігового кальвіля, як і саджанці тирольок, уже було не тільки побілено, а навіть знизу, для захисту від морозів, старанно обтушковано соломкою, поперед'язувано шпагатом. Сидоров торкнувся пучками пальців до їхнього гіллячка, наче вділяв їм частку своєї

душевності,— і вони, саджанці, так само відповіли йому живими, довірливими доторками.

— Вироснуть,— гомонів Гамарник, і мова його лялалася-снувалася бджолиним звуком, сповненим чарами золотистого свічення.— Вироснуть, доглянемо, не дамо пропасти, їм тут у гурті вестиметься легко, старі дерева захищатимуть од вітрів. Ще треба підпірочки біля них поставити, то я не сьогодні-завтра поставлю, ти вже, сину, не сумнівайся.

Сидоров на цямрині колодязя взяв відро і, набравши води, по черзі полив усі деревця. Земля протряхла, почорніла, й тепер кожен стовбурець стояв наче на блискучій оксамитовій хустинці. Жаль було йти з саду, від цих деревець, і Сидоров, посмутнівши, якийсь час стояв безмовно і дивився на них, дивився, наче поміж ним та саджанцями понапинались живі струни, які порвати йому раптом стало не до сили. Тихо було в саду, задумливо, наче весь цей багатий бережанський сад теж усвідомлював незвичайність хвилини, її зворушливу урочистість.

— А на садибу свою пікого не пуцу,— гомонів Гамарник по хвилі, коли вони вдвох ішли поміж дерев, що кидали додолу куці, наче обрубані, тіні.— Скільки вже просилося, ще скільки проситимуться — нікого ні за добре слово, ні за гроші не пуцу. А тільки для тебе триматиму. Авжеж, діло в тебе може розладнатись, чи жінка не захоче переїжджати, але знай, що садибу під хату масш, будь-коли можеш поставитись, бо ти в нас як почесний бережанин, авжеж, почесний бережанин, усі люди на поміч прийдуть, і колгосп теж.

— Спасибі,— дякував Сидоров, дивлячись на садівника так, наче до найменших подробиць намагався запам'ятати і білесепський, мов клапоть піни, клинець бороди, і мідні зморшки чола, на яких наче закарбувався величавий спокій людини, що спізнала мало не все на цьому світі.

— А від нашого меду ліпшого піде, мабуть, немає, то я, синку, навчу тебе коло бджіл ходити. І своїх вуликів тобі вділю, й прикушиш трохи — ні в кого в селі такої пасіки не буде, станеш найпершим пасічником, бо, видно, душа твоя лежить і до дерева, й до створіння живого.

— Та хіба вас, батьку, перевершиш у цьому ділі? — заперечив Сидоров, здивований тією щирою вірою старого садівника в здібності, яких він за собою й не підозрював.

— Знаю, що кажу,— спокійно мовив Гамарник.— То скажу, де копати криницю,— викопають і завжди на джерело натрапляють. І дерево не скрізь родитиме, треба знайти для нього путню місцину. І кінь не до кожної людини піде, худобина не всякій хазяйці віддає все молоко. А я от знаю, хто й до чого вдатний, в мене око таке, що бачить. Повір, із тебе пасічник славний вийде, і садівник був би не гірший од мене, правду кажу.

Говорив садівник так, мовби в словах його не було яснобачення, прозирання в заказані царини людського ества, і цей буденний спокій найдужче разив Сидорова: невже й справді Гамарнику приступне те, що для всіх інших сховане за сімома замками, німе й глухе?

І вже попрощавшись, і вже йдучи з саду через поле, Сидоров дедалі більше впевнювався, що, здається, саме так і є, колгоспний садівник наділений яснобаченням, перейнятим від невсипущого спілкування з природою, і в світлі цієї певності наче розвиднилось перед Сидоровим. Наче розвиднилось і постало по-іншому оте перше враження від саду й нинішнє, інакше зазвучало садівникове запрошення побудуватись на його садибі, бо, мовляв, ліпшого місця не знайдеш на всі Бережани. Всі враження, пов'язані з Гамарником, органічно злилися з враженнями від усїєї бережанської землі, сприйняття наклалося на сприйняття — і тепер стало образом почуття нерозривним.

У той день він заглянув до Чаплихи, а вже разом з нею подались до малого Потапчика. Навідався до Артема Коляди і його привітної та буркотливої Насті-ковалихи, які, виявляється, були впевнені, що гість не поїде з села, не завітавши до їхньої хати і не попрощавшись. Коляда, звісно, знову не міг утриматись, щоб уже вкотре не розказати за своїх синів, потомствених артилеристів, і при тому показував їхні фотознімки — з карток дивились крутолобі чорноокі хлопці, здатні, мабуть, усю землю на своїх плечах утримати. З Ганною Михайлівною попрощався в сільраді — саме приймала заступника голови райвиконкому, що був тут проїздом, але зраділа Сидорову, і йому вмить передалась мимовільна радість по-чоловічому ділової й по-жіночому приятної Ганни Михайлівни, згадалось полювання, соняшниковий лан, розмова в березі.

Де ходив того дня по Бережанах, із ким зустрічався, що бачив, а тільки все йому було осяяне тією ранковою

розмовою з Гамарником, тими почуттями, які навідали його душу в саду, а потім розквітли, коли прошкував через поле до села. Бережанські красвиди були осяяні, дзеркала осінньої води, вставлені в рамки круглих берегів, горби, схожі на стародавні шатра, в яких до пори до часу попричаювалось могутнє військо осені,— усе було осяяне чародійним відблиском тих почуттів. Як і мовлені та почуті слова, як і усмішки, жести, як усе, що того дня думалось, про що мріялось. І Сидоров, будучи під владою свого внутрішнього осяяння, в полоні щастя, знав, що все це надовго, назавжди, що він уже ніколи не побудеться того високого настрою, якого йому вділили — з душі в душу — ласкава бережанська земля, її люди.

Вечір порозставляв чутливі неводи в селі, на околиці, в полях — що йому праглося упіймати в цю благословенну годину? Саму золоту тишу, що невидимими чарівними рибками пропливала над світом десь туди, на захід, де тліли холодним огнем багряні заводи небес? Чи, може, праглося упіймати саму осінь, що на невидних вітрильниках пропливала в безмежно пустельних небесах, а на землі — по садках, по вибалках, по левадах — лежали тільки її скупі відблиски? Чи, може, вечір порозставляв свої неводи на гострокрилих птиць часу, що так само невидно шугали у високостях, і їхній політ можна було простежити хіба що чутливим серцем, а не зором?

Мабуть, стояли-таки вечірні неводи на невлоних птиць часу, бо ж не хотілося Сидорову покидати Бережани, ой як не хотілось! І якби ті минуці, як спалах мислі, птиці часу були такі парешті впіймані в неводи, якби їхні тривожні тіла затріпотіли злякано в тих вибагливо витканих снастях, то Сидоров, мабуть, зостався б у Бережанах, на цій землі, до якої був навічно прив'язаний, з якою був поріднений батьківською кров'ю.

Прийшов до братської могили і, завмерши, повільно перечитав прізвища, викарбувані на гранітномуobelіску. За кожним з них стояло чуже життя, чужі пристрасті, чужий подвиг. І так само за батьковим стояли пристрасті, подвиг. І Сидоров-молодший відчув, що насправді зараз, як і завжди, йому не були чужими ті прізвища, не були чужими люди, які стояли за ними,— вони так само були рідними та близькими для нього, як і для батька.

Шелестіли молоді тополі, що росли віночком, і в їхньому скрадливому шелесті спувалась мелодія, що, здає-

тяться, думки Сидорова єднала з вічністю та неминущистю. На кущах калини горіло кілька жаристих гронець, і в кожній ягідці наче запікся ясний сум природи, її пристрасний біль. Кущики горобини, привезені з Курщини й недавно посаджені, стояли за тополями дружним гурточком, і в їхній згуртованості відчувалася сила, надійність, певність.

Ззаду прочувгали чиїсь ноги по доріжці піщаній, Сидоров оглянувся — перед ним стояли оті хлопець і дівчинка, котрих недавно бачив у полі, котрі пригощали печеною картоплею, а потім іще сказали, де напиться холодної води з кринички.

Хлопець тримав у руці пучок яскравого кленового листя, яке восковим полум'ям горіло, а дівчинка — жмуток пишних айстр, білих та рожевих.

Крадькома зиркнувши на Сидорова, пройшли вперед, і спершу дівчинка поклала біля підніжжя свої квіти, а потім уже хлопчик легенько так примостив поруч кленове листя.

І геть подались, наче й не було їх тут, наче й не схилились щойно перед обеліском.

Сидоров якусь мить некліпливо дивився на свіжі айстри та на яскраве кленове листя, дивився так, наче назавжди прикипів поглядом, а коли одірвав очі й поглянув угору — небеса над Бережанами простирались широкі, як і приязна душа цього краю, небеса над Бережанами злітали глибокі, як і серце народу, що свято оберігав пам'ять загиблих, пам'ять батька.

Від'їжджав Сидоров удосвіта, щоб не забаритись у райцентр на поїзд. Одвозив його в своєму газіку сам Ілько Трохимович Мудрий, голова колгоспу, а супроводжував завуч школи Демид Лошак, у якого Сидоров весь цей час жив на квартирі.

Село спало, лише кілька хат порозплющували золоті очі, мовби приглядаючись до темряви. І так само згори приглядались до села прибляклі зорі, і кожна, химерно-ляклива в студеному повітрі, нагадувала вінчик свічки, її полум'я живе.

Проїхали Соснину, проїхали Бабин горбок, промайнули через горбок, званий Біля Колодязя, і вже коли звук мотора сліпим кажаном ударився у вікна тітки Чаплихи, яка давно не спала, то Чаплиха проворно шаснула з хати

надвір, підтюпцем майнула до воріт, на дорогу. Газик, на якому, знала, їхній гість од'їжджав у райцентр, уже виднів ген-ген удалині, за якусь мить і зник у завулку. А Чаплиха, наче вірячи, що вдасться ще раз побачити Сидорова, стушила по дорозі кілька кроків — і завмерла, дивлячись у далечінь.

Ранковий вітрець тихесенько віяв, мовби спитувався погасити полум'я отих радісних свічечок, якими горіли досвітні зорі, а вони ніяк не гасли, і світло їхнє линуло срібними струнами, і світло їхнє мовби випромінювало прекрасну золотаву мелодію.

*Teue
pika*

Небаба, тримаючи в руках замащену мазутом ганчірку, переступив поріг і спинився. У ясних фіалкових очах застигло німе запитання. Та ще й запитливо задерся догори його кирпатий ніс — із широкими ніздрями, помережаними синенькими жилочками.

— Авжеж... авжеж... — повторював у телефонну трубку начальник рибнагляду, а сам дивився у вікно, за яким у сонячному промінні блищала ріка. Блищала по-весняному весело, золотисті жмури сяяли на гребінцях хвилюк, схожі на живу грайливу луску. — То коли сесія обливконкому? П'ятого? Авжеж, приїду. І виступлю. Раз ітимається про охорону природи, то в мене є що сказати... Ні, прожектором ніколи не був, а от ділові пропозиції, що мають перспективу, завжди шанував... Так, є пропозиції.

Різким рухом поклав трубку і звернувся до Небаби так, ніби провадив давно почату розмову:

— То, кажеш, катер уже готовий? Га, капітане?

У начальника рибнагляду було велике рум'яне обличчя, а губи повні, соковиті, по-дитячому свіжі.

— Готовий, — похмуро відказав Небаба, тримаючи ганчірку коло грудей. — От тільки треба трохи причепурити його.

— Чепурить, — мовив начальник рибнагляду, на якусь мить стомлено опускаючи повіки з пухнастими віями. І начебто тінь опустилась на рум'яне обличчя. А коли злетіли догори, то й рум'янці знов посвітлішали, оживши від сйява, яке ляглося з неодцвілих очей. — Коли думаєте відчалювати?

— Години за три, — по-пташиному зиркнувши на дерев'яну стелю, ніби шукаючи там відповідь, сказав Небаба.

— Коли гадаєте повернутись?

— Днів за шість... Будемо заходити в рибгоспи, а поки доплентаємось до Новгород-Сіверського... Не менше тяжня, як завжди.

— Гаразд,— сказав начальник рибнагляду.— Перевірте всю артерію, наженіть страху на браконьєрів. Щоб після вашого рейсу ніхто вже не осмілювався красти рибу. А то скоро в Десні не матимеш чого охороняти.

Небаба переступив із поги на ногу й нічого не відповів — чи тому, що мовчки згодився, чи тому, що мав свою думку про Десну й ту рибу, яка є в її водах.

— А з собою, капітане, візьмете ось цього товариша,— сказав начальник, показуючи поглядом на диван, де сидів, слухаючи їхню розмову, Петро Метелиця. Слухав уважно, намагаючись за інтонацією, мімікою, поведінкою людей, котрих сьогодні побачив уперше, вгадати характер, проникнути в стосунки, що склались між ними.— Товариш із редакції, хоче написати про річку та про нашу роботу. Зрозуміло?

— Зрозуміло,— тихим, безбарвним голосом одказав Небаба, поглянувши на Метелицю не те що неприязно, а якось зовсім байдуже. Ніби вже заздалегідь не сприймав ні Метелицю, ні його молодість, ніби вже заздалегідь належно оцінив і його недосвідченість, бо де ж у такого вродливого, з гордо піднесеною головою, юнака могла взятись життєва досвідченість?

— Що ж, бажаю успіху,— мовив начальник рибнагляду, встаючи з-за столу й потискуючи на прощання міцну руку Метелиці.

— Тільки я ось що хотів попросити,— сказав Небаба, ясно дивлячись на начальника рибнагляду.— Батькові закортіло проїхатися зі мною...

— А це ж чого? — здивувався начальник.

— Та, бачте, старий він уже, сімдесят шість скоро. То надумав по Десні проплисти, побувати в рідному селі, де народився. Все просить і просить у мене. Мовляв, скільки вже того віку лишилось, то, може, ніколи більше не пощастить побачити.

Начальник трохи сторопіло, звівши кущики брів, схожі на сивеньке полинове листячко, дивився на Небабу. А той поснішливо став виправдовуватись, ніби й справді в чомусь завинив:

— То я йому теж кажу, що не треба гадкувати про смерть, що живим про живе думати. А хіба він слухає? Все свої й свої співає: провези й провези по Десні, покажи рідні місця, бо перед очима стоять і вдень і вночі.

— Ну й ну,— мовив начальник рибнагляду, й погляд його зглибив од якихось несподіваних думок.— Хоче батько подивитися село своє старе?

— Хоче, хай йому добро,— мовив Небаба, здогадуючись, що начальник не заперечуватиме, бо не тільки зацікавився почутим, а начебто й близько до душі взяв.— Думаю, місця в каюті не пересидить...

— Що ж, беріть.

— Ну, спасибі,— подякував Небаба, і його зосереджене обличчя ледь-ледь подобрило.— А так усе гаразд, по-полудні й відчалимо.

Коли по скрипучій підлозі виходили з кабінету, Петро Метелиця краєм ока помітив, що начальник рибнагляду дивився услід Небабі не те що цікаво, а якось наче стривожено — мабуть, усе ще не давали спокою думки, нав'язні чудним проханням неговіркого Небаби.

Біленький, охайний катер «Тунець» стояв коло причалу, й Метелиця, залишивши дорожню сумку в каюті й умовившись із Небабою, що прийде за три години, якраз перед відходом, подався блукати по місту.

Неподалік од пристані вузьку затоку охопили в лещата човни, які щільно попримощувались на обох берегах. Були тут різного фасону, дерев'яні й дюралеві, і Метелиця не міг подивуватись, що їх так багато, що в місті стільки рибалок або ж просто любителів прогулюватись не по людних, задушливих вулицях, а на свіжій гладіні води. Ті, що мали човни й захоплювались риболовлю, завжди видавались йому людьми особливими, одмінними в чомусь потаємному від інших,— і молодий Метелиця не те що заздри їм, а якось трудно й безуспішно міркував над загадкою їхньої вдачі.

День видався теплий, із м'яким повітрям, і Метелиця, стримано всміхаючися сам собі, подумав, що поїздка йому таки вдасться. Перебирав пинішні події, і враз у пам'яті чітко постала дебеда постать начальника рибнагляду й зазвучали слова їхньої бесіди. А бесіда точилась про всяку всячину, переважно про рибу. («Давайте поговоримо про рибні багатства Десни»,— запропонував Метелиця, дістаючи блокнот, щоб занотувати відповідь. «Точніше — про її можливі багатства»,— мовив начальник рибнагляду, і на губах його соковитих затремтіла усмішка гіркувато-сумна). Та зараз Метелиці найдужче була

впам'ятку розповідь начальника рибнагляду про те, як партизанів на Вінниччині, командуючи цілим з'єднанням. («От сьогодні зустрічався я з піонерами. Чудний народ, оця дівора. Питають у мене — в якій хаті ставав на постій, коли партизани займали село. А я їй відповідаю, що подеколи в попа. Вони ніяк не можуть повірити. Та в попа, кажу, в попа, в його хаті найбезпечніше було. Та й коли б згодом перепало йому від німців, то не шкода. А ставати на постій у селян не хотілось, бо німці як? Тільки прискочили після нас у село, відразу й питають, де штаб зупинявся, де командир почував. Ну, й ставили сім'ю до стінки, а хату палили... Так що в попа доводилось»).

Батько Петра Метелиці теж партизанів — було це, звісно, ще до того, як хлопець з'явився на білий світ. А тому-то батькові розповіді про ліс, бої, походи, про вірних побратимів здавались йому в чомусь несправжніми, нереальними, — чи не тому, що належали батьковому минулому, в яке було важко зазирнути й важко досягнути? Взагалі Петро вважав, що належить до людей, котрі живуть сьогодні лише в ім'я майбутнього, в ім'я тих прекрасних звершень, які по-справжньому їй гідні високих мрій. Люди, котрі жили спогадами, захоплювались минулим, видавались йому диваками, бо вони, всупереч велічню часу, намагаються жити вчорашнім. Могутню ріку часу ще нікому не пощастило повернути назад і не пощастить, — отже, треба жити тільки вперед, тільки для прийдешнього.

Проте сьогодні, розмовляючи з начальником рибнагляду, Петро Метелиця на якусь мить наче засумнівався в остаточній правильності своїх переконань. Бо все-таки в минулому житті начальника рибнагляду, як і в батьковому, був великий смисл, саме той смисл, яким визначається теперішній день... І нині майже фізично гостро Метелиця відчув, що ріка часу тече в майбутнє не з оцієї минутої хвилини, даної йому в молодих, свіжих відчуттях, а з днів учорашнього й позавчорашнього, з днів колишнього буття, на берегах якого й досі бовваніють, не зникаючи, яскраві образи життя батькового, його побратимів, життя начальника рибнагляду, з яким оце познайомився, та ще тисяч і тисяч інших героїв, котрі для нього залишилися безіменними, та насправді такими не були.

І зараз, ідучи по весняному місту, яке вітало його

лагідними, білими свічками каштанів, Метелиця розумів, що там, у кабінеті начальника рибнагляду, сягнув нині важливої думки, з якою не слід так просто розлучатись, бо думка ця не випадкова й не остаточна — слідом за нею прийдуть її посестри, ще, можливо, цікавіші й несподаданіші у своїй новизні.

Лілова хмара затягла небо, кинувши довкола теж, здається, лілові, глухуваті відблиски, й Метелиця став під в'язом, бо враз безшелесно й густо пішов дощ. Краплі вибивали дроб по молоденькому листю, дуже швидко повітря посвіжішало й почистішало, ніби далекі небеса разом із краплями дощу послали допизу свої найдорожчі дарунки — відчуття безмежної волі. Й Метелиця збадьорився, бо знову навідала певність, що поїздка по Десні неодмінно вдасться, що з цієї подорожі привезе враження не буденні, а незвичайні, такі, про які зараз навіть не здогадається.

— Знайомся, — сказав Небаба, коли Петро ступив на борт катера. — Шелемех, мій механік.

Шелемех дивився прямо, не кліпаючи й не відводячи очей, ніби карим своїм поглядом кажучи: рукостискапня — це не знайомство, справжнє знайомство попереду. Приховані лукавинки мерехтіли в зіницях, і ті лукавинки, либонь, виказували натуру волелюбну і вперту.

— То стануть кияни в цьому році чемпіонами чи ні? — поспитав Шелемех, несподівано всміхнувшись безпорадною широкою усмішкою, й поодинокі лукаві іскринки в його очах потонули, пропали в двох бушовиськах карого, доброго вогню. — А може, «Зоря» знову перейде дорогу?

— В цьому році дорогу перейде «Дніпро», — жартівливо відказав Петро, сповнюючись раптової симпатії до цього відвертого, прямого чоловіка, що був старший од нього років на три-чотири. — Або «Шахтар».

— А коли не «Дніпро» й «Шахтар», то московське «Динамо»? — весело засміявся Шелемех. І посмішка його ще більше поширшала.

— Ну гайда, — сказав Небаба, який, здається, й не слухав їхню розмову, дивився, як неподалік, на березі, дві поливальні машини заправлялись водою.

— То я на «бджілку» подався, — мовив Шелемех, сходячи на причал.

Небаба вловив непорозумілий погляд Метелиці й пояснив:

— «Бджілка» — то наша дюралька, човен. Катер дає понад двадцять кілометрів на годину, а «бджілка» — близько сорока. У нас катер за основну базу править, а коли треба по заводах, по старицях пошастати, сідаємо на «бджілку». Мотор на човні сильний, та й маневровість, звісно, краща.

— Славний у вас катер,— мовив Петро, заохочуючи Небабу до розмови.

— Славний, — згодився Небаба. — Вже два роки на ньому ходимо. А раніше яку посудину мали? Ледь-ледь посувались на ній, затишку піякого. А що ж то за рибнагляд, коли віп у каструлі плаває? Домоглись оцього,— не без гордості провадив капітан.— Газову плитку обладнали. Поки пливемо, то, дивись, обід і зварився. А раніше скрутно доводилось. Восени чи в дощ сухого палива не назбираєш, та й де готуватимеш їжу, коли з неба капотить і капотить? Доводилося сухе їсти, от мало й не розстарався на виразку. Тепер і зручно, й смачно — гарячу страву завжди маємо.

— І давно плаваєте? — поспитав Метелиця, з неприхованою цікавістю розглядаючи капітана, котрий тримався статечно, з гідністю, наче командував не малесеньким річковим катером, на якому був водночас і за моториста, а мав під своєю орудою велике судно. І дивний голос був у Небаби — густий, упевнений, і кожне слово він вимовляв теж упевнено і, здавалось, якимось навіть кругло. Ніби викочувались із його випнутих грудей міцні слова-колеса, тугі слова-ободи, й кожне аж постогнувало од власної сили, аж подзвонувало.

— Да-авно! — проказав протяжно Небаба, й мовлене слово кругло, вільно покотилося.— Зразу після війни переїхав до Чернігова, по різних роботах тинявся, а потім як потрапив у рибнагляд — так і прикипів, нікуди більше не хочу.

По східцях у дві чи три приступки зійшов у малесеньку рубку, взявся за стерно, й за якийсь час у грудях катера загув потужний двигун, а ще за хвилину катер відчавлів од берега.

Легко зрушили з місця береги, віддаляючись, і хоч катер тільки посувався по воді, та здавалось, що рухається все — і зграї човнів на піску, і затока, і стародавня

церква на зеленому, м'яких обрисів горбі. Видимий мальовничий світ умить набув здатності невимушеного, живого руху, а тому-то переінакшився, покращав, став вільніший і звабливіший, тепер він скорявся таємничому духові, що невідомо як пробудився, невідомо звідки взяв свою силу.

Петро Метелиця, стоячи на носі катера, прислухався до щасливого настрою, який усе дужче брав його душу в бентежний бран, і піднесено думав про те, що добре отак плисти по незнайомій річці, стежити, як місто відступає і відступає назад, як зникають береги, поодинокі людські постаті серед верболозів, а натомість відкривається інший простір, з'являються інші заводи, стариці, густі гаї... та й вони пропадають невдовзі, бо катер не спиняє свого рівного бігу, і перед очима постають відмінні красиви, й кожен із них наче має свій певний завершений сюжет, і кожен із тих мальовничих краєвидів насажений глибокою думкою, береже свій, особливий настрій. Добре, справді-таки добре! Річка дедалі повніше входила в єство Петра Метелиці, яке було радісно відкрите назустріч свіжим враженням, річка дедалі владніше опановувала його серце, і Метелиці хотілось, щоб так тривало довго, бо такий стан відкривав у його істоті начебто запону над глибокими почуттями, яких він раніше не звідував, то й, звісно, не міг замислитись над їхньою природою.

Чим довше стояв на носі катера, пильно та зворушено вглядаючись у мінливі береги, тим ближчою й зрозумілішою починала видаватись йому ріка, яка, зостаючись у зелених берегах, усе глибше проникала в його свідомість, і та, інша течія Десни, прокладена в надрах мозку, починала таємничо сяяти, освітлюючи, кличучи до життя ще неясні, але такі зворушливі, такі потрібні почуття. Добре йому почувалось — щасливо й високо.

Обернувся — місто на обрії стояло в бузковому серпанку, й чітко малювались бані церков старовинних під чистими зголубілими небесами.

На столику, прикріпленому до задньої стінки каюти, стояли в пластмасовому кухлику конвалії. Онуфрій Корнійович Небаба некліпливо втупився в їхній цвіт, наче поглядом збирав з них нектар мудрості — терпляче збирав, уперто. Й лише коли Метелиця вмовстився напроти

на дерматиновому відкидному сидінні, дід Онуфрій спроквола глянув на хлопця — глянув так, наче обволікав драглистою каламутною хвилею.

— Що, батьку, на прощу до рідних місць? — мовив молодий Метелиця панібратським тоном, до якого іноді вдавався мимоволі, розмовляючи з літніми, а то й старими людьми.

Дід Онуфрій дивився так, наче спитувався розгадати таємницю появи його, Метелиці, на катері. А що нічого не відповів, тільки пожував прив'ялими, синюватими губами, то Петро, ледь знітившись, одразу пошкодував за свою розв'язність.

Проте — диво дивне! — старий по довгому мовчанню спромігся на відповідь:

— На прощу ніколи не ходив. То мати колись моя покійна ходила до Києва. Ще тоді, в старі часи.

Метелиця зрадів, що дід обізвався, і знову сказав із недавньою невимушеністю:

— Тепер, батьку, гріхів не замолюють, еге ж? Бо як забули бога, то разом із ним усі гріхи пропали. Поки був бог, поти й гріхи водились, правда?

Дід Онуфрій мовчав, і Метелиця знову відчув на собі знесилюючий тягар його драглистого погляду, знову пошкодував за своє панібратство.

— За бога не скажу, не бачив. А от гріхи ні замолиш, ні батюшка не простить.

— Чудно ви міркуєте! — вигукнув самовпевнений Метелиця, який, звісно, насмішкувато поставився до дідової мови. — То говорите як атеїст, а то як віруючий. Авжеж, як віруючий, бо хіба можна так серйозно про гріхи?

— Гріхи самі не народжуються, не від лукавого вони, а від глухого людського розуму та камінного серця, — по хвилі відказав старий Небаба. — А тільки ти не тули мене до одного гурту разом із богом, бо завжди ми ходили в різній упряжі — він у своїй, а я у своїй.

— Як ви сказали? — перепитав спантеличений Метелиця. — Не тулити вас до одного гурту?..

— Атож, — ствердив дід, який, либонь, пожвавішав. Та й барви його очей, схожих на незабудки, наче посвітлішали.

— Даруйте, не хотів образити вас...

— Подарував би, та нема чого... Всі ви, теперішні, на язик гострі, а розумом куці, з комариний ніс.

— Навіть отак? — мало не образився Метелиця, вражений тим, що старий Небаба заходився шпетити його. — А це ж чого, скажіть?

— Бо поваги нема до отаких колишніх, як я. А нема поваги, бо зелені ще головою своєю, мов будяччя придорожнє.

— А чого всіх поважати? — мовив Метелиця, відчуваючи, що каже зовсім не те. — Серед колишніх, як ви ото говорите, й справді є розумні, а є й дурні несосвітєнні. Спершу були молодими дурнями, а потім стали старими.

— Дурість не треба поважати ні свою, ні чужу, — спокійно заперечив дід, і Метелиця відчув, що червоніє, бо начебто мовлене мало якийсь стосунок до нього. — А от розуміти її не завадило б.

— Розуміти дурість? — отетерів Метелиця, намагаючись осягнути несподіваний плин дідових думок. — А хіба її можна зрозуміти? Поясніть, не тямлю.

— А можна, чому ж ні. Коли в голові олії вистачає, то можна, а коли катма, то ніхто не допоможе, хоч кричи пробі.

«Таки завів мене на слизьке! — подумки здивувався Метелиця з дідової непримиренної хитрості, усвідомлюючи, що розмовляти з ним годилося б таки шанобливіше та делікатніше. — Як їжак: раз — і вистромив голки».

— Ваша правда, — поспішливо згодився Метелиця. — А олія для всього згодиться — чи для того, щоб рибу підсмажити, чи для того, щоб чужу дурість утямити. Єге ж, батьку?

— Не тільки чужу, а й свою, — незворушно нагадав дід Онуфрій.

— Авжеж, авжеж, — догідливо закивав головою Метелиця. І прикусив язика.

Тепер вони мовчки сиділи один напроти одного, й Метелиця крадькома спостерігав за старим. Сиве ллянисте волоссячко пасемками рідкого димку світилось над жовтавою шкірою голови, й таке легесеньке було, наче ось-ось звітриться. Скупі бровенята двома костричинами, вибіленими на сонці, нерухоміли над калабаньками очей, що були немов затягнуті ряскою. Та, мабуть, найдужче вражали губи, випиті, порожні — здавалось, начебто прив'ялими целюстками-плівками прикрито саму пустоту... Зараз старий Небаба знову втупився в пучечок конвалій

на столику, і Метелиця все не міг позбутись враження, ніби старий своїм поглядом збирає з їхнього цвіту мед мудрості — оті незбагненні солодощі, які приступні лише йому, більше нікому.

— А скажіть,— обізвався Метелиця, в душі якого знову завовтузився неслухняний чортик глузів і кпинів, зверхності й зарозумілості, таких властивих для його молодого віку.— А скажіть, що таке життя? — Й заспішив, наче виправдувався сам перед собою за поставлене запитання: — От ви стільки набулись на цьому світі, набачилися, маєте досвід, то повинні б знати!..

— Набувся, авжеж,— згодився старий.— Аж стомився, кості болять.

— От-от,— радісно підхопив Метелиця, сподіваючись, що співбесідник таки попався на його запитання. — І горя звідали, й добра, всякої всячини. То що таке життя?

— А ти піди в річки спитай,— відказав дід Онуфрій.

Метелиці здалось, що той зараз усміхнеться глузливо, та жовте обличчя старого зосталось незворушне. Й запальний Метелиця нараз відчув навіть легку образу, що з ним не бажають говорити відверто.

— У вас питаю, й чого б то мав до річки звертатись?

— А вона знає стільки, як і я. А може, більше.

— То ви вже краще пошліть мене спитати в отого лісу на березі — там дерев багато.

Й Метелиця показав рукою в ілюмінатор — на правому, високому, березі Десни стояв, освітлений призахідним сонцем, густий листяний ліс.

— А чого ж, правду кажеш, поспитай у лісу. Дерев багато, довше живуть на світі, піж я, більше бачили. Може, й скажуть тобі.

— А ви самі не питали? — все ще відчував образу Метелиця.— Вам не казали вони?

— Не питав, хлопче, якось не доводилось досі... Може, колись і питаю.

«Дивак! — думав Метелиця про старого.— Й де тільки беруться такі? Хотів би порозумітися з ним, та ніяк не дається, все вислизає та вивертається, як в'юн. На-а-авчився за довге життя, а глузду й досі не розгубив... Нічого, дідусю, ми ще з вами побалакаємо, мені й не такі звіряли душу. А зараз... вийду на палубу поговорю з річкою, спасибі за мудру пораду».

Капітан, ведучи катер, вглядався перед собою — річка, тікаючи назад, спершу немов розгортала перед ними свої легкі, стемнілі від захмареного неба, крила, щоб знову згорнути їх і скласти до купи ген-ген позаду. Й Метелиця на мить зачудувався тим, як Десна розгортає перед ними свої крила — одні, другі, треті, й кінця їм не видно, стрімким, бірюзовим, як не видно кінця самій ріці.

— Стільки пливемо, а браконьєрів нема й нема, наче вимерли.

Небаба-капітан здивовано глянув на Метелицю і відповів лише перегода:

— А ти їх і не побачиш.

— Чому?

— Бо хіба браконьєр такий дурень, щоб сидіти на березі й чекати, поки потрапить на наші очі?

— Та я так не думаю, — Метелиця знизав плечима. — Звісно, розумний, спритний, хитрий, бо навчений... А ви зумієте вистежити браконьєра?

— А чого ж, зумію. — І, зловивши запитливий погляд Метелиці, сказав: — Щоб зловити браконьєра, треба обманути його, перехитрувати. Інакше не зловиш. Коли вже браконьєр виходить на річку, то в нього десятеро вух і десятеро очей. Хоч і ризикує, та не безоглядно, так і наслухає, так і нишпорить.

— А чому ви кажете, що мені не вдасться побачити браконьєра?

— Та коли зараз хтось і був на річці отам, — кивнув на лівий берег, порослий верболозами, — то вже досі за кілометр-два чухрає від води.

— А це ж чому?

— А тому, — всміхнувся Небаба з чужої петямковитості, — що нема на Десні такого чоловіка, який би не знав звук мотора на нашому катері. Ми ще ген-ген де плентаємо, а отам попереду вже знають, що рибнагляд іде. Луна по воді котиться далеко, а вухо у браконьєра чутливе.

— То так і не зловимо жодного браконьєра?

— Казав сліпий — побачимо, казав глухий — почуємо.

— Отакої! Що ж тоді з вас за рибнагляд, як ви охороняєте річку?

— Так і охороняємо. Браконьєр хитрий, а ми ще хитріші, браконьєр обачний, а ми ще обачніші. Не всякого й зловиш.

— То, може, вам потрапляють до рук тільки недосвідчені гаволови?

— А ти ж думав! Звісно, насамперед попадаються невмільці, хто ще не навчився добре красти і нас боятись. А побуває в наших руках, навчиться — спробуй потім злови! Штрафом не дуже залякаєш, від річки не віднадиш, а тільки ти вже його ніколи не побачиш. От він тебе вгледить із засідки де-небудь у кущах, а ти й духу не почувеш його.

— Мастаки! — не без захоплення вигукнув Метелиця. — Пристосувались!

— Браконьєри пристосувались, але й ми не дримаємо. Буває, позичимо човна в кого-небудь, проскочимо з вітерцем по річці — когось та зловимо, не обходиться без того.

— Ну, а коли прізвища не назве, не схоче сказати, з якого села?

— Трапляються й такі. То ми в них не тільки сітку заберемо й улов, а навіть велосипед, коли є, або човен. Через день-два такий браконьєр сам об'явиться, бо шкода втрачати своє добро.

— А штраф платять?

— Звісно, платять. Та й хіба то великий штраф — двадцять п'ять карбованців? Наступної ночі знову вийде на річку, паловить, жінка продасть улов — от і перекрито штраф удвоє чи втрьох... Браконьєри найчастіше просять, щоб на їхню роботу не повідомляли, бо тоді клопоту їм не обібраться. Хто міський, то позбавляють тринадцятої зарплати, чи ще як-небудь притискують. А нас проси чи не проси, однаково напишемо на роботу, бо якось треба з ними боротись, учити якось. Шкода, не завжди помагає.

Небаба-капітан, розказуючи, видно, брав близько до серця всі ті okazji з браконьєрами, яких не можна було віднайти від річки. Й Метелиця слухав не без поваги — любить чоловік річку, воює за неї. Так можна воювати тільки за своє кровне, за те, з чим зріднився.

— Розказувати okazji — всіх не переслухаєш. Бо на воді я не перший рік, усякого траплялось. Чого на воду подався? Та любив її змалечку й рибу любив, тому й опинився на річці. Я тут усе знаю — заводі, стариці, обмілиши. Навіть знаю, де яка яма на Десні та який сом у тій ямі водиться.

— Та певже? — Метелиця не міг стримати свого захоплення.

— Авжеж,— спокійно розказував Небаба, прямо дивлячись перед собою — на бірюзове деснянське полотно, сувій якого все розгорталася й розгорталася перед ними.— Скільки тих випадків — усі й не згадаєш... Якось коло Любеча... Коли ж це? Ага, минулого року, восени. Сам плів на дюральці, Шелемех zostався на катері, готував обід... Заскочив у заплаву широку — славно так, тихо. Ну, думаю, гарна місцинка для риболовлі, влітку не можна спускати ока з неї. Й тільки так подумав, як рука сама пригальмувала човен, бо в чистій воді наче привидилось щось. Повертаю назад — так і є, кілок видніє. Може, й не вгледів би того кілка, та він був обструганий, зблиснуло білим. Я руку у воду — не дістати. А вода холодна, осіп. Що його робити? Роздягнувся до пояса й таки витягнув кілка, а разом із ним — новісінький жак! І якби ж той жак порожній, а то ні, риба є в ньому. Й не ляці чи в'язі, а стерлядь. Чуєш, хлопче, стерлядь! В мене серце так і обіллялося кров'ю. Повипускав я стерлядь у річку, а сам собі думаю: це ж, мабуть, тут не один жак поставлено, треба придивитись пильніше. Й таки моя була правда — знайшов другий, а за ним і третій. А з трьох жаків витрусив сімнадцять рибин, усе стерлядь, одна в одну! Хоч би тобі окунь попався чи судак — ні, сама стерлядь, аж дивно. Сам знаєш, стерлядь ловити заборонено, штраф — п'ятдесят карбованців за одного хвоста, ось і полічи, скільки той улов коштує, мало не тисячу. Як подумаєш — добре, що стерлядь у річці відновлюється, радіти треба, але ж... але ж хто той бузувір, що стільки жаків наставив на неї? І такий мене гнів узяв, що надумав зловити його. Відпливли з Шелемехом на катері униз по воді, залишили катер при березі, а самі на попутній машині назад гайнули. Щоб, значить, сліди свої заплутати, щоб, значить, по найближчих селах думали, наче ми вже геть подались... Ну, дістались уночі до того місця, поховались у кущах, чекаємо. Цілісіньку ніч прождали, а браконьєр так і не з'явився. Ну, його щастя! Може, бачив, як я ще вдень діставав жаки. А може, вночі не ми його вислідили, а він вислідив нас — закинув ноги на плечі й дав дьору. Не один браконьєр вислизнув із моїх рук, не один і попався, та отого, що ми на нього засідку влаштували за Любечем, і досі забути не можу. Не забуваю,

хоч і не побачив, не здибались. Бо так мені ту стерлядь шкода, як дітей рідних.

— Іще навідувалися в ту заплаву? — поспитав Метелиця, який начебто навч побачив усе те, що розповів Небаба, — і як зблиснув у прозорій воді обструганий білий кілок, і мерехтливу сріблясту стерлядь, яка плюскається в річку й миттю зникає в глибині, побачив причаєні в нічній темряві насторожені постаті Небаби й Шелемеха, і навіть їхній давній жаль — що не вдалося вислідити й зловити браконьєра! — зараз передався йому.

— Навідувався весною, та ніхто мене там не чекав.

— От скажіть... На Десні ловлять рибу не тільки браконьєри, а й чесні рибалки з рибоколгоспів. Як ви знаєте — в якому човні сидить чесний рибалка, а в якому браконьєр?

— Та я ж тут знаю всіх рибалок, — усміхнувся самими вустами Небаба. — Рибалок знаю, а от браконьєрів, звісно, не всіх... Розпізнати не штука, розпізнати легко. Бо відразу видно, що в човні сидить чесний чоловік, він не боїться нічого, не ховає погляду. А браконьєр сам на себе не схожий, в нього й на пиці написано, що злодій, що прийшов красти. Але поки браконьєра не зловив на гарячому, він для тебе не браконьєр, бо доказів нема ніяких речових. Спробуй звинуватити — він і в амбіцію вдається, а чого ж! Трапляється, ти вже накрив його мокрим рядном, уже, здається, не викрутитись йому, а браконьєр знає тисячу способів, як порятуватися з біди, бо вчений-превчений... Ось минулого літа ми з Шелемехом зловили такого вушлого коло Кладьківки. Взяли в одного знайомого чоловіка дерев'яний човник і за течією подались, мирно та тихо. Й такі паскочили на браконьєра, коли він саме витягував сітку. Ну, здається, куди вже йому тікати, що говорити? А він таки знайшовся! Дивіться, каже нам, ось випадково на чийсь браконьєрську сітку натрапив. І як ми на нього не насадили — не моя сітка, й годі, а чужа, браконьєрська. Так і в протоколі записали, а він — за свідка. Зумів-таки відмогтись од відповідальності.

— За свідка? Зловили, як витягував свою сіть, — і за свідка? — не міг повірити спантелечений Метелиця.

— Таки за свідка. Спробуй докажи, що то його снасть. Не докажеш...

— Але ж ви впевнені, що сітка не чия-небудь, а його?

— Певність — ще не все. Коли нема доказів, то певність — це лише підозра, та й годі. А за саму підозру людей не хапають і не судять. Пристосувались браконьєри! Кажуть, теперішня міль така витривала, що навіть не боїться нафталіну, їсть килими разом із нафталіном. То й браконьєри такі — нафталін навчилися їсти, а рибу ловити не покинули. От є в нас закони по охороні природи, по збереженню водойм. Либонь, не такі досконалі, раз мусимо відпускати на волю розкрадачів... А вони потім ще й сміються з нас, що обдурили, мовляв!.. Не віряться? І не таке трапляється, всього не перекажеш.

«Цікаве в них життя,— думав Метелиця.— Весь час на воді, весь час у русі, скрізь несподіванки. Та, мабуть, відважні, не бояться нічого, самі ладні наразитись на небезпеку.— І пройнявся холодком хвилювання, наче сподівався, наче був упевнений, що несподіванки не оминуть їх і сьогодні, що випадє пригод і на його, Метелиці, долю.— Така в них робота. В кожного своя. Небаба й Шелемех, либонь, не помічають у своїй роботі ні романтики, ні ризику — все стало для них звичайним, стало трудовими буднями. А хіба можна, щоб піднесеність почуттів обернулась на буденність? А чи ніколи й не оберталася, зоставшись високою, бентежною, тільки вони, інспектори, навчилися ховати свої почуття від стороннього ока під маскою байдужості?»

Шелемех на своїй дюральці обігнав катер і, заглушивши мотор, ген-ген попереду пристав до берега. Небаба, зменшивши оберти двигуна, пригасив хід «Тунця», й плесканий ніс м'яко тицьнувся в пісок.

Шелемех був не один — у човні звелась на повний зріст струпка дівчина, зняла з голови косинку, і враз по її плечах розіллалось туге шпепичне волосся. Дівчина звичним рухом відкинула м'яке пасмо з чола, й на Метелицю м'яко глянули її блакитні великі очі, глянули, хлюпнувши хвилию лагідного сяйва. І вмить те приязне сяйво знайшло відгук у душі Метелиці, в душі, завжди такій сприйнятливій до краси, до доброти, й він уже ладен був привітно усміхнутись незнайомій дівчині, котра так несподівано з'явилась перед ним.

— Ольга, моя сестра,— сказав Шелемех.— Підкинемо до Салтикової Дівичі, там у неї подруга виходить заміж, то закортіло на весілля. Ну, переходи на катер.

Ольга спритно перелізла на борт плоскодонного катера, що низько сидів у воді, й тепер Метелиця побачив її зовсім близько, і в серці йому щось наче обірвалося, занило — мабуть, від того, що Ольга була справді-таки вродлива, й він мав змогу милуватись дівочою красою, відчувати на собі її чарівливість. І щось у манері її поведінки, у виразі свіжого, рум'яного обличчя, у відкритому погляді блакитних очей було таке дружнє, приязне, що Метелиця відчув одразу товариську прихильність до неї і вже не міг заборонити собі відверто розглядати її, розглядати, ніби привласнюючи дівочу красу й чистоту.

— На ночівлю стаємо в урочищі Голеневому, — мовив Небаба.

— Гарзд, — згодився Шелемех. — В урочищі, то й в урочищі, там у нас лісник знайомий, не дасть комарам на поталу. — Й звернувся до Метелиці: — Може, хочеш пересісти на мою «бджілку»? Проскочимо вперед, пере-віримо...

Й коли вже Метелиця сидів у човні, додав:

— Та й рибки годилося б постаратись на вечерю.

— Що, ловитимем? — непорозуміло поспитав Петро.

— Еге ж, ловитимем, — хитрувато всміхнувся інспектор. — Ось я вже зловив.

І, задерши рядюжку, якою було прикрите відро, дістав обома руками чималого щукака, що вогко блищав попелясто-сірими боками.

— Уже зловив, та на юшку ще мало.

— На спінінг? — спитав Метелиця, шукаючи поглядом у човні спінінга, та так ніде й не побачив.

— Може, й на спінінг, — непевно відказав Шелемех, і знову кривенька усмішка заміїлась на його вустах.

«Бджілка» вилетіла на середину ріки і, наче кінь із чотирьох ніг, раптово скочила вперед — і так само прожогом скочили, тільки назад, береги, скочили і вже полетіли-полегіли. А чи то насправді летіла під човном деснянська вода, летіла стрімголов, азартно, весело?

Рівний, бадьорий настрій, пробуджений рухом, знову пойняв Метелицю, і він прокричав голосно, щоб перекрити гуркіт мотора:

— В тебе сестра красива!

І вже коли прокричав, то здивовано відзначив, що Шелемех, сидячи позад нього в човні, наче переродився. М'які обриси обличчя погострішали, в куточках губ

попролягали жорсткувати складочки, й самі губи потверділи, втративши таку звичну мимовільну ласкавість свого малюнка. Ніби сидів на моторі зовсім інший чоловік — із іншою вдачею, й Метелиці здалось на хвилю, що тепер від нього можна сподіватись іншої поведінки, іншого ставлення до себе.

Шелемех розчув сказане, й повільно (Метелиця навіть міг простежити цю поступову одміну) обличчя його відмерзло, й з-під холодної криги проступили м'які та лагідні риси поліщюка, й усміх затеплів у гострих зіницях.

— Красива! — прокричав у відповідь Шелемех. — А заміж ніяк не вийде.

— Чому?

— Бо крутить парубками, як циган сонцем. Якби мала одного, то вхопилася б обома руками, не відпускала, а так перебирає, ніхто їй не вгодить. Не доведи господь таку жінку мати — все життя думатиме, що ти її обдурив, що вона варта кращого.

Й коли за хвилину Метелиця поглянув на інспектора, то знову побачив зовсім іншу людину — уважну, вольову, непоступливу. Ага, це він так міниться в передчутті несподіваних пригод. Цікаво було б побачити його у справжньому ділі — він, мабуть, тоді рішучий і непримиренний, пощади не проси й не жди.

Раптом Шелемех пригальмував човен і, коли звук мотора втих, то сказав:

— Минулої осені у нас тут придибенція трапилася цікава. Бачиш — із правого берега лісок, а з лівого — луги прослались? Йдемо з капітаном отакої пори, як оце зараз, саме вечоріло. Й що бачимо? Навскосяк, хутенько так за течією, пливе лисиця.

— Лисиця? Невже? — не повірив Метелиця, який уже налаштувався слухати жорстоку оказію про браконьєрів.

— Таки лисиця! — підтвердив Шелемех лунким голосом, у якому дзвеніло захоплення. — Підійшли ми до неї впритул, я взяв багор і багром тим лусь по лисиці! А вона що? Обернулась — і назад попливла, до лівого берега. То Небаба розгорнув катера, догнали її отам, — кивнув на мінливу крутію на водній поверхні, — і я ще раз почаствував її багром... Славна лисичка, потім у рибнагляді ніхто не хотів повірити, що ми вполювали її посеред річки.

— Чого ж вона перепливала па другий берег? — поспитав Метелиця, все ще не відводячи завороженого погляду від рухливої крутії на воді.

— Хто відає! — безпечно відказав Шелемех. — Може, хотіла здібатися з рибінспекцією.

Вже небеса звечоріли, лише на низьких хмарах мерхтіли відблиски сонця, що сховалося за обрієм. І Метелиця подивувався: щойно пучок відблисків полум'янів ліворуч за їхніми спинами, а це вже праворуч... ще трохи пролетіли — й знову ліворуч. Звивиста, в'юниста річка, русло її химерне, примхливе, — знає тільки себе, свою вдачу.

Звечоріли й води, по яких вони посувались, — глибокі були й темні, як і небесна вись. Звечоріло пружне річкове повітря, й прибережні верболози, ще недавно такі безтурботні в сонячному промінні, наче сивенькою млою повились, наче задумались...

Із-за кручі появился човник, а в ньому — двоє чоловіків у куфайках та картузах. Один сидів на носі, а другий на кормі, й поміж них лежала величезна купа гілляк.

Обидва пильно дивились на рибінспекторський човен, на Шелемеха й Метелицю — і вже вони ген-ген зникли за течією, а Петра все ще цекли їхні в'язкі, недобрі погляди.

— Браконьєри попливли, — сказав Шелемех, заглушаючи звук мотора. — Думаєш, їздили паливо збирати? Думаєш, паливо повезли додому? Де там! То все для маскування. Може, ті гілляки вони вже не перший раз тягають по воді туди-сюди.

— Чому ж ми їх не зупинили? — поспитав Метелиця. — Перевірили б, чи нема під гіллям заборонених снастей...

— Дивак! — щиро вирвалося в Шелемеха. — Як же ти їх зупиниш, як перевіриш? Чи ти думаєш, що вони готувались до зустрічі з рибінспекцією, то навіть для нас заховали сіті на дно човна? Еге, так вони тебе й чекають там... Сіті в них можуть лежати в брата чи свата або ж приховані в такому місці, де тільки дикі кабани ходять, а людська нога й не ступала ще, хіба браконьєрська... Хай пливуть, я знаю їх, од мене вони не втечуть.

— То оту в'язку хмизу вони й тягають весь час по воді?

— Атож! А як не хмиз, то трави вносять, траву везуть. Ти їх зупиниш, а вони тобі й одкоша дадуть, бо, мовляв, не на рибу вийшли.

Під високим берегом, тицьнувшись носами в глину, стояло два човни, а в них — присадкуваті зігнуті поста-ті чоловіків. Шелемех направив свою «бджілку» до бере-га й хвацько зупинився коло непорушних човнів. Приві-тався, обидва чоловіки охоче (навіть, здалось Метелиці, запобігливо) відповіли на привітання.

— Ловиться? — запитав Шелемех, гострим соколиним поглядом вицілюючи то одного, то другого рибака.— Чи сьогодні ловиться тільки браконьєрам, а чесним рибалкам не йде нічого?

Обидва рибалки догідливо всміхнулись, виказуючи, що втямили інспекторський жарт.

— Ні однісінького ока,— мовив довгообразий рибал-ка з рубцем на підборідді й підніс догори мокру сітку — вибрані з води крила її лежали в одному і другому човнах.

— Так-таки ні однісінької луски? — кривою, недовір-ливою усмішкою всміхнувся Шелемех.

— Та не ловиться,— відказав рубцюватий.— Позала-зила в корчі й сидить.

— Не хоче йти у вапі сіті?

— Не хоче,— згодився довгообразий рибалка. Й зно-ву обидва вони всміхнулись догідливо.

Шелемех устав із човна, поникав понад водою, щось начебто розглядаючи на глинистому березі. Далі здерся на кручу, там попрошкував, роззираючись по боках та під ногами. Обидва рибалки не спускали з нього насто-рожених очей.

— То, кажете, ніхто з вас не виходив на берег?

Рибалки в один голос стали запевняти, що як сиділи в човнах, так і сидять.

— А чії ж це сліди тут скрізь? І ведуть до ваших човнів.

— Та чи мало слідів на березі? — з простодушною наївністю сказав довгообразий рибалка з порубцюваним підборіддям.— Хто хоче, той і ходить.

— То, кажете, ні ока ні луски?

— Ні ока ні луски,— майже радісно відповів бала-кучий рибалка, розуміючи, що на цьому їхня розмова закінчується й інспекція подасться своєю дорогою.

Відчалили, й Шелемех якийсь час мовчав, зосереджений, похмурий, а потім таки заговорив — і кожне слово пашило гнівом, гарячими присками прискало.

— Обоє з риболовецького колгоспу, не вперше здибую на річці... Ні ока ні луски! Ну, заждіть, ви ще мені попадетесь. Думаєш, не було в них улову? Був, та зуміли сплавити. Вони й справді з човнів не вилазили, а на березі походжено, й на кручі є свіжі сліди, я добре придивився. Ну й мастаки! Ні луски ні ока!

— А де ж вони поділи улов? — поспитав Метелиця. — І якщо це дядьки з риболовецької артілі, то хіба за ними треба стежити, перевіряти?

— Де поділи улов? — по мовчанню обізвався Шелемех, і слова його вже не пашили недавньою люття, повистигали трохи. — Умовилися з жінкою, чи з дядиною, чи ще з якоюсь хоробою, та хороба прийшла на берег, вони висипали їй рибу в мішечок, — і все. Ні луски ні ока! А хороба вже знає, який дати лад судачкам і в'язькам! По слідах видно, що не так давно та хороба й навідувалася сюди, не встигла відійти далеко.

— А може, правду сказали? Може, не ловиться риба, в корчі позалазила?

— Дивак! — буркнув Шелемех. — Та нема такого браконьєра, який зумів би обдурити мене. Він ще тільки надумає брехню сказати, а я вже наперед її знаю.

З того відра, що стояло в дюральці, прикрите рядюжкою, Шелемех дістав не тільки щупака, яким хвастався перед Метелицею, а й окуня, а й судака слідом за ними, та ще в'язька на додачу. Рибу вже було почищено, вительбушено, порізано на чималі шматки й кинуте в те саме закіптюжене відро з водою, а відро підвішене на металевій тринозі над багаттям.

А багаття було розкладене на крутому березі, коло якого Десна вигнулась підковою, вигнулась так, ніби терлася спиною, мов упокорений, великий звір. Деревя похмурого урочища Голеневого стояли над самим урвищем, чимало з них попадали з кручі вниз, бо вода підмила землю, підмила їхнє коріння... Багаття цвіло великою квіткою, кидаючи довкруг мерехтливі, сяйні відблиски, і всі зібрались коло нього — старший і молодший Небаби, Шелемех, Метелиця, Ольга. З ліспикової хатини, чим обійстя сягало чи не до самої кручі, прийшли до вог-

ню дід і хлопчик. Дід був батьком лісника, якого сьогодні вдома не виявилось, бо викликали в район на нараду, а хлопчик — сином, шестикласником. Господині теж не було — ввечері подалась у недалеке сільце Горицю до матері.

Неподалік ріс великий кулястий кущ глоду, й Метелиця все не міг надихатись медовими пахощами його цвіту, — то відходив од куща, то знову повертався до нього. Солодкий, дурманний дух глоду приємно паморочив голову, вогонь багаття навівав добрий, меланхолійний настрій, і Метелиці зараз щасливо почувалось тут, у похмурому урочищі на березі півночі Десни, й він думав про те, що не звідав би цих хвилин щастя й піднесеності почуттів, якби не поїхав у відрядження, якби не познайомився з Небабою та Шелемехом.

Співали солов'ї. Тут, на волі, у вогкому нічному повітрі голоси їхні були чисті, мов співучі джерельця, і, либонь, убирав би і вбирав у душу їхній щебет. Тьохкання пронизувало темряву, тьохкання наче розцвітало вогнем дивовижної краси, і той пристрасний вогонь яскрів у кожному солов'їному звуці, в кожному колінці, не схожому одне на одне. Линули й линули джерельної чистоти звуки, й Метелиця думав про те, що ніхто, мабуть, — ні серед птахів, ні серед людей, — не зугарен так прекрасно повідати всьому світу про свою любов, як солов'ї. Повідати натхненно, на повен голос, щоб піснею своєю не тільки заглушити й знебарвити пісні інших птахів, а й зачарувати людське серце, пробудити прагнення любити, бути любленим, віддати комусь свою ніжність...

І, слухаючи солов'їв, Метелиця не спускав погляду з Ольги, котра мовчки, підібгавши ноги, сиділа коло багаття на простеленому брезенті. Коли пригасав огонь, обличчя її повивала ніби тінь зажури, воно набирало загадковості, а коли раптовий спалах яскраво хлюпав на всю її постать — обличчя ставало щире й миле, не лишалось і сліду недавньої загадковості.

Очікуючи, поки звариться юшка, чоловіки вели розмову про Десну. Мовляв, у цьому році вода в річці майже не піднімалась, бо й снігів узимку випало небагато, й дощі весною перепадали рідко. Лісників батько (Бойко Сидір Іванович, років близько сімдесяти, на обличчі — не шкіра, а репана-перерепана кора, говорить із характерною

поліською вимовою) й до нинішнього дня не міг позбутися здивування перед тією великою повинню, яка стояла на Десні три літа тому. Таку повинь він пам'ятає тільки ще зі старих часів, дореволюційних. Десна затопила низький лівий берег скільки сягало око, та й урочище теж, хоч і на кручі, в ліс прийшла вода, затопила їхню хату. Що, не віриться? Й самому тепер не йметься віри, та було, було.

Небаба та Шелемех розповіли, як тієї самої весни, коли стояла повинь, рятували людей і худобу в приміських селах, що лежать на Десні. Ходили на катері просто по сільських вулицях, по городах, по обійстях, а до хат приставали мовби до причалів. Знімали людей зі стріх, із горищ, із дерев — кого куди загнала нагла вода. З людьми було спокійніше, а от із худобою — важко, бо корови боялися ступати на залізну палубу катера, не хотіли пливати за судном.

Метелиця слухав балачки, які точились про примхливу річку, і, дивлячись на її спокійну течію, майже не вірив почутому. Тиха, безшелесна річка зараз від берега до берега була наче налята свіченням нічного зоряного неба, вона беззвучно, здається, котила вдалину світло далеких зірок, їхню золоту куряву. Несла й несла, та не могла все сплавити за обрій, з-перед очей, бо ж хіба можна вичерпати небо безмежне, вибрати зорі, вишити їхнє світло?

— Авжеж, і звірі є в урочищі, чому ж нема, — скоромовкою оповідав Сидір Іванович. — Кабани водяться, лосі, зайці, вовки, лисиці, всякої всячини вистачає. Та найбільше комарів. Раніше по лісі ходила людська та колгоспна худоба, випасали пашу, витовкували бур'яни, а тепер худобу не пускають, бо урочище, то погнало таку кропиву, що не продерешся, земля мокра, сире, от і повнісінько стало комарів... А ще білки є. Колись водилися бобри, тепер немає... В Гориці навесні що сталось? Посеред білого дня забрело в село маленьке лосенятко.

— Федір Командичко побачив коло своєї хати, — докинув хлопчина, що уважно слухав балачку, посвічуючи вуглинами очей то на одного, то на другого співбесідника.

— Авжеж, Командичко побачив... Стало воно коло хати — мокре, нещасне, тремтить. Федір підійшов до нього, а воно й не думає тікати і дивиться жалько так.

— Заслабло,— знову докинув хлопчина твердим, не по-дитячому зміцнілим голосом.

— Еге, заслабло... То Федір покликав ветеринара, а ветеринар уже вилікував те лосеня. Бо коли годен поособити корові чи свині, то й лосеня порятує чоловік... Побуло воно в Командичка, а потім оклигало, й Федір на машині відвіз в урочище й випустив на волю... Бачте, звір, хоч і молоденький, а заслаб — і догадався в село прийти до людей, щоб порятували. Неспроста ж, правда? Знав, що не скривдять, що підлікують. Чудно, як задумаєшся про все.

— Самим не страшно в лісі жити? — запитав Метелиця, і в цю мить зловив на собі Ольжин погляд — поглянула на нього десь аж із глибини своєї замисленості та замріяності, накликаної полум'ям багаття, весняною нічтю. І Метелиці добре стало від того погляду, піби між ним та Ольгою нап'ялась тоненька ниточка — ниточка порозуміння.

— А чого боятися? Скрізь люди — що село, що поле, що ліс... А вовків уже стільки нема, як у старовину, хоч і тепер ліс не обходиться без вовка.

— Діду, розкажіть їм про Гнідка,— попросив хлопчина, не зводячи очей із вогню.

— Можна й про Гнідка,— згодився Сидір Іванович,— теж цікава okazія... У нас тут на Десні та в урочищі всього наслухаєтесь... Гнідко — це кінь такий. Пасся він коло Купріянових Верб, є така місцина в урочищі. То ви, мабуть, не повірите, як скажу... Гнідко вбив копитом вовка! Видно, довго бився кінь із вовком, бо трави багато потолочили. Прийшов уранці до Купріянових Верб конюх, щоб Гнідка забрати до стайні, аж дивиться — вовк мертвий ошкірився на землі, а неподалік пасеться Гнідко... Добре, що підкований був, це ж він, мабуть, залізною підковою вбив сіроманця. На того Гнідка навіть із району приїжджали дивитись.

— А конюх здер із вовка шкуру й здав у Куликівці в заготконтору,— додав хлопчина.

Снувалась некваплива бесіда, горіло багаття, й добре почувалось Метелиці в поліському урочищі, на березі завороженої ріки. Добре було прислухатись до звучання слів, приглядатись до облич, помічати скупі жести, сповнені якогось, здавалось, незвичайного, місткого значення, добре було думати про те, що в його молодому житті ще

багато попереду таких прекрасних ночей — десь у полі чи в лузі коло вогнища, багато зустрічей і розмов із незнайомими людьми. Він уже уявляв собі ці майбутні картини й зворушувався від думок про них так, начебто вони постали перед ним навіч, начебто пережив їх насправді.

Та ще було йому добре й тому, що бачив Ольгу — так несподівано з'явилась вона сьогодні, наче з річкової піни вродилась! І хоч вони ще не встигли перекинутись жодним словом, та Метелиці чомусь кортіло думати, кортіло вірити, що зустріч ця не випадкова, що знайомство їхнє не обірветься так раптово, як почалось, а подарує йому, Метелиці, саме ті почуття, на які він давно сподівався, які підозрював у собі, та поки що не звідав їх, не пережив... І так думаючи, так сподіваючись, трохи аж ніяків за свої сміливі мрії, про які Ольга не могла, звісно, здогадуватись. А може, й вона переживає щось подібне, а може, й вона в полоні передчуттів, у яких ніколи йому не візпається?

Коли тут же, на березі, повечеряли, коли поговорились, то хлопчина, що ловив кожнісіньке слово, сказав своїм твердим, не по-дитячому зміцнілим голосом:

— А я сьогодні лосів бачив у лісі, знаю, де ночують. Показати?

— Ти ще лосів колошкатимеш серед ночі,— невдоволено сказав Сидір Іванович.

— Їх не наколошкаєш, бо вони нічого не бояться... У мене й ліхтарик є.

— Не храбруй,— застерезливо мовив Шелемех. — У лісі всяке трапляється.

— Та я урочище знаю, мов свою хату,— спокійно сказав хлопчина.

Й тут Метелиці спало на думку... Спало на думку, що справді-таки цікаво пройтись через нічний ліс, спробувати побачити лосів. І, намагаючись приховати хвилювання, що вмить пойняло єство, та надаючи голосу безпечності, звернувся до Ольги:

— А чом би не сходити в гості до лосів, га?

Дівчина ще не відповіла, та Метелиця був певен, що відмовить, що всміхнеться глузливо,— та й хіба не всміхнешся, коли так лукаво позирає на тебе її рідний брат, коли Небаба-капітан, либонь, покладаючись на її здоро-

вий глузд, чекає відмови, коли навіть старий Небаба, котрий мовчки просидів усю вечерю, скинув дрімоту й пожував пухирчастими губами, з яких начебто випустили повітря?

— Гаразд,— мовила Ольга, зводячися з трави.

Й не встигли ще відійти від річки, від катера та багаття, як чорний ліс обступив їх похмурою ватагою, як опинились в океані ночі, на самісінькому її дні, а там, угорі, над верхами старих дубів, крижаним світлом переблискували зірки. Й тут, в океані ночі, вони були не самотні — вони були разом із солов'ями, що, невидимі, оточили їх лунким, виразним тьохканням. І пташок не можна було не слухати, бо солов'ї перемовлялись не тільки між собою, вони виливали в співі не тільки свою пристрасть, якій не було кінця,— ні, вони, либонь, хотіли сказати щось і Метелиці, начебто виражали і його почуття.

— Славно, правда? — поспитала Ольга, й голос її од нічної вогкості поглухшав.

Метелиця, щасливий, що вона згодилась піти, що зараз так невимушено, по-дружньому обізвалась до нього, сказав радісно:

— Ось скільки слухаю — і ніяк не можу наслухатись, і кожної весни здається, що співають вони все краще й краще. Дивно, так!

— Чому дивно? — заперечила Ольга. — Змінюється ви — змінюється й ваше сприйняття, а змінюється сприйняття, то й насолода відмінна. А солов'ї, мабуть, співають так, як і співали в давнину.

— Їх в урочищі стільки, мов комарів,— сказав хлопчина, нечутно ступаючи поряд із Метелицею.— Ще поспівають трохи, а піде хліб у колос — повмовкають.

— О, о, як витинає, як старається, мастак, та й годі! — не міг стримати захоплення Метелиця, зачарований незвичайної мелодійності колінцями, а що вже чисті були, лунки! — У мене таке враження, наче то співає, горить невидимий огонь, що поселився в маленьких пташиних грудях, і солов'ї, щоб не згоріти, щоб не задихнутись, мусять весь час видихати й видихати його. Слово честі, то звучить так їхній солов'їний огонь, то не колінця — то разки живого вогню!

Хлопчина покрадьки зітхнув, слухаючи захоплені речі Метелиці, а дівчина сказала:

— Мабуть, дуже закоханий у свою солов'їху, раз так у нього виходить. Не 'був би закоханий — хіба так заспівав би? Не допомогло б ні вміння, ні артистизм... Я вчусь у педінституті, готуюся стати вчителькою молодших класів, у нас сама тільки молодь...

— Ваша молодь ще тільки вчиться співати? — поспитав Метелиця.

— Еге, наші хлопці ще тільки співати вчаться, куди їм до цих солов'їв! То я всяких співів наслухалась, а найбільше — фальшивих. Ото слухаю й думаю: тьохкай-тьохкай, хлопче, нема в тебе ні в душі, ні в серці, то й у голосі не появиться.

— Бідні студенти, ви їх бачите наскрізь! — удавано влякано сказав Метелиця, якому чомусь сподобалась Ольжина прозорливість і байдужість до залиціальників.

І враз — зовсім із іншого боку, де й досі витинав отой мастак, яким заслухався Метелиця, — пролунав гоструватий солов'їний посвист, іще короткий та хрипкуватий посвист, у якому, проте, почулась велика гамована сила, почулась напруга, на яку не можна було не відгукнутись внутрішньо. Далі пролунало друге, третє колінця, за ними ще, — й поступово солов'їний голос чистішав і начебто все ясніше починав сяяти невидимим навіть у темряві чарівним світлом. І раптом знебарвились, пригасли пісні всіх інших солов'їв, хоч вони й далі співали, — у темряві нічного лісу тепер володарював, розкошуючи, голос лише одного солов'я, і той солодкий голос пропизував морок, ліс, пронизував із солодким боєм знеможене від утіхи серце молодого Метелиці.

Вони спинилися, слухаючи, й зненацька... й зненацька Метелиці подумалось, що той соловей чимось схожий на нього, бо й Метелиця такий самий щирий, відвертий, він іноді ладен весь обернутись на доброту, на ніжність, тільки б від тієї доброти й ніжності було комусь легше жити на світі. Кому? Батькові, матері, сестрам, редакційним друзям та ще тим людям, з якими стикався в своїх газетярських мандрівках... А зараз, в урочищі Голеневому, він ладен був віддати свої найкращі почуття оцьому хлопчику, котрий мовчки стояв поряд, і притихлій, завороженій Ользі.

— Аж не віриться, що так буває, — проказав Метелиця, маючи на гадці і свій настрій, і красу живого, одухотвореного мороку травневої ночі.

— Тут ще не таке буває,— обізався хлопчина.— Як почнуть тріщати, як почнуть ляскати — дідуньо до ранку не можуть заснути, все кречуть і лаються.

— Дідуньо лаються? — несподівано засміявся Метелиця.— А чого лаялись? У дідуня, мабуть, безсоння, бо насався за все життя, то хай би слухав тепер солов'їв.

— А й так,— подумавши, згодився хлопчина.

— То далеко ще йти до лосів? — обізвалась Ольга.— Бо вже скоро мені стане страшно.

— Не дуже далеко,— не зразу відказав хлопчина.— Дійдемо до ярка, там...

— То ви на весілля до подружки? — поспитав Метелиця.— І з ким вона бере шлюб?

— На весілля,— мовила Ольга тоном, у якому враз побільшало тепла.— Неподалік на Десні є село Салтикова Дівиця, моя подружка з того села, а вчиться разом зі мною. Молодий у неї трактористом робить у колгоспі, славний такий, дотешний. Щонеділі навідувався в студентський гуртожиток, усе здавалось, що міські відіб'ють у нього наречену. А як вони могли відбити, коли вона про свого Дженджуристого й думає, більше ні про кого... Дженджуристий — це прізвище таке в нього. Не захотів чекати до останнього курсу, коли інститут закінчить його Віра, зараз ось розписуються.

— Дженджуристий любить її,— впевнено сказав Метелиця, подумки радіючи, що є на світі таке глибоке, міцне почуття.— Ось недавно я бачив у Києві...

Й почав розказувати, як пізно ввечері ходив по парку в самісінькому центрі міста. Горіли ліхтарі, присвічували свічки каштанів, і в їхньому химерному весняному світлі майже на кожній лаві сиділи закохані. Хто тримаючи руку в руці, хто обнявшись, хто цілуючись, на деяких лавах навіть сиділо по дві-три пари, сиділи впритул... Чи раніше Метелиця не бачив такого, чи з іншої причини, та від раптового, незрозумілого хвилювання йому сперло віддих, серце заболіло, й він мусив спинитись у темному місці, щоб отямитись... Бо здавалось, що й повітря в цьому парку незвичайне, що пронизане воно збудливим, сильним струмом, і тиша цього парку була особлива, крила в собі таємницю чужої радості, притишених шепотів, переривчастого дихання, теплих доторків уст.

Хлопчина йшов трохи попереду, присвічуючи ліхтариком, і, либонь, не чув його розповіді, а Ольга, вислухавши, сказала:

— Все — наче на спектаклі. Й нащо прилюдно цілуватись, обніматися? Нащо виносити напоказ почуття, які правдиві тільки тоді, коли хлопець і дівчина удвох, а перед кимось — почуття вже брехливі, то обман.

— Авжеж, — згодився Метелиця, який, нарешті, зрозумів, — чому йому тоді, в парку, стало важко, мало не задихнувся, — очевидно, від неусвідомленого відчуття протесту проти афішування інтимних стосунків, яке в ньому пробудилось, од цього мало не колективного голублення-милування — обнімання — цілування — зітхання — шептання. То вже справді були не почуття, а тільки відголоски почуттів, бо іншими вони не могли бути за привселюдного огляду. Й Метелиця, перейнявшись Ольжиними думками, повторив: — Авжеж. Любов — тільки удвох, ніхто не має втручатись у почуття двох людей, що люблять одне одного, тут навіть сторонній погляд завадить. І коли виставляють почуття напоказ — то лише гра в почуття, го лише хизування. Я згоден із вами, що любов треба берегти глибоко в душі. Навіть коли говориш із кимось про свою любов — вона вже втрачає від того, блідне, згасає. Розказувати — наче роздавати, розкидатись любов'ю!

— Так, — мовила Ольга і вмовкла, ніби замислилась над тим, що сказав Метелиця. А він чекав — хай би обізвалась, бо говорив не просто так, а саме для неї, й не про когось, а про себе, про свою душу... Авжеж, сповідався, й Ольга мала б утямити, що він сповідається.

— То де твої лосі? — притишуючи голос, поспитав Метелиця в хлопчини, що присвічував попереду ліхтариком, — у його промінні зелень на деревах здавалася безбарвно водянистою й начебто прив'ялою.

— Та мали вже бути, — невпевненим, винуватим голосом проказав хлопчина, зупиняючись.

І вони вирішили повертатись назад, бо де ж це чувано — блукати посеред ночі в урочищі й шукати зустрічі з дикими звірами?!

Метелиця все ще був під враженням їхньої розмови, й Ольжині слова про правдивість людських почуттів дзвеніли йому в свідомості... дзвеніли, мов голоси солов'їв, які й не думали втихати. Добрий, піднесений настрій не

полишав його, немов душа теж не вмовкала й на хвилику, а витьохкувала від щастя, навчившись у невгамовних пташок.

— Ого, як зайшовся! — вражено сказала Ольга, бо раптово солов'їний посвист пролунав над їхніми головами, пролунав по-розбійницьки зухвало, безстрашно, молодецьки. Аж морозець просіявся в Метелиці поміж лопаток, аж волосся на голові заворушилось од гострої втіхи. — Ну, цей, мабуть, перещебече всіх. Скільки їх тут, господи! Й співають один краще від одного, й навіть так гарно, що не здатна сприйняти всю красу.

Так гарно, що не здатна сприйняти всю красу? Метелицю вразило Ольжине зізнання, бо й справді — хіба він сам годен осягнути всі чари солов'їного співу? Авжеж, ні, ось чому наступні колінця пташиної пісні здаються йому не чуваними раніше, не пережитими, не сприйнятими. Так, очевидно, й з любов'ю? І з усіма людськими почуттями? Щодень відкриваєш у них нові й нові відтінки, а які ж незвідані глибини чекають на тебе завтра й позавтра?

В голові було тісно від думок, що паморочили свіжим хмелем, що сповнювали вірою у власний розум, і Метелиці знову закортіло поділитися з кимось тими почуттями, що дурманили єство, віддати частину своєї доброти й ніжності, вділити від щедрості серця.

Ох, як співали солов'ї в урочищі — кожен зі свого срібного горлечка посилав у океан ночі не звуки, а переливи вогню лункого, кожен озивався сяйними, різкими пострілами, й вони гриміли довкруг, творячи вражаючу красу травневої ночі! Ох, як співали солов'ї в урочищі — піби намагались розкрити таїну своєї пристрасті, таїну немислимо високого пташиного щастя, тільки зумій осягнути своїм зачарованим розумом! Співали в самозабутті — ось, здається, розірветься серце в якогось на найвищій, на найпрекраснішій ноті, й нічого не зостанеться від солов'я, тільки відблиск його полум'яного співу, тільки тінь спомину.

Хтось поторсав за плече, й Метелиця, прокинувшись, спершу не міг утямити — де він? Лежить на сіні, перед відчиненими дверима — старий дуб із вузлуватим гіллям. Ага, це ж він учора вклався спати в хлівці, лісників хлопчина й завів сюди.

— Вставай, — термосив за плече одягнутий і свіжий Шелемех. — На браконьєрів підемо.

— На яких браконьєрів? — усе ще не міг отямитись Метелиця, важко міркуючи: наснились йому солов'ї і нічні походеньки через ліс чи справді все це було. Й коли зрозумів, що не наснились, що був похід через ліс у пошуках лосів, що були солов'ї й розмова з Ольгою, то остаточно прокинувся і, відчуваючи, як сповнюється радістю від гарних споминів, сказав бадьоро: — Авжеж, авжеж, ходімо!

— Пригадуєш, зустріли ми вчора двох на річці? — говорив Шелемех, коли йшли до берега. — Оберемок палива везли в човні? То годилося б пошукати отих дроворубів. — І, побачивши Небабу, що з катера закинув у воду вудочку, сказав капітану: — Зробимо ранковий профілактичний обхід... Ось навіть об'явилися ентузіасти із гущі високосвідомої громадськості, — весело кивнув на Метелицю.

— Не спізнуйтеся на сніданок, — тільки й сказав Небаба, не відриваючи погляду від поплавця.

Сонце ще не зійшло, молодий весняний світ тільки пробуджувався. Повита біластим туманцем, важко вирізьблювалася соковита зелень дубів — урочище мовби додумувало якусь нічну свою думу, й дерева зосереджено сипились. Чувся легкий перехлюп солов'їних голосів, що за ніч утратили свою напругу, якийсь остаточний, неперевершений артистизм, — удосвіта вони були спокійніші, не такі безоглядно чарівливі... Й Десна ще тільки прокидалась; там, де на її живе дзеркало наче хтось подихав, проступали мінливі сивини — мінливі сивини серед темної, бездонної голубизни; та ще ген-ген курівся над поверхнею легкий димок — серпанок, наче витав дух незабутих днів першотворення. Із протилежного берега чувся свіжий голос зозулі, про який Метелиці хотілось думати, що то дерев'яний: немов те живе дудіння народжувалось не в живих пташиних грудях, а в кленових... ні, швидше у вербових, бо з того берега сивіло верболозами.

Коли рушили за течією вниз, Метелиці знову згадалось, як учора ходили дивитись на лосів, і він, поки не сховалися за кручею, не спускав погляду з катера: може, розбуджена звуком мотора, вийде на палубу Ольга?..

Шелемех примостився на кормі, правив човном, і Метелиця (тільки вже без учорашнього здивування) відзна-

чив, що риси інспекторського обличчя знову змінилися — у складці губ появилася твердість і жорсткість, підборіддя начебто поважчало, а вилиці випнулися і погострішали. Й тепер сидів у човні чоловік, готовий до несподіванок, до випробувань, чоловік, який знав, на що йде і що його чекає. І Шелемехова зосередженість внутрішня та рішучість уже передались Метелиці — почувався здатним на відважний вчинок, на подвиг, на героїзм, і тіло його налялося силою, потугішало.

Де-не-де стояли у верболозах самотні човни, а так — ніде нікого. Слались навсібіч сиві деснянські дзеркала, пустельно було довкола, погідний настрій панував у природі. І вже підупала відвага молодого Метелиці, непомітно звітрилась його рішучість, і вже він думав, що гостроту відчуттів зуміє пережити тільки в мареннях, а не насправді.

А чого це Шелемех так пильно вглядається в низький, порослий очеретами та верболозами берег? І начебто головою кивнув раз та вдруге, мовляв, дивись, Метелице, уважніше, це прогав.

Петро пильно зорив — ніде нічогісінько, супокій води, супокій прибережних заростей, найпрозоріший сувій туманцю застиг...

Човен увігнався в зарості, з шерехом розступилися очерети, умить позастигавши, й у тиші, що наступила з вимкненням мотора, вдарив рясною треллю соловей.

— Та заціпило б тобі, — зле сказав Шелемех. — Уночі, бачте, не наспівався.

Шелемех до чогось прислухався. До чого? Вже ж не до солов'я. І враз неподалік обізвалася зозуля — полетіло вогкувате, ніби з вербових грудей, дерев'яне «ку-ку». Шелемех, кривлячись, наче од зубного болю, ступив ногами, озутими в чоботи з високими халявами, прямо у воду й за якусь мить зник у кущах.

Метелиця zostався сам, не відаючи, що чинити, бо рибінспектор не дав ніякого наказу. З поверхні води ледь чутними струменями знімалось тепло, м'яке й лагідне. Не вмовкав соловей, і линуло вогкувате вербове кування возулі. Метелиця сидів ні в сих ні в тих — йому здавалось, що рибінспектор зараз переслідує бракон'єра, між ними зав'язалася сутичка... І вже звівся та й, ставши на ніс човна, стрибнув на розложисте гілля верболозів, щоб не вскочити у воду.

Куди йти? В якому напрямку подався Шелемех? Став, прислухався — не чути ніякого шарудіння, ніяких шелестів. Гущавина, запустіння, дух болотяної вогкості, ще якоїсь, либонь, минулорічної гнилизни. Й надокучливе миготіння комарів, що, потривожені, знімались хмарами й кружляли навколо Метелиці.

Обережно продирався вперед і скоро вийшов на ледь-ледь видну стежечку, що вела поміж старих осокорів, поміж заростей кропиви. Позирав навсібіч, готовий до будь-якої несподіванки, і враз — праворуч, на траві під кущем верболозу — наче зблиснуло щось... Метелиця звернув зі стежечки — під кущем лежала рибальська сітка, ще вогка, ніби щойно з води, або ж від ранкової роси. Мимовільно нагнувся, перебираючи пальцями дрібненькі вічка сітки, а потім впустив додолу, бо здалось, наче поблизу хтось є.

Озирнувся — ніде нікого, пустельно, тільки голос зозулі лине над хащами. Ступив Метелиця од куща верболозу, де лежала сітка, спинився, прислухаючись, знову ступив кілька кроків. І присів — знизу подивитись, попад землею... Ніде нікого...

Звернув убік, щоб знову вийти на стежку, як раптово наткнувся на чоловіка. Чоловік сидів навпочіпки, спиною до Метелиці і немов не чув його наближення. Невже й справді не чув? І чому вкляк непорушно, не обернеться?

Метелиця, все ще відчуваючи в грудях холодок страху, кашлянув. І тоді чоловік повільно звівся з землі, а коли звівся — так само повільно обернувся до Метелиці. Обертаючись, провів долонею по обличчі, й Метелиця з жахом помітив смугу крові на його щоці. Й лише по хвилі збагнув, що то з роздавлених комарів — мабуть, чоловік цей давненько прокапарів навпочіпки, боячись поворухнутись, от комарі й обсіли його...

— То ваша сітка? — запитав Метелиця, розуміючи водночас, що не має ніякого права допитувати незнайому людину.

— Яка сітка? — хрипко поспитав незнайомець.

— А ген лежить під верболозами.

Чоловік, голосно шелешаючи по траві гумовими чобітьми, підійшов до куща, нагнувся над сіткою, подивився так, наче вперше бачив.

— Не знаю, — сказав, — чия це сітка. Я тут рву траву.

І справді тримав у руках жмуток довгокосої трави. Був чоловік худенький, з жовтавими очицями, що полохливо позирали на Метелицю, хуленько нишпорили по заростях.

— Хтось, мабуть, залишив,— додав чоловік, потроху оговтуючись. Видно, теж був ошелешений несподіваною зустріччю.— Треба почекати, може, хазяїн і навідається.

— Не розумію,— мовив Метелиця,— й хто тільки міг кинути новеньку сітку...

Слухаючи його мову, незнайомиць отямлювався все більше — в жовтавих очицях поменшало переляку, зникла обачність у руках. Проте нагнувся, ще трохи вирвав трави.

— Хтось навідається,— сказав,— бо де ж це видано, щоб хазяїн відцурався своїй сітці.

Затріщали куці, й Шелемех — із розпашілим обличчям, злий, здається, на весь білий світ — наткнувся на них.

Зовсім не здивувався, що бачить Метелицю та незнайомого чоловіка, зміряв того важким поглядом — так, напевне, дивляться тільки на ворога.

Й під тим поглядом незнайомиць знову зів'яв. «Чому він боїться,— думав Метелиця.— Остерігається, щоб ми не заплідозрили в чомусь лихому?»

— То що, Сулима,— сказав Шелемех, який, видно, знав цього переляканого чоловіка, — знову здібалися з тобою?

— Краще б з тобою не здібатися,— буркнув Сулима.

— Чия сітка? — гостро спитав рибінспектор. — Не твоя, правда?

— Авжеж, не моя,— згодився Сулима.— Він її знайшов, а не я.

Й кивнув на Метелицю. Мовляв, із нього й питай, а не з мене.

— А ти, Сулима, прийшов сюди рвати траву,— допитувався Шелемех, уже наперед знаючи, що йому відповідатимуть.

— Хіба не бачиш? Трохи треба привезти додому трави, нагодувати корову.

— Й так далеко забився?

— А хіба тут заборонено рвати? — понуро відказав Сулима.

— Де ж твій напарник? — допитувався рибінспектор.

— Який напарник? Чого ти чіпляєшся? Що, хочеш приписати мені цю сітку? Не вдасться, не старайся.

— Слухай, Сулима, з тобою ми вже не вперше отак...

— Як це не вперше? — вже почав насідати Сулима на рибінспектора. — Ти зловив хоч раз? Ти сьогодні мене зловив? Чого сікаєшся? Ото коли зловиш, тоді й казатимеш. А сітку сам бачу вперше... Почекай, може, хазяїн об'явиться.

— Ага, то ти ще й знущаєшся, кепкуєш? — Рибінспектор уже не гамував гніву і, здавалось, ось-ось ударить непоказного Сулиму, худенького, що його й вітер міг би здмухнути з місця.

— Хоч за тобою сила і влада, але не кричи, — мовив Сулима, який ставав усе спокійнішим, чим дужча пасія опановувала Шелемехом. — Не на того наскочив.

— Сітку заберемо, — сказав рибінспектор, — і складемо протокол. — Він, злостячись, дістав із кишені папір, кулькову ручку. Ставши навпочіпки, на одному коліні почав писати, проказуючи крізь зуби: — Протокол... Складено двадцять п'ятого травня... сімдесят третього року... в кущах знайдено сітку... Сулима Павло з села Салтикова Дівиця за свідка, відмовився визнати сітку своєю.

— А чого мені чуже визнавати своїм, — буркнув Сулима.

— Розпишись ось тут, — Шелемех під самісінький ністицьнув складений протокол.

— Розписатись можна, чому ж не розписатись, — бубонів Сулима, виводячи літери. — А тільки чого сікатись? Чого нападати? Я собі рву траву, та й годі. Може, ця сітка тут сто років лежить? Аж чудно — й справді новенька, це ж хтось навідається по неї.

— Розкажи, стара, хлопцям, — недобре ошкірився Шелемех, згортаючи сітку. — Розкажи, стара, хлопцям, бо вони дурні, зелені, невчені.

Метелиця, слухаючи їхню балачку, стежачи за Сулимою, бачив, що той бреше, викручується, — то таки він кинув сітку, тікаючи від рибінспектора, бо чого б сидів нищечком навпочіпки, що комарі покусали до крові, чого боявся поворухнутися? Сподівався пересидіти напасть, сподівався, що обминуть, не знайдуть у заростях, але не обминули, таки натрапили. Відмовився від своєї снасті — чужа, мовляв. І спробуй докажи, що не чужа, а його, Сулими, коли й справді не заскочили на гарячому, не

впіймали з рибою, а тільки у верболозах здибалися з ним — рвав чоловік траву для корівчини. Ну й діла! Недаремно ж казали, що рибінспекторові треба бути хитрим і розумнішим за браконьєра, тільки тоді зловиш, обдуривши.

Правду казали. Бо ось стоїть перед тобою з пучком трави в руках браконьєр, поряд лежить заборонена снасть, яку кинув, тікаючи, й тепер відмовляється від неї. А як ти доведеш йому, браконьєрові, що таки він злодій, а не хтось інший? Як доведеш, коли браконьєр не згоджується — і не такий дурень він, щоб згодитись, щоб визнати вину.

— То, либонь, не востаннє зустрінемося,— сказав Шелемех, згорнувши сітку.

— Світ широкий,— згодився Сулима. Були в нього повиті смутком жовтаві оченята — мабуть, не хотілося розлучатися з сіткою. Та що вдієш? Виходу ніякого.

Коли вже повсідалися в човні, Шелемех сказав:

— Цього Сулиму ще нікому не пощастило зловити. Спритний, мов заєць. Усю Десну знає, як свою долоню. То його здиваєш аж під Максимом, то під Конятином, то під Максаками — скрізь шастає. І ніхто ще не впіймав його з рибою. От що вже хитріший за всю рибінспекцію, то хитріший. Оце сьогодні він трохи чи загавився, чи що, але я встиг засікти його з річки. Він саме-саме в куці пірнав, я його й помітив. Але й сьогодні викрутився. Авжеж, сітка його, але спробуй доведи. Каже, що ти знайшов, що ти йому показав сітку. Ну й зух! Але він уже вчений, йому хитроців не позичати. Ще попадеться, бо однаково не кине ловити рибу. А не кине — попадеться.

Метелиця згадав, як Сулима непорушно сидів навпочіпки... як повільно обернувся... як провів долонею по обличчі — й залишив криваву смугу, роздавивши комарів... як тримав у руках довгокосу траву. Згадав усе — й засміявся.

— Чого регочеш? — здивувався Шелемех, зорячи вражено. Й поступово його лице тануло, відмерзали риси обличчя, м'якшав зір, який і досі начебто перебував у безмовному двобої з невидимим суперником. Нарешті Шелемех став схожий на себе іншого — лагідного та приязного поліщука, з котрим і маку втреш, і пироги спечеш. А тоді, відійшовши душею, рибінспектор і собі

всміхнувся, покрутив головою, ніби чудуючись із витівок Сулими, з його нахабства, брехливості.

— Й таких багато? — запитав Метелиця. — Що стали артистами в цьому ділі, віртуозами?

— Небагато, а є. Наш начальник рибнагляду що каже? Десна — це велика комора, в яку кожен хоче запускати руку й поцупити щось, а ми, мовляв, комірники, маємо пильнувати... Й правильно каже... Щоб зірвати яблуко, треба посадити яблуню. Щоб огірок узяти з городу, треба скопати землю й посіяти насінину. І доглядати, звісно — і садок, і грядку. А Десну, вважають, доглядати не треба, за рибою дивитись теж не треба, — закинув сітку й тягни. Ось чому й розвелось стільки охочих на дурничку... Якби не рибнагляд — уже давно розкрали б Десну і рибу.

— Так уже розкрали б! — не повірив Метелиця. — Річка велика, сильна, сама себе доглядала, берегла! Хіба якісь браконьєри дужчі від неї?

— І річку слід берегти, і рибу в річці охороняти треба, — заперечив Шелемех. — Як дбаєш, так і маєш... Коли не боротися з Сулимою, то завтра розведеться їх удвоє-втриє більше. А вони вже нічого не пошкоднують — ні молоді, ні цінну рибу, все тягтимуть, усе крастимуть. Бо як думають? Думають, що нічого, думають, риба в Десні не переведеться, скільки б не ловив. Та воно зовсім по-іншому. В річці риби поменшало, а цінних порід удень із вогнем треба шукати. Ну, судака ще зловиш, а стерлядь? Рідкісна гостя, коли її не оберігати — зовсім пропаде. Браконьєр — це хижак у людській подобі, він тобі нічого не пошкодує. Цупить усе, що втрапило до сітки, і скільки ловиться — стільки й тягне, він уже зупинитись не годен. Хай той улов навіть пропаде, а назад у воду не випустить... Ось недавно родич приїжджав до мене з Полтавщини, він іноді на Пслі вудить рибу, живе там. А вудить навіщо? Для душі, для відпочинку. Коли навіть не попадеться жодного в'язька, то вдоволений, бо така вже вдача... Розказував, як троє братів сіткою вночі зловили на Пслі шістьсот двадцять вісім ляців, о!

— Скільки? — не повірилось Метелиці. — А нащо їм стільки?

— Отож-бо й воно! — гнівно дивився Шелемех, ніби зараз перед собою бачив отих зловмисників, губителів усього суцього на землі. — Для наїдку так багато не треба. І не посолили всього, й не пов'ялили, й навіть не

встигли продати. Пропала риба... Але така вже у браконьєра злодійська душа — крастиме доти, доки крадеться. Хай і пропаде, аби тільки вкрасти! Якого вже там глузду чекатимеш од таких, якої тямі?.. Згубити стільки риби! А браконьєр скрізь однаковий — чи на Пслі, чи на Десні. Сьогодні він глушить рибу, а завтра крадькома, по-злодійському підстрелить лося... Я над таким думав... Браконьєрство вбиває людську душу, обертає на купу гною. Браконьєр і на рідного брата відважиться занести руку, нічого не спинить. Бо сам у собі звіра доглядає, ось! Доглядає звіра в собі, а не людину, то хіба з такими не боротимешся?

— Правда, — згодився Метелиця. Вже зійшло сонце, вода заголубіла пристрасніше, а пасемки туману над поверхнею стали біліші й наче рухливіші, жвавіші. Облите ранковим промінням, обличчя Шелемеха дихало непримирненністю, відвагою, і не можна було зараз не милуватись ним. Розумів Петро Метелиця, що ось тут, у прибережних верболозах, сидячи в човні, рибінспектор наче звіряється, оповідає те, що болить, що покликало вибрати саме таку роботу, а не іншу, що тримає на річці, примушує ганятися за браконьєрами. І повторив: — Правда. Бо кривдити природу — це кривдити рідну матір, яка тебе народила й пустила у світ.

— Авжеж, кривдити рідну матір. Є люди, які живуть одним днем, не думають про завтра. Браконьєр навіть про нинішній день не думає. А розумний має піклуватись і про завтра. Бо що ж це виходить? Виходить, я хочу пині все спожити, все знищити, все перепаскудити, а своїм дітям нічого не лишити? А дітям своїх дітей? Хіба ж батьки здатні на таке? Де ви бачили, щоб годував-годував свою дитину, піклувався, поки виросте, а коли вироста — шматка хліба позбавив та ще й із хати вигнав? Життя було до нас, буде й після нас. Але ще людина ніколи не мала такої сили, як тепер. То треба, щоб ця сила була розумна, а не сліпа.

— Як же домогтись розумної людської сили? — поспитав Метелиця, заслухавшись рибінспекторової запальної мови. Запитав, ніби той знав відповідь і на це запитання. А мабуть, знав, раз так багато роздумував, раз боліло йому.

— Як домогтись? Просто — хай кожне ставиться до природи, як до рідної матері, а не як до чужої чужениці.

— Треба,— згодився Метелиця.— Тільки ж і в гарної матері є славні діти, а є виродки. Славні люблять, а якесь, диви, останню сорочку зняло б...

— Мало таких. А буде ще менше, бо що ж то за славні, які дають кривдити свою матір? Не дадуть, заступляться — за матір, за себе. Та й, зрештою, нерозумні тільки виграють від того, що їхня мати не зубожіє, буде при здоров'ї. Хіба не правду кажу? Чи є якась інша правда?

— Іншої нема,— згодився Метелиця.— Та й, мабуть, не треба... До нас іще сказано, що люди — діти сонця. Діти сонця, що й досі не вийшли ще зі своєї колиски, й колиска ця — земля. Я ось про що думаю... Думаю про те, що, коли людина стає на захист природи, підноситься до усвідомлення необхідності берегти природу,— ця людина духовно виросла, побагатшала душею, вона не уявляє себе окремо від світу, а мислить себе розумною часткою природи, її духовною субстанцією... Раніше я й не здогадувався, скільки тут важливих аспектів однієї й тієї самої проблеми. Чим далі в ліс — тим більше дров.

— Авжеж, дров більше,— згодився Шелемех, маючи на оці щось своє.— От скільки тепер говоримо: берегти, берегти. А від кого? Від самих себе? Спочатку знищуємо, а потім починаємо говорити про те, що не берегли, що треба берегти... Чудно, та й годі. От коли один чоловік, то він начебто все розуміє, ще можна домовитися з ним. А візьмеш кількох — кожне в свій бік тягне, кожне свою вигоду бачить, себе розуміє. А треба — всіх розуміти, ось!

Точилась їхня бесіда у верболозах, на ранковій воді, а Десна безшелесно протікала мимо і, либонь, прислухалась. Прислухалася спокійно, вдумливо, як то властиво такій погідній та вродливій річці, і, здається, добре та вдячно усміхалась голубим своїм течивом... Линуло вогке дудніння зозулі, завзято витьохкував неподалік соловей, і Метелиця думав про те, що їхні голоси — це тасмничі голоси самої природи, це форма і зміст її свідомості, саме такої свідомості, якої вона надбала в живому сердечку пташки, в її по-весняному закоханому естві.

Коли Метелиця побачив Ольгу на березі (сиділа на простеленому брезенті під кущем глоду, де вчора горіло вогнище й варилась юшка), коли зустрівся із її погля-

дом, то вмить дуже гостро відчув, що дивиться на нього так, наче в них є якась спільна таємниця. Яка ж це таємниця, що саме об'єднало їх і тепер ось так яскраво застигло, відбилосся в Ольжиному погляді? Звісно, вчорашній похід через ліс, і загадковість ночі, і непередаваний спів солов'їв, і той непередаваний стан душі, який можна лише відчутти...

Й так тонко, бентежно озвався в Метелиці спомин, і вже Петрові привиділося в Ольжиному погляді щось значно глибше... і вже він зрозумів: у їхньому знайомстві, у їхньому спілкуванні є прихований зміст, і не треба той зміст порушити чи зруйнувати якось — хай те, що зараз приховане, але таке важливе, розвивається, живе, бо неспроста з'явилося, неспроста хвилює.

— Славний ранок, — мовила Ольга замість привітання.

І Метелиця, начебто через чарівливе світло її слів, через чарівливе звучання голосу, побачив погідний деснянський ранок — текучі дзеркала води, сивину потойбережних верболозів, сумирну важку зелень дубів в урочищі... Ольжині слова немов переіменили світ... ні, навіть не переіменили, а надали йому ясної осмисленої краси, саме надали, відкрили ту красу, й Метелиця, подивований із того, яку силу мають її слова над природою та над ним самим, одказав:

— Поки Небаба зготує сніданок, ходімо в поле... Кінець весни, за тиждень літо, а я все в місті та в місті, нічого не бачу.

І вже коли вони попрямували по узлісся, і вже коли перед ними пролягло поле — прослалось рівне, молоде, заляте сонцем, тоді Метелиця наче наново відчув, який цей світ прекрасний, який відголосок здатен пробуджувати в душі. І подумав про те, що вчорашній день був неповторний і, напевне, учорашні почуття вже ніколи не повторяться, але ж нинішній день — іще ліпший, іще звабливіший та збудливіший. І, мабуть, не слід втрачати свою здатність постійно вражатися світом природи, здатність зачаровуватись її красою, бо, коли відмиратиме, коли згасатиме ця здатність — тоді й довколишня краса гаснутиме і вмиратиме для тебе. А хіба ж не шкода буде її втрачати, ще будучи живим і усвідомлюючи, що, живий, ти вже безповоротно гинеш?

Так думалось юному Метелиці, коли він ішов поряд із Ольгою, так думалось йому — сповненому сили,

свіжості почуттів, але вже здатному зазирнути в далекий майбутній день. Зазирнути — і... не зів'янути від таких передбачень, бо й такі передбачення зараз складали лише багатоманітний спектр його здорового настрою.

Йшли стежечкою поміж озимого жита, що зеленою лавою звелось мало не до пліч, та ярої пшенички, яка бурштиною повинню лялалась ген-ген у далечинь, і над їхніми головами били в срібні калатальця жайворонки. Славно так били, і той передзвін ясно та чисто стояв у молодому ранковому повітрі, стояв передзвін не те що пташиних голосів, а живого срібла, яке так натхненно, радісно вибалакувало... Й чудно було дивитись, як жайворопок, тріпочучи крильцями, підібгавши кострубаті ніжки, завмер у просторі, ніби хоче вчепитися за невидиму грудочку чи галузину, й виспіває, не стихаючи... Скільки того жайворопкового співу було довкола — немов із землі до неба соталися, струмували дивовижні разки звуків, палахкотили радістю і щастям.

— Мені здається,— говорив Метелиця (ще, можливо, перебуваючи під враженням розмови із Шелемехом у деснянських верболозах), — що природа наділена високим розумом. Все, що відбувається в світі природи, має свій смисл, усе доцільне. Природа — мислить! Мислить травами, хлібами, рибою, звіром, людиною. І людина — то вінець мислення, людина ще колись мусить досягнути всі таємниці природи, всі її закони. Чи ви, Ольго, хочете сказати, що світ природи невичерпний, що людина піколи так високо не піднесеться? Тому, що вона сама лише частка природи, не більше? Обмежена в своїх можливостях?

— Може, й так,— усміхнулась Ольга.— Говоріть, мені цікаво слухати.

— Я вірю в безмежність людського розуму,— сказав Метелиця, радіє, що Ольга уважна, зацікавлена.— Розум здатен обійняти все, навіть те, що не можна обійняти. Й це не парадокс.

— Шкода, чекати доведеться довго.

— А ви не чекайте,— мовив Метелиця.— Не чекайте, поки хтось, а самі старайтеся, самі прагніть.

— Мені б ваші бажання.— Ольжині блакитні очі були сповнені чудного лукавого тепла.— Мені б ваші клопоти й поривання.

— То ви зі мною не згодні? — вмить зів'яв Метелиця, котрий щойно радів із Ольжиної підтримки.

— Згодна, чому ж ні... Та тільки в інших усе простіше, ближче до землі. Не так патетично.

— Ну, може, я патетично висловлююсь, але в суті я правий. А від суті навіть відмовляйтесь?

— Та не відмовляюсь, ні, от тільки думки мої більше про те, яка з мене вчителька буде, як дітей учитиму, як поводитимусь із дітьми. Хіба я не люблю природи, її краси? Люблю, тільки я про буденне не можу забути, хоч би й кортіло.

— Ви така вродлива,— щиро сказав Метелиця, прямо дивлячись на Ольгу і всім своїм поглядом виказуючи, що вона йому не тільки подобається, що він ладен закохатись у неї.— А врода — це рідкість! Гармонія зовнішня потребує гармонії внутрішньої. Ви маєте мислити й відчувати на рівні тієї краси, якою вас наділила природа. Інакше...

І Метелиця вмовк, не зважуючись висловити свою думку до кінця.

— Що інакше? — Ольжині блакитні очі й далі пашіли лукавим теплом, і в них ще не було жодної іскринки гніву чи образи — так, наче вона ніколи й не могла розсердитись на Метелицю.— Інакше моя гармонія буде несправжня — це ви хотіли сказати?

— Ну, бачте...— мимрив Метелиця, не бажаючи образити дівчину, з якою тільки вчора познайомився, яка була йому до вподоби і до якої в нього сьогодні вже з'явилися претензії.— Бачте, краса внутрішнього світу облагородить, одухотворить вашу вроду...

— Авжеж, одухотворить,— згодилась Ольга, й очі її не втрачали лукавих блищиків.— А тільки чому це має статись лише тоді, коли я щохвили почуватимусь свідомим повпредом природи, її мислячою субстанцією? А коли я більше відчуватиму свою приналежність до людського колективу, до турбот і клопотів інституту, школи? Коли більше житиму своїм серцем, довірятиму йому, а не намагатимусь досягнути, що саме природа намагається осмислити з допомогою мого мозку?

— Авжеж,— не став заперечувати Метелиця, якого вразив хід Ольжиних доказів і примусив замислитись, бо дівчина, безумовно, мала слухність.

— Думки цікаві, не слід од них відмовляйтесь, але й не годиться своє життя, свій розумовий запал приносити в жертву фантазуванню... Коли я уявляю весь наш

народ, — мовила Ольга, притлумлюючи лукавинки в погляді, — то я бачу могутнього трудівника, який мислить, і мислителя, який трудиться в ім'я прийдешнього. А всім нам допомагає рухатись уперед те, що ми живемо в ім'я майбутнього, працюємо для нього вже сьогодні, працюємо дружно, одноставно... І знаєте, що я вам скажу? Не до-рікайте мені за так звану недосконалість моєї гармонії. Потрібні в спільному поступі вперед і такі, як ви, але не обійтись і без мене, бо всі ми складаємо багатоманітну спільність. Що сталося б, якби кожне було у своїх мареннях схоже на вас? Е-е, ні, хай уже ми зостанемось такими, якими є, — зі своєю роботою, бажаннями, зі своїми добрими поривами, але й зі своїми недоліками, якщо вони вже нас уподобали.

— Авжеж, — мусив згодитись Метелиця, водночас дивуючися зі своєї поступливості в несподіваній суперечці. — Хай зостаються і недоліки — це, мабуть, необхідна приправа для досконалої натури... приправа, яка ще дужче підкреслює досконалість.

«Неспроста, мабуть, Шелемех казав, що Ольга перебирає хлопцями, що ніхто їй по-справжньому не годен сподобатись. Вдача в неї незалежна, вона дівчина горда, а любити — це означає і скоритись, і приборкати свою гординю. Отже, досі їй не зустрівся той, за ким би вона визнала силу, волю та розум, а визнавши — зуміла б і піддатись, не вела б тієї боротьби, яку навіть у любові ведуть чоловік і жінка... А може, і вела б, хто відає... Боролася б, люблячи...»

Так поміркувавши, молодий Метелиця на мить знітився. Бо йому здалось, що, звичайно, він сам не є тим вольовим і мужнім чоловіком, який міг би припасти Ользі до вподоби. І стало йому чомусь гіркувато, кривдно, а чому — не відав, і розмова з Ольгою видалась непотрібною, а слова, які казав, чужими словами, за котрими не крились ні власні прагнення, ні власний біль... За зніченням прийшов сором, і запальний Метелиця покрадьки страждав, що наговорив Ользі зайвого, взяв на себе право вимагати від неї, щоб уже зараз дорівнялася своїм розумом до розуму природи... Соромно, ох, соромно, й коли він уже позбудеться свого хлоп'яцтва, коли набереться статечності?

У видолинку сріблится ручай, береги якого поросли високою травою, а вгорі, понад самою травою, начебто

легкий та прозорий, непорушно застиг дим. Застиг синім цвітом бузькового вогню — граційних лугових квітів, таких привітних і щирих у цьому широкому поліському полі.

— То що ж таке дівоча врода? — мовила Ольга, зриваючи бузьків огонь. Мовила не без лукавості, й Метелиці здалось, наче за останні хвилину-дві з дівчиною сталась переміна. Тільки яка?

— А заперечувати не будете?

— Ні,— сказала Ольга,— і все її обличчя, подобішивши, вразило Метелицю сяйвом своїм — ніби промінилось ласкою.

— Дівоча врода — це провокація до неусвідомленої, сліпої любові.

— Що-о? — здивувалась Ольга. Й майнуло в погляді: невже й Метелиця ось зараз почне освідчуватись їй у коханні?

— От бачте,— торжествуючи, сказав Метелиця,— і я здатен на слова, котрі можуть пробудити дівочу цікавість, заколисати її увагу, підточити гординю.

— А якщо серйозно? — Тулила до обличчя бузьків огонь, що кидав на її щоки блакитнаві одблиски — ніби огорнулась мерехтливим синім полум'ям.

— Серйозно?.. Ваша врода, Ольго, належить не тільки вам, а й природі, котра проявила свій мистецький хист, домоглась шедевру.

— Отакої! — не переставала глузувати Ольга. — А батько й мати мої?..

— Людська краса — творіння природи. Тут виявляється її хист, її геній.

— І вже моя врода не належить мені?

— Звісно, належить. Але, Ольго, хіба то ваша заслуга?.. Ви домоглись?.. Ви самі створили? Ні! Як і краса бузькового вогню не залежить від нього самого. Як і досконалість житнього колоска. Як і спів жайворонка... Все це — розумна свідомість природи, як я й казав, усе це — її творчість. А тільки що виходить? Ріка, поле, птахи — щедрі, вони, наділені красою, в той же час оддають її людям. А вродлива людина? Вродлива людина привласнила свою красу й не завжди користується нею кращим чином.

— Я теж привласнила? — не переставала іронізувати Ольга.— Хіба в даному разі привласнення залежало від

мене? А хіба вроду можна усуспільнити? Вроду дівчат чи хлопців?

— Не можна,— згодився Метелиця.— Й не треба. А тільки я за розумну вроду. За гармонію вроди і внутрішнього світу. Це позбавить особистість багатьох драматичних конфліктів з самою собою і з середовищем.

— Якби ж то,— лукаво зітхнула Ольга.— Якби ж то й середовище не було позбавлене гармонії вроди і внутрішнього світу... Та ще якби оте середовище, яке носить парубоцькі штани, взагалі мало внутрішній світ... Але ж я пообіцяла вам не сперечатись? То я не сперечаюсь, ні.

— Колись,— мовив Метелиця, начебто не звертаючи уваги на Ольжин глузливий тон,— усі люди будуть красиві, й тоді критерії людської краси стануть інші, зовсім інші. Врода не перестане бути індивідуальною, але не буде така егоїстична, самозакохана, самообмежена...

— Сподіваюсь, ви не про мене? — Ольга звела брови.

— Звісно, не про вас,— прикусив язика Метелиця.

— Й на тому спасибі,— засміялась Ольга, котра, видно, й не думала гніватись на нього.— От тільки хотіла спитати... Коли ви цілуєте дівчину, то маєте в своїй голові всі ці думки чи просто цілуєте — й нічого не думаєте?

Метелиця засміявся у відповідь і, зірвавши лугову ромашку, дав Ользі й мовив:

— Дарую вам цю квітку — і ні про що не думаю, й нічого не тямлю.

Диво дивне — начебто сперечались, начебто не згоджувались у чомусь, кожне стояло на своєму, а відчув Метелиця, що суперечка не віддалила їх, а наблизила... Бо як учора вони не просто йшли через ліс подивитись, де почують лосі, так пині не просто йшли через весняне поле, а простували назустріч одне одному, хлоп'яче ество йшло назустріч дівочому,— і вчорашні пічні походеньки та нинішні денні були прекрасними походеньками.

«От візьму й поцілую,— думалось Метелиці,— візьму й поцілую. Цікаво, розгнівається чи ні? Мабуть, ні. А й справді поцілую... Ось коли вийдемо з лугу... Ні, в житті... Ні, отам, де куріпка жовтіє... Й чому тільки серце забилося так шалено й наче аж до горла підступило?»

Онуфрій Корнійович Небаба сидів на кручі, вмовившись на старому дубовому пні, й сиве волоссячко світилось, тріпотіло. Дивився на Десну, що блакитною — без-

мовною! — музикою котилась унизу, а над тихим течивом деснянської музики линув голос зозулі, з того берега... Метелиця, провівши поглядом Ольгу, що спустилась до катера й зникла в каюті, спершу хотів підступити до діда, заговорити, проте в останню мить стримався. Стримався, подумавши про той лад думок, які зараз могли снуватись у старечій голові, боячись порушити їх. Звідки з'явилося це побоювання, цей страх? Невідомо. А тільки старий Небаба видався не просто людиною, котра багато прожила на цьому світі, а людиною з минулого життя... Й ось зараз на кручі сиділо те колишнє життя, що прибрало подобизну Онуфрія Корнійовича, колишнє життя сиділо в нинішньому дневі, а відтак було й теперішнім життям.

Чудно, та й годі. Старіє не просто людина, а її сила вичерпується, її зір блякне, стишується біг крові по жилах, згасають мрії, дрібнішають бажання. Людина ще живе, але вона вже більше в минулому, вона вже частково померла й певдовзі помре остаточно, бо ж неодмінно має настати й ця невблаганна мить. Метелиця подумки й картав себе, що саме так міркує про чуже існування, відмовляючи йому в перспективі і в той же час піяк не може відмовити в такій перспективі собі самому, почуваячись молодим, здоровим, почуваячись силою, якій належить нинішній день повністю — з густотою весняних запахів, із весільним переспівом птиць, з важкуватим мовчанням урочища, з усім-усім...

Що старого вабить в отчі краї? Голос крові, котрий водночас є і голосом рідної землі? Яким саме покликом обізналася земля в його стомленому естві? І що саме він хотів би побачити в своєму поліському селі, з якого давно вибрався? Що має сказати йому земля, що пробудити, нагадати, якою необхідною силою напоїти? Яке має відбутись порозуміння людини з отчою землею? І чи відбудеться таке порозуміння?

Метелиця був годен поставити ці запитання, але знайти відповіді — за старого Небабу чи за себе самого — не міг: іншими почуттями клопотався, одмінні думки колосились у мозку, який усе пізнавав ще тільки з першопочатків.

Поснідали, лаштувались у дорогу. По річці плів човник, і Шелемех, примруживши пшеничні брови, пильно вглядався, суплячись, а потім помахав рукою і закричав

до чоловіка, що сидів у човні,— підпливи, мовляв, до нас, діло є. І поки той звертав на середині течії, Шелемех сказав до Метелиці:

— Наш дільничний інспектор Грицько Могильний.

У Грицька Могильного було на диво життєрадісне обличчя — хоч і не всміхався, проте чомусь здавалось, що воно постійно випромінює тепло внутрішньої прихованої усмішки. Приязнь випромінювали чисті, безхмарні очі; губи, по-дитячому свіжі й повні, були наче медом змащені. Виглядав молодо, проте, напевне, вже сягнуло далеко за сорок.

— Ви вже поспідали, а я ще й ріски в роті не мав,— привітавшись, мовив дільничний рибінспектор, дивлячись, як Небаба-капітан має посуд на носі катера.— Ну, як ваші діла праведні?

— А твої? — поспитав Шелемех.— Ми ось нині вже одну сітку зловили.

— Без хазяїна? — не так запитав, як ствердив Могильний.

— І хазяїн далеко не втече.

— Уже втік,— мовив Могильний так, ніби знав цю окозию лішке.— Навіть знаю, хто втік.

— А хто? — не без цікавості поспитав Шелемех.— Скажи, кого ловити.

— Раз утік — уже не зловите.— Помовчав і запитав: — Сулима, либонь, так?

— Сулима,— здивовано мовив Шелемех.— А ти звідки знаєш? Підгледів із-за кущів?

— Та де там, не підглядав,— заперечив Могильний. І начебто про інше: — А риба ні вчора не ловилась, ні сьогодні. В корчах уся сидить, не вилазить.

— Про корчі я й сам знаю,— грубувато сказав Шелемех.— Ти звідки про Сулиму почув? Може, встиг уже здибатися з ним?

— Та ні, не здибався, ще не встиг... Але на своїй дільниці я все знаю.

— Чому ж не ловив, раз усе знаєш? — похмуро запитав Шелемех.

— Що? — лагідно всміхався Могильний.— Ви от ловили, а чому не впіймали?

— Були б упіймали, та не дався,— мовив Шелемех, не бажаючи вникати в подробиці, як знайшли порожню сітку у верболозах, як браконьєр неподалік рвав траву.

— Отож-бо й воно! А мені, думаєш, дався б?

— Але ж коли не старатися зловити, то він так ніколи й не потрапиться до рук.

— Потрапить колись, — значущо проказав Могильний.— Потрапить, бо такий, що не перестане браконьєр-ствувати.

— Та ти зізнайся, звідки вгадав, що Сулима?

— Ну, риба в корчах сидить? Сидить. Ще людина з артілі вийде на ловлю, цілу ніч прокашпаніє на воді, зловить якесь пірце. А браконьєрові нащо ризикувати за один-два хвосты? Він коли ризикує, то завжди у ви-граші хоче бути, так? Так... Ну, а в Сулими невикрут. Який невикрут? Ну, в брата рідного чи родича чи звід-дини, чи ще якась там гульня, то кого брат попросить наловити риби, як не єдиноутробного Сулиму?

— Ясно, — процідив Шелемех крізь зуби.— То ти вже наперед знав, кого слід ловити на воді. Чому ж не ки-пнувся ловити?

— А ви зловили? — не втрачаючи доброзичливого тону, поспитав Грицько Могильний.— Видать, не наспів час, щоб Сулима пішов до наших рук.

— То чекатимем слухної нагоди...

— Почекаємо.

— ...поки сам піде? — вже злостився Шелемех.— На твоїй ділянці чоловік браконьєрствує, а ти ще й не полякав його як слід.

— Лякати лякав, — заперечив Могильний.— Чому ж не лякав...

Небаба-капітан, вимивши посуд і витерши вафельним рушничком, став прислухатись до їхньої гострої розмови. Зрештою, не міняючи на кабачкуватому обличчі свого похмурого виразу, сказав:

— Не хочеш, Грицьку, побити горшки з Сулимою? Подейкують, ваші хати через дорогу, ви з ним сусіди, еге?

— Сусіди, — нітрохи не збентежився Могильний.— Та чи ви думаєте, що я покриваю його, попуск даю? Ніхто не має в мене ніякого попуску, бо я так само на держав-ній роботі, як і ви. Але ж спробуйте перехитріть! Спро-буйте перехитріть, коли він уже й смаленого вовка бачив! Ось вам нині вдалось? Отож-бо й воно, що диявольської кмітливості чоловік. Та він вам в очі збреше й не кліпне. Хіба не так?.. Я й справді знаю Сулиму ще з малень-кого...

— Й завжди його було зверху?.. Е-е, Грицьку, дбаєш ти більше за своє добросусідство, ніж за порядок.

Могильний спохмурнів на лиці, втративши всю свою приязнь, мовив:

— Еге ж, мені не так, як вам. Живете в Чернігові, а я в селі. Ви по Десні пролетіли — та й зникли, та й додому вернулись, на свої квартири. А мені в селі zostаватися зі своїми людьми. Й жити з ними треба не день, не два, а завжди. Сьогодні я інспектор, а завтра? Завтра знімуть, стану в колгоспі такий, як інші. То, думайте, забудуть мені браконьєри, як їх ловив? Еге, забудуть, чекайте!

— Добре, хоч правду сказав, — похмуро мовив Небабакапітан. — Не від кожного почуєш зізнання щире.

— А я в гріхах чи крамолі не каюся, а кажу так, як воно є, — знову лагіднішаючи обличчям, одказав Могильний. — І злодіїв не покриваю, й не потураю їм. Не винуватий ні перед ким, то чого ж?

— Краще б ти, Грицьку, винуватий був перед браконьєрами, — обізвався Шелемех, що на якийсь час заглибився в роздуми, про своє міркував. — А то не вони перед тобою винні, а ти перед ними...

Грицько Могильний і зовсім умовк, очікуючи, що ж йому ще казатимуть. Не хотів, певно, більше підкладати дров у багаття — без його помочі погорить-погорить і погасне... Й Метелиця, покрадьки стежачи за дільничним, намагався відгадати людську вдачу. Мабуть, із тих, що проти рожна не пруть... із тих, що сім разів одміряють, а відрізати — так і не відріжуть. Зліпили таке-сяке благополуччя, а порушувати не хочуть. А чому? Бо нема почуття відповідальності — ні за річку, ні за рибу, ні за що, тільки є споживацьке ставлення — до води, до свого становища. І Метелиця, відчувши бажання зчепитися з дільничним, уже наперед захвилювався, і зір його пожорстокішав та поважчав.

— Ну, бувайте, — сказав Грицько Могильний, і знову обличчя його світилось радістю та приязню. Ніби щойно мали приємну бесіду. Ніби щасливий, що здивався з добрим людьми.

Коли відплив на середину ріки, Шелемех сказав:

— А був колись гарячим, на кожного рибалку мало не з кулаками кидався. Перегорів, навіть димку не зосталось.

— Чому змінився? — непорозуміло поспитав Метелиця.— Хто зіпсував?

— А вода й зіпсувала. Вода яка? Одних зцілює, а других недужими робить... Вода отаким, як Могильний, і владу дає над іншими. Думаєш, відмовляються? Де там! Дехто ламається. Спершу й сам не здогадується, що зламався, а непомітно-таки зламався. Людина від себе не втече, від своїх болячок теж...

— А дільничні у нас є всякі,— втрутився Небаба-капітан, дивлячись десь понад головами Шелемеха й Метелиці — на вигин деснянський, на тиху течію — ніби чиста, безмовна мелодія снувалась і снувалась.— Є такі, що нікому спуску не дають, коли човном пливають по ріці,— все лихе тікає з її берегів. І вже з Десни нікуди не підуть. А Могильний... він скрізь однаковий буде — й на заводі, і в конторі. Як оте городнє опудало — наче й страшно, бо порожніми руками розмахує на вітрі, а користь усе-таки маленька, бо кожна курка знає, що й до чого.

На палубу ступила Ольга — і її поява одмінила Метелицю, і вже враз став нецікавий Могильний, геть-геть одсунувся у свідомості, подаленіли хитрощі його, щохвилишна — запобіглива — приятнь. Чутливого ества Метелиці торкнулося те світло, яке Ольга принесла з собою, і вже він був у її владі, і вже мимовільно приглядався до кожного її руху, вже надавав значення тому, як поглянула коротко на нього, як зблиснули очі, коли вгледіла неподалік на кручі хлопчину, котрий уночі водив їх через ліс.

— Коли відпливемо? — поспитала Ольга.— Бо запізнюсь на весілля до подруги.

І голос її прозвучав для Метелиці не байдужно, а наче лагідною хвилею хлюпнув, і Метелиця відчув якийсь чудний біль — солодкий, тремтливий. Невже й справді можливий такий біль — просто від голосу Ольжиного?

— Рушаємо,— сказав Небаба.— Раз таке діло, то рушаємо, пора.

Стрічний вітерець розвівав Ольжині коси, вони, розпущені, то зміїлись по її плечах, то лягали по спині, то, ураз підняті догори струменем пружного повітря, летіли, туго лопочучи, то враз обганяли Ольжину голову, хвилею заліплювали її обличчя, і дівчина, не приймаючи їх руками, якийсь час зоставалася з затуленим тією

плюскотливою хвилею лицем, далі хвиля, знову підхоплена вітром, зринала назад — і нараз одкривалось її чисте, вродливе обличчя, одкривалось, наче народжувалось з мороку, з нічого, — й чудно було стежити захопленому Метелиці за раптовою появою її розіскрених очей, та й губи теж здавалися якісь розіскрені, одухотворені, ніби на них таємно дозрівало щось веселе, глибоке, щось натхненно щасливе.

«Отак візьму й закохаюсь, — думав Метелиця, який покрадьки вже міг дозволити собі таку волю. — Закохаюсь, любитиму, й ніколи Ользі не завдам прикрощів своїм зізнанням у любові. Радітиму зі свого почуття, тишитимусь ним, оберігатиму — й ніхто ніколи не довідається про те, як колись, у році сімдесят третьому, закохався з першого погляду в дівчину, й навіть вона сама нічого не підозрювала. Дивно й прекрасно складається все в цьому житті, й моє намагання закохатись — теж дивне, і хай собі горить, розгоряється, бо нащо маю гасити? Ольго, Ольго, чи здогадуєшся ти зараз про мої думки, чи передаються тобі мої струми?»

Ох, як йому кортіло, щоб здогадувалась, щоб передавалось те, що відчував! І навіть боязкий острах уловлював у собі, що в помислах своїх посягав на неї, що бажання стосувались її, — чи приємно було б дівчині, якби й справді довідалась?!

— Пливемо по дзеркалах, — сказала Ольга, обертаючись до Метелиці. — Пливемо по дзеркалах — із сивого на голубе, з голубого на блакитне.

Вони й справді пливли по дзеркалах, які перед їхнім катером не так прокладала, як розстилала Десна. Ці водні дзеркала не зоставались на місці, вони рухались, бігли, пересувалися, сиве дзеркало дотикалось до голубого, непомітно починаючись із нього, так само непомітно голубе починалося з блакитного, — з тих живих дзеркал складалась уся Десна, й вони пливли по них, розбивали, а вода встоювалась, дзеркала знову відроджувалися з розбитих скалок, і кінця цьому не було, не могло бути, як не було кінця Десні, потокам сонячного світла, та ще отому завороженому стану душі, яка гаряче сприймала, розуміла й по-своєму перетворювала довколишній світ.

Пливли по дзеркалах, і Метелиця, подумки повторюючи Ольжині слова («із сивого на голубе, з голубого на

блакитне»), прислухався до настрою, що опанував його ество, й хотів зараз, либонь, лише одного: щоб отак пливати довго-довго, пливати не тільки нині, а й завтра і хай би поряд була Ольга, хай би не полишали його таємні бажання, про які дівчина, звісно ж, не здогадується, хай би отак бентежили сміливі мрії, котрі, може, так і залишаться мріями, але то вже тільки його клопіт, його печаль, нікому від них ніяких прикросців нема... Добре було Метелиці, якось аж наче гіркувато-щасливо, з присмаком полину в почуваннях, і йому здавалось — він був майже певен! — що Ольга теж переживає щось подібне.

Й чому так здавалось, чому вірилось? Хто відає!

— А чого ж, прошу, — говорив дільничний майстер Григорій Іванович, позираючи на приїжджих задержуватими, хлоп'ячими очима. Вже мав близько шістдесят, проте тримався молодцювато, випинав груди, а голову задирав так, як курка, що хоче глянути на сонце, — трохи назад і вбік перехилив свою голову, стрижену «під бокс». — До мене люди всякі навідуються, прошу й вас.

Знайомлячись, він назвався «дільничним майстром водного транспорту» й пильно поглянув на Метелицю, ніби вивідуючи, яке враження його посада справила на приїжджу людину. Потім сказав, що його дільниця від Салтикової Дівиці до самого Чернігова — й знову поглянув пильно, зі значенням.

— То бажаю вам успіхів, — мовила Ольга, підійшовши до Метелиці. — Вже приїхала, маю квапитись на весілля.

Знав, що дівчина їде на весілля до подруги в Салтикову Дівицю, знав, що їй пора йти, що не вся подорож мине з Ольгою, проте зараз, коли настала ця мить... Коли настала ця мить, не міг повірити, що дівчина таки повернеться, попростує через широкий луг до села, й вони більше ніколи не зустрінуться.

— Шкода розлучатися, — сказав Метелиця щиро. — Не встигли познайомитись, а вже треба розлучатись.

— Ще здибаємось, — мовила Ольга. — Бажаю успіхів у всьому. — Йі додала не без лукавства: — Ви, мисляча, свідома природа...

Повернулась і пішла. А Метелиця все дивився їй услід — як минала зелений луг, як увіходила в село, як

поміж вербами раз і вдруге майнула її постать. Майнула і зникла, наче й не було. Наче й не було Ольги в його житті, не було слухання опівнічних солов'їв, не зривали бузькового вогню, не розмовляли... наче й не пронизував Метелицю збудливий струм, коли закохано думав про Ольгу, коли відчував її поряд. Чудно, та й годі! Пішла, зникла, zostавивши жаль і пустку в душі. І буває ж таке — нагле, несподіване, схоже на весняну грозу. Таки буває...

Метелиця, чуючи гніт раптової втрати, подався понад Десною до недалекого осокорового гайка — й зненацька наче опинився в стрімкій, рухливій завірюсі: довкола літало безліч щурів, або — як їх іще називають — берегових ластівок. Вони творили шпарку, розлетисту колотнечу, вони слались понад самісіпською землею, вирували над головою, з боків, не було впину їхньому ширянню, й Метелиця на мить відчув, що, коли стежитиме за польотом щурів — у нього запаморочиться в голові. І він повернув назад, щоб вийти з тієї ластів'їної крутії, щоб не бачити, як вони мало не б'ються об його груди, як черкають крильми воду, як хутко залізають і вилізають із нір, якими було густо поточено деснянські береги — вони були схожі на щільники, на сірі пташині щільники.

І вже вибравшись із ластів'їного нуртовиська, Метелиця подумав: а що так налякало його, чому мало не запаморочилось у голові? Чи не тому, що в хуткому, нескінченшому кружлянні чулась тривога, яка доточувала його тривожний настрій, пробуджений розлукою з Ольгою, підсилювала тривогу й робила її майже нестерпною? Далі від вас, ластівки, далі, не наносьте в душу печалі гіркої, й так багато її...

— А в Десни чудний норів,— розказував Григорій Іванович, сидючи на лавці під осокором. Хоч і сидів, але не забував і груди випинати, й по-курячому перебакирювати голову. Поряд із ним сиділи Шелемех та Небаба.— От, приміром, була отам,— показав праворуч,— яма на дні. Я ще в ямі тій три годи тому зловив отакенного сома! Ну, то вже яма пересунулась отуди-о,— показав ліворуч.— Що ж виходить? Виходить, Десна біжить і по своєму дну яму котить, куди захоче — туди й пересуне.

— І в кожній ямі сидить сом,— підморгнув Шелемех.

— А як хочеш знати, то правда, в кожній сидить сом,— згодився Григорій Іванович,— тільки треба вміти

зловити.— Він по-хлоп'ячому задержувався поглянув на Метелицю, що прислухався до балачки, й далі вів: — Три годи тому річка була далі від мого транспортного пункту метрів на п'ятнадцять, а це з'їла стільки берега! Їсть і їсть, ніяк не насититься. От за літо-друге доведеться пересувати свою хатку далі, бо ще з кручі у воду звалиться. А отам-о,— показав ліворуч, де річка круто звертала, де її береги світилися глиною та піском,— Десна що зробила? Кинулась прокладати собі нове русло, то земснарядом їй помогли, направили, куди слід, а то вона тут таку петлю скрутила б, що ніхто не розкрутив би! І правильно, що прийшли з земснарядом, напоумили річку, як їй бігти. Але не завжди напоумлять, не завжди допомагають — як захоче, так і крутне хвостом, де захоче, там і злиже берег. Десна, здається, плохенька з виду, а вдачею — конотоцська відьма, ха-ха. З псеї це можна спускати ока, бо нині вона отут, а одвернувся — шукай уже де-небудь в іншому місці.

— Ну, батьку, це ви вже для красного слівця увернули,— кинув Шелемех.

— А в красному слівці теж правда є! — півником скрикнув Григорій Іванович.— От ви мені скажіть, нащо пустили по річці ракету? Летить на крилах, реве. А куди летить, хіба далеко? Не так і далеко, до Максаків. Удосвіта везе перекупок до міста на базар, а ввечері забирає й розвозить по домівках. То скажіть, вони не могли б доїхати на машині? Чи на автобусі? Скільки зараз тих автобусів, так ні ж, подавай для перекупок ракету! А вона пробіжить — і Десна вийшла з берегів, і хвиля висока б'ється, з кручі земля тільки шурх-шурх-шурх! А хіба риби вдосвіта не давить?

— Якби ваша воля, то ви примусили б усіх плавати на дубках? — поспитав Шелемех не без кепкування.— Хай би тюпачили по ріці, як у старі часи?

— А чого ж,— начебто й не вловив того кепкування Григорій Іванович.— На дубках не так і злецько — пливеш і слухаєш тишу та плюскіт води. І лугові запахи чуєш... А коли всерйоз, а коли хочете знати мою думку, я й справді не пускав би на річку оцих, що з моторами. Ви тільки погляньте, скільки їх розвелось! Ну, я розумію — ти їдеш по дорозі на своїй машині. Що від того станеться дорозі? Нічого, хай навіть по ній за день пройде тьма-тьмуца машин. А річка — не дорога, річці

не однаково, скільки по ній пролетять із вітерцем. Бо ще якби вода в річці була мертва, а то не мертва, жива, і в живій воді водиться риба. Вже коли хочеться кому пливати з мотором — видавати такому спеціальний дозвіл, та й не кожному, а з розумом. Хай буде товариство рибалок! Є ж товариство мисливців? Є. І не кожному продають рушницю? Не кожному. Й не кожному дозволяють стріляти дичину? Не кожному. Отакий лад годиться й на Десні навести. Мотор — тільки з дозволу, рибу ловити — тільки з дозволу.

— Ну, батьку, ви й прижимистий хазяїн,— покрутив головою Шелемех.

— Бо таки хазяїн,— гордовито згодився Григорій Іванович.— А чого ж тоді нам товктись на ріці, якщо ми не хазяї? Ото тільки моєї волі нема...

— Чому ж нема? Ви дільничний майстер, вам і карти в руки.

— Авжеж, карти, тільки які? Стежу разом із своїми хлопцями за всякими знаками та бакенами, от і все. Дорогу доглядаю, водну магістраль себто. А Десна — не тільки водна магістраль, як говориться, а річка, ціни їй нема. Ото бачу все, що на ній діється, все розумію, бо мені болить. А що одна людина зугарна зробити? Ну, я на своїй дільниці зроблю, а по інших?

— І одна людина багато може,— обізвався Небаба.— Ви на своєму посту, ми на своєму. Вже й комісію створено державну, щоб захищати Десну.

— Комісію, кажете? — перештав Григорій Іванович, примружуючись.— Це добре.

— Авжеж, добре,— зі звичною своєю похмурістю обізвався Небаба.— Колективно поміркують, гуртом.

Вони розмовляли (Григорій Іванович усе півником наскакував. Шелемех зрідка під'юджував дільничного майстра, Небаба похмуро докидав слово, а то все більше слухав, ніби все неприємне, що говорилося, брав на свій карб), а Метелиця ніяк не міг позбутись отого відчуття втрати, яке його не полишало після розлуки з Ольгою. І вже такими жалюгідними, блюзнірськими видавались усі його недавні мрії і несправжнім поставало те, що було насправді. Наче наснилось чи примарилось. Але ж було, було — то звідки це відчуття несправжності, химерного видива? З сумом дивився на широкий луг, який слався до села,— по цьому лузі пішла й зникла Ольга.

— Людина живе за своїми законами, — все дужче розпалюючись, гомонів Григорій Іванович, — а Десна так, як їй велено природою. До війни як? До війни як було на село двоє диваків, що ловили рибу, то добре. Та ще й посміювалися з них, що не хочуть землю орати, не сіють хліба, що до води тягне їх. А тепер скільки розвелось тих риболовів? Звісно, до війни більше було риби, а тепер менше, раз стільки охочих. Та якби ж тільки охочі! А то дехто взяв собі за моду лити у воду всяку всячину, що ніяка риба не втримається.

— Я був у Чернігові на комбінаті хімічного волокна, — озвався Небаба. — Ого, там такі очисні споруди зведено. Брудну воду очищають, вона йде в ставки, а в тих ставках повнісінько риби — й короци, й сазани, й ляці. Аж не віриться, що в очищеній стічній воді може таке водитись. Тепер завод не ставитимуть, поки комісія не подивиться — чи забруднюватиме воду, чи псуватиме повітря, чи шкодитиме довколишній природі. Не тільки ви з головою, інші теж думають.

— Ось береги деснянські, — не вгавав Григорій Іванович, радіє, видно, що є перед ким виповідатись, що слухають пильно люди не випадкові, а можна сказати, знавці, такі самі вболівальники, як і він. — Точить вода й точить, а догляду за ними мало. А хіба ж береги не мають своїх хазяїв? Мають! Береги — така сама колгоспна земля, як і луг, як і поле. Треба примусити кожен колгосп, щоб дивився за тими берегами. Обсаджувати деревом, щоб кручі не обвалювались. А як упало котре дерево, то не спішити його прибирати, хай лежить, бо від нього й лежачого є користь, воно скріплює берег, збиває високу хвилю.

— Клопотів багато, — мовив Небаба. — У вас свої, у нас свої, а коли разом, то спільні. Про Десну думаємо не тільки ми. І хіба лише про Десну? Про інші річки теж не забувають.

— От ви казали за комбінат хімічного волокна в Чернігові. — Дільничний майстер хитрувато примружився, якусь мить пильно вглядався в Небабу, наче вивідати хотів щось приховане, потаємне. — Правду сказали про ляців та сазанів?

— Звісно, правду, — з легким оторопінням одказав Небаба. — І линки в тих ставках водяться, і карасі. Навіть щуки є.

— Шуки? — все ще не міг повірити Григорій Іванович.

— Авжеж. Де мирна риба заведеться, там і шука вродиться.

— Це вже так, — згодився Григорій Іванович. І замислився. Мабуть, ніяк не міг повірити, що стічну заводську воду можна так очистити, що вона не тільки не отруйна, а й рибу здатна прогодувати. — А куди ж вода вибігає зі ставків?

— А там поблизу є така маленька річечка, зветься Білоус. Спочатку в Білоус, а вже потім у Десну. Ота риба, що в ставках, паче за санітарів: на ній перевіряється вода, яку спускають у річку.

— А може, та риба за смертників?

— Не скажіть, не скажіть, батьку, — обізвався Шелемех. — Бо мені ту рибу довелось куштувати.

— Й що? — горіло дитячою допитливістю вилицювате обличчя дільничного майстра.

— Славненький линок попався, смачно пополуднували з товаришем.

— А хай вам грець, — підозріливо поглядав на рибінспектора Григорій Іванович. Бо все здавалось, що глузують із нього, що ось зараз не витримають обоє, зарежучуть — і тоді розкриється їхній обман.

— Хіба такі біоставки тільки в Чернігові? — запитав Небаба, тішачись враженням, яке справила його розповідь на дільничного майстра. — По інших містах теж не поспішають забруднювати стічну воду. Знаєте, скільки добрив у ній? Вилучають, щоб не пропадали, йдуть у діло. Й очищена вода теж у діло йде. Вода тепер — уже не просто вода, а велика цінність.

— Такої, як деснянська, піде нема, — сказав Григорій Іванович. — Неспроста весь Київ п'є тільки деснянську воду. Отож і треба її берегти. Бо як занепастимо, чим кропляться люди? А завтра що питимуть? Будуть очищати стічну? Е-е, не годиться так, не годиться.

— Не лякайте, батьку, — обізвався Шелемех, — це діє до того.

Дільничний майстер звівся з лави під осоком і до свого дерев'яного будиночка подався, гримкотів там якимось причандаллям... Славний стояв день — погідний, з високим небом, зозулин голос чувся з протилежного берега. Так, паче той голос, вогкий, дерев'яний, запо-

взявся переслідувати їх, заповзявся віщувати їм — тільки що? Літа? Долю? Срібними блищиками переморгувалась Десна, котячи повз береги не так воду, як світло дня, голубизну небесних безмеж. І здається, у великій тиші дня жила якась особлива мелодія, і кортіло вслухатись, щоб почути її — невловну, чарівливу, що снувалася десь із глибини ества самої природи, з її першопочатків, що не піддані осяганню людським розумом.

— Войовничий дідок, правда? — зловивши заворожений погляд Метелиці, обізвався капітан.— Таких, як Григорій Іванович, здибаєте багато. І молодші, й старші, а кожен розповідь про Десну своє щось, кожен до неї не байдужий. У бувалих пам'ять довга, вони давні часи пригадають, молодші — розкажуть за теперішнє. От, здається, тече ріка, тече ген-ген ізвідки, з Росії та Білорусії, начебто й діла до неї окремії людині не повинно бути. Бо велика, хіба сам доглянеш, устережеш? Та ні, є діло, багатьом є діло, думають про неї люди, вболівають. Одні ще несвідомо, другі вже з розумом, із прицілом на завтрашній день, а переживають, турбуються. З Григорієм Івановичем завжди цікаво здибатись, стільки наговорить, що не переслухаєш. І скаже те, що сам думає, й ваші думки вгадає. Ото тільки біда — здається йому, наче тільки він сам за річку піклується, знає про всі її болячки, а більше нікому те не кладеться голови. Воно й не дивно, що так чоловіку гадкується, бо він знає свою роботу, свою ділницю, та й годі. А ми ж по всій Десні ходимо, всякого люду бачимо, то їхні настрої та балачки теж знаємо. Уже сьогодні нема байдужих до річки, до її долі. А що завтра буде? А завтра вже не тільки вболіватимуть, а й робитимуть. Чим швидше — тим корисніше для Десни, тим менше річка втратить.

Линуло й линуло зозулине кування, болісно западаючи в свідомість Метелиці, який не переставав думати про Ольгу, який усе ще перебував у полоні смутку — чистого й прозорого, як і ота невловна мелодія весняного дня, до якої прислухався.

Ген-ген удалині, в голубому мерехтінні, у відблисках деснянської води показалися два чорні човники — в кожному темніла навпочіпки похилена постать рибалки.

— Мабуть, із Кладьківки, з рибартілі,— мовив Григорій Іванович, по-пташиному позираючи в їхній бік.—

Думаєте, зловили щось? Де там! Нема вже в Десні тієї риби, що колись, а цієї весни то й зовсім не видно, поховалась, чи що.

— Мали б зловити якийсь око, — не повірив Шелемех. — Не великими ж руками ловлять, а сіткою. Хіба річки не знають? Даремно б не закидали снасть.

— А може, й даремно закидають? Не знаєте рибалок? Не зловив за цим разом, то хоче за другим, а не зловив за другим, то сподівається за третім. Рибальство — як хвороба, ото й можуть протовкнутись цілу ніч — і риби не побачити.

— Хіба вже сьогорічна весна така безрибна? — аж паче озлився Шелемех. — Кого здибасмо на воді — всі тільки й кажуть, що не ловиться. Якби не ловилося в стількох, то чого б капарили на річці? Ось ми зараз перевіримо, побачимо.

— Перевіряйте, чого ж, — мовив Григорій Іванович так, паче вже наперед здогадувався про результати тієї перевірки.

Два човни повільно посувались на відстані один від одного. Ось почали неквапно зближатися між собою — рибалки вибирали сітку з води, кожен тягнув руками своє крило й складав у човні. Метелиця пильно приглядався, чи не зблисне часом у неводі срібна рибина. Так і не побачив — може, прогавив чи й справді не зловили.

— Щось маєте? — приклавши до рота долоні дудкою, прокричав Шелемех із кручі.

В ближчому човнику рибалка, зодягнутий у шапку, розвів руками. Пусто, мовляв. Григорій Іванович пробурмотів щось. А Шелемех знову прокричав голосно:

— Спробуйте закинути отут-о, біля пас, а то хотілося б риби на юшку!

Рибалки не відповіли. Той, що в шапці, увімкнув моторчик, човни розскочились у різні боки. За якийсь час знову тягнули певід, та, на жаль, мало не посеред Десни зачепились чи за корч якийсь, чи за дерево втопуле.

— Ага, — весело кричав рибалкам Григорій Іванович, — попався сом із дубовою мордою!

— Авжеж, сом із дубовою мордою, — згодився той, що в шапці. Відшовів нібито не дуже голосно, проте почули. Й усмішка в нього була чудна — тихенька, винувата якась.

Закинули невід утретє. Коли вибирали, то Метелиця не міг подивуватися з майстерності рибалок, із їхнього знання Десни. Бо зуміли поставити свої човни так, що вони не пливли за швидкою течією, хоч були й далеченько від берега. А чому не пливли? Бо рибалки вибрали місце, де течія наче назад повертала, де була одна за другою дві крутії. Ось у горловинах однієї та другої крутії й стояли непорушно обидва човни, хіба що ледь-ледь похитувались. Аж не вірилось: мастаки!

За цим разом попалося кілька маленьких красноперів — рибалки одразу ж випустили їх у річку. Ще зловили одного ляща й другого підлящика. Той, що в шапці, взяв рибину в руку, показуючи їм, на березі, й потім кинув у воду.

— А нащо випустили такого славного підлящика? — поспитав здивований Метелиця.

— Бо нема тридцяти двох сантиметрів, — одказали з човна, шкодуючи, либонь, за випущеною рибою. — Хай напасеться, підросте.

Човни поволеньки відпливали по сонячній поверхні спокійної річки.

— Якби не ми, то ніхто б того підлящика не випустив, — сунувся Шелемех.

І Небаба похмурий був — у фіалкових очах загусала гостра туга чи біль світвся. Начебто думок його та почуттів черкнулось важким крилом своїм горе.

А Григорій Іванович, здається, торжествував — хлоп'якувато випинав груди, задирав голову високо, кладучи її по-пташиному собі на плече, ніби на сонце намагаючись глянути. Ніби радів чоловік, що в річці й справді нема риби, що таки його взяла гору.

— Бачили, що зловили? Сома з дубовою мордою, ось! А скоро й такі соми переведуться, бо люди й слова позабувають. Позабувають, що в Десні водилася стерлядь, то й слово пропаде. Бо нащо пам'ятати без потреби!

— Й чого ви, батьку, радієте? — гніваючись, поспитав Шелемех. — Йй-право, як дитина.

— Я радію? — образився Григорій Іванович, і його образа була по-хлоп'ячому щира, миттева, глибока. — А чого мені радіти? Нема нині риби — й край, де їй узятись, як нема! А раніше, до війни, як ловили — і наші салтиківські, й кладківські, і по інших селах? Раніше закидали невід, тягнули до берега, і було стільки риби,

що й залишали так той невід із рибою на березі. Залишали, бо квапились ще один невід поставити, ще один витягнути. Було на що ставити, було що ловити! Хіба я радію? Чого мені радіти? Чи я сам собі ворог, щоб радіти, га?

Небаба мовчки слухав їхню запальну розмову. Бачив, що й Григорій Іванович не радіє; бачив, що й Шелемех даремно насадає на дільничного майстра — та й не насадає, а тільки так говорить, бо хіба не тямить, що Григорію Івановичу так само болить? Авжеж, тямить. Сказав:

— Живемо не тільки нинішнім днем, живемо й завтрашнім. І не кожен самотиною, а всі гуртом. Водитиметься риба і ловитиметься.

Критий брезентом газик умить перелетів луг, зупинився неподалік, і з газика — Метелиця навіть очам своїм не повірив — Ольга вийшла, легенько так скочила на траву і вже дивилася по боках, сміючись, когось розшукуючи поглядом. І Метелиця подумав радісно — мене вишукує поглядом, більше нікого. І, всміхаючись у відповідь, попростував до машини.

З газика слідом за Ольгою вийшов довжелезний хлопчина в чорному костюмі, в білій сорочці, при галстуку — й Метелиця здогадався: жених! У жениха на щоках цвів рожами рум'янець, такий уже дорідний, щирий, аж не вірилось, що справжній. Очі були сповнені щастям, а воно, полум'яне, так і прискало іскрами, що, здавалось, могли запалити радістю найхолодніше серце.

— Дженджуристий,— сказав щасливий хлопчина, тиснувши руку Метелиці.

— А я знаю вас,— мовив Метелиця.— Ольга розказувала...

— Чого це ви в дядька Грицька залипились? — загуркотів басом Дженджуристий, якимось невдоволено кивнувши на дільничного майстра.— Знали, що в нас весілля, а не прийшли. Хіба ж так можна, скажіть? Не подумали про те, що мене ображаєте? Ану хутчій збирайтесь та сідайте в газик.

Небаба повів річ про те, що вони — на роботі, їхнє місце — катер, Десна, у них вистачає клопоту. А Шелемех не дуже заперечував, мовчав, бо, либонь, таки хотілось піти на весілля. Та й чом не податись, коли просять?

— Щоб я відпустив таких гостей? — гуркотів молодий, розлогий бас Дженджуристого, а очі його були двома снопами іскор, полум'яності, сяйва.— А що скаже моя Марійка? Та скаже, що не слід було їй за такого телепня й заміж виходити. Ви хочете, щоб так сказала?

Відмагатись було даремно — Дженджуристий і не збирався їхати без них у село. Ніяково посміхаючись, посідали в машину, жених уместився попереду, рушили. І всю дорогу Дженджуристий не вмовкав, розказуючи, як то всі родичі чекають на таких гостей, а найдужче — Марійка, бо це ж вона й послала його до Десни. Мовляв, не привезеш, то вже й весілля — не весілля.

Метелиця сидів коло Ольги, відчував її тепле плече й чомусь думав, що це вона вмовила свою вірну подругу Марійку запросити їх на весілля, це вона напоумила послати Дженджуристого по них до ріки. Цей здогад зогривав і, міцнішаючи, наче складав якусь бентежну їхню спільну таємницю... таємницю, яку знав поки що він один. Адже передчував — не може їхнє знайомство так нагло обірватись. Адже хотілось вірити — розлука надто несправедлива, й не розлука має увінчувати почуття, що навідали його! Їхав у машині і вловлював, як тоненькими струмочками повертається до нього піднесений настрій, і вже радів, і вже власне буття видавалось не таке безпросвітне, і вже хотілося знову тішитися, сміятися.

Зійшли коло обійстя, обсадженого старими осокорами, їх зустріли на воротах якісь родичі молодого чи молоді та й гуртом повели рибінспекцію до хати. За столом одразу знайшлося місце, вони посідали, й Метелиця застеріг, що на них мало хто звернув увагу — весільчани, розпанілі, щасливоокі, вели якусь балачку, велике вогнище якої розпадалось на інші, тихіші, багаття.

Молода, зодягнута в білу фату, сиділа спиною до вікна, й Метелиця спершу не міг розгледіти її обличчя, та коли приглянувся — добре йому стало, радісно. Бо в Марійки, молоді, було те відкрите, просте, приязне обличчя, яке відразу пробуджує симпатію. Такі обличчя бувають чи в твоїх найкращих друзів, чи в людей, котрі люблять тебе й не криються зі своєю любов'ю, а вона світиться в їхніх поглядах, чується в кожному слові, бачиться в рухах, у поведінці... Й Метелиця подумав про те, що саме така подруга й має бути в Ольги, подумав, що він і сподівався побачити таку молоду.

Цікаво було йому, сторонньому, слухати розмови, стежити за незнайомими людьми, приємно було ловити на собі Ольжині погляди, сповнені, либонь, якогось особливого значення, приємно було відповідати їй такими самими поглядами, й дедалі він уже почувався не таким стороннім, бо й радість молодой та молодого, бо й застільна бесіда, бо й пісні, що раз у раз зринали в хаті, бились тугими крильми, рвучись на волю,— все це зріднювало Метелицю з весільчанами, йому ставали близькі їхні радощі, вже обертались на його особисті. І хоч мав би, здається, дивитись на молоду, милуватись її весільною вродою, та в очах йому і в серці була тільки Ольга, думав про неї навіть тоді, коли дивився на інших гостей, коли відповідав на їхні запитання, її образ тривко вріс у його свідомість, образ її став невіддільний від будь-яких його помислів, і Метелиця покрадьки не переставав дивуватись: невже це й справді так можливо — сильно, гостро, коли в думашні про Ольгу, в її образі концентрується, уособлюється його життя в цю хвилю, коли все зводиться тільки до неї, коли все інше начебто перестає існувати?!

Й коли почалися танці за хатою, в садку (радіола, припасована на підвіконні, загула потужно, густо, аж від звуку її начебто затремтіла, завібрувала кожна гіллячка), Метелиця, схмелілий, щасливий, одшукав у гурті Ольгу, й вони пустились у танок — на зеленій траві, під деревами. Метелиці було приємно ловити на собі та на Ользі погляди салтиківських дівчат і хлопців, ті погляди наче надавали йому ще більшого завзяття, рішучості, і він говорив Ользі про те, яка в неї гарна подруга Марійка, що Дженджуристий сподобався йому одразу, що молоде подружжя має жити в щасті.

— Авжеж,— одказувала Ольга,— авжеж. Вони люблять одне одного, житимуть добре.

Й ще говорила Ольга про те, що, мовляв, справжня любов завжди була рідкістю, що її слід оберігати, бо світло любові потрібне не лише закоханим, а й усім іншим людям — од сяйва чужої любові стає краще на світі, воно здатне зогрівати навіть чуже охололе серце, збудити спомини, коли те охололе серце назавжди відгоріло й більше не здатне на молоде почуття.

Метелиця слухав, зовсім близько бачачи перед собою Ольжине обличчя, й чи то від випитого, чи то від щастя, яке таки не зрадило, повернулось, проте в голові солодко

паморочилось, а ще, либонь, паморочилось тому, що Ольжині блакитні очі зблизька здавались майже безмежними, їхня блакить наче вийшла з берегів, і Метелиця відчував, ніби тоне в живій глибині, тоне в тому світлі, яке випромінюють. І, танцюючи з Ольгою, Метелиця раптово — ясно, остаточно — зрозумів, у чому ж криється чарівливість танцю, та чарівливість, яка раніше була для нього заказана, схована за сімома замками: танок створює непередаване відчуття близькості, єднання двох статей, коли вони, належачи кожна сама собі, в той же час належить одна одній, їхня радість стає спільною, їхні найпалкіші пориви, мрії наче спинаються на двоє спільних крил, і тим крилам разом летіти поти, поки вирувати танцю, жити чарівливості, яку він навіює. Усвідомивши це, дійшовши такого відкриття, Метелиця забажав, щоб радіола не вмовкала, щоб Ольга танцювала тільки з ним, забажав (як і тоді, в нічному лісі, як і в полі, серед жайворонків), щоб його думки та почуття передались Ользі, хай би вона здогадалась про них...

— Дозвольте вас запросити...

Хтось із весільчан — високий, плечистий дядько чи то парубок із смаглим квадратним обличчям, на якому, ніби випечені залізом на дерев'яній дошці, горіли смоляні очі — простягував Ользі руку, запрошуючи до наступного танцю.

І коли Ольга, всміхнувшись йому, як знайомому, згодилась, пішла в танок, Метелиця умить проймався ворожістю до того, хто мав залізом випечені очі, до його ведмежої постаті, до важких рухів дебелих рук.

— Сумуємо? — поспитав Шелемех, кладучи долоню Метелиці на плече.

Метелиця обернувся — поряд із рибінспектором стояв чоловік, котрий видався знайомим. Худенький, вузькоплечий; гоструватий, мов сучечок, ніс випнувся вперед; чутливі ніздрі роздимаються, ніби приножуються; на лицях лежать великими пластівцями нездорові плями рум'янцю. Де ж це доводилось бачити такі очі — жовтаві, полохливі, ладні, здається, чкурнути з обличчя, мов мишенята?

Сулима?! Невже й справді за випішній день їм судилось двічі зустрітись — вдруге ось зараз, на весіллі, а вперше отам, у деснянських заростях, серед густих верболізів? Бо перед Метелицею й справді стояв отой

чоловік, що сидів навпочіпки в кущах, тримав у руках довгокоосу траву, а потім, коли провів долонею по обличчі,— зостався кривавий слід од роздавлених комарів.

— І ви на свайбі? — поспитав Сулима так, ніби радий зустрічі з Метелицею.— Веселіться, ми гостей уміємо й зустріти, й пригостити. Правда ж, гарна молода?

— Гарна,— відказав Метелиця, все ще не вірячи, що бачить Сулиму наяву, а не вві сні.

— Марійка — моя племінниця,— гордо сказав Сулима.

Шелемех начебто й не слухав їхньої балачки — дивився вбік, сміявся з чогось.

— Марійка? — саме злетіло з язика.— Ваша племінниця?

— Авжеж,— гордо відказав Сулима, ніби й не помічаючи чужого оторопіння.— Молода на всю Салтикову Дівичю, тут коло неї всі упадали, а вона нікого знати не хотіла, тільки свого Юрка Дженджуристого! І він хлопець не з послідніх, трудяга, тракторист, але ж Марійка в інституті вчиться, в місті живе, то могла б знайти собі когось іншого...

— А скільки їй треба жепихів — два чи три? — буркнув Шелемех, дивлячись убік.

Сулима закліпав блідими повіками:

— Та хай уже буде такий, як є, хай собі женяться, бо назад тільки раки лазять.— Насупився, якось так баранкувато глигнув на рибінспектора, а потім, беручи за руки Метелицю та Шелемеха, сказав: — Давайте відійдемо, балачка є.

Коли опинились у вуличці, далі від гамору, сміху, танців, Сулима, набравши хитруватого вигляду, вигнувши біласті брови, сказав:

— То що, зловили нипі браконьєра?

— Зловили,— твердо мовив Шелемех і вже дивився не вбік, а прямісінько, незмигливо на жовті каганчики Сулими, що полохливо поблискували, мов од вітру.

— Егє ж, зловили,— скривився глузливо Сулима.— Вкотре ти мене зловив?

— Не вперше.

— То чому ж не склав протокол? Чи не тому, що збирався потрапити до нас на весілля?

— Ні, не тому. А протокол іще встигнемо скласти.

— Ага, ага,— кислувато всміхнувся Сулима.— Тільки тоді, коли зловиш.

— Зловимо,— пообіцяв Шелемех.— На гарячому. Всі твої хитрощі знаю наперед. Цього разу втік, а більше не вдасться. Отак. То що ти хотів сказати?

— Хотів сказати, що не вродився той рибінспектор, який мене зловить.

— Може, не твою сітку знайшли?

— Лежала чиясь у кущах, звідки мені знати, хто залишив. Багато всякого народу вештається по Десні. Чого до мене чіпляються даремно? Я хочу з вами ладком поговорити — не один день живемо, доведеться іще здибатись. Ось бачте — весілля звело докупи.

— Як звело, так і розведе,— гостро відказував Шелемех.— Дітей разом не хреститимемо.

— Хто ж тепер хрестить? — Сулима благально позирив на Метелицю, ніби сподівався на його підтримку.— Ніхто не хрестить. А Десна хоч і велика, та розминуться на ній важко. Гадкуєте, тільки ви любите річку? І я люблю.

— Ти? — Рибінспектор подивився зле, наче вдарив поглядом непоказного Сулиму.

— А чом би мав не любити її? — щиро образився Сулима і поглядом тим, і недовірою.— На Десні змалку, знаю краще за всіх рибінспекторів, узятих разом. Ти зловиш сома голими руками? Так само й мене — я річку знаю краще за свою хату. Бач, наскочили коли — я траву для худібки рвав!

І зараз брехав Сулима. Обачність, страх і зараз не дозволяли розмовляти відверто. Хотів порозумітися з інспекцією, дійти згоди, мати серед неї своїх людей, котрі б іноді постарались не помітити його на Десні,— і розмовляв обачно, натяками, остерігався зізнатись бодай у дрібниці. Браконьєрський спосіб риболовлі довів до віртуозності, й зараз, намагаючись дійти полюбовної згоди з річковою сторожею, його інстинкт самозбереження не спав, крутість мало свіжий ґрунт для вдосконалення. Шелемех знав, що саме стоїть за поведінкою Сулими, був певен, що ніколи не поступиться перед хитрим, упертим поліщуком. І так само Сулима відчував, що рибінспектор ніколи не відступиться від букви закону, завжди охоронятиме її дух, відчував, що той вважатиме обов'язком боротися з ним, Сулимою, переслідувати, ганяти й ловити до тих пір, поки зажене в глухий кут, поки зловить. І Сулима здогадувався, що не завжди щастя буде на його

боці, що в цій сутичці хтось та має програти, і не був упевнений, що цією людиною буде Шелемех. А тому-то зараз, як і завжди, був сповнений таємної зненависті до нього, зненависті, яку, проте, будучи в усьому обачним та далекоглядним, боявся виказувати, хоч і почувався господарем становища.

— Я не за себе, скажу за інших, за справжніх браконьєрів,— бубонів скоромовкою Сулима.— Дикий звір знає ліс, а браконьєр Десну, зріднився з нею, як із рідною матір'ю. А знати кожен корч, кожен рукав, знати, де яка риба сидить,— хіба це не любити? Того й браконьєри, що люблять річку.

Шелемех зареготав беззвучно. Не тільки Сулими, а й Метелиці якось було страшно дивитись, як у глухому й сліпому усміху корчиться обличчя рибінспектора: усміх погрозово світився, як блискавка без грому в чорному грозовому небі.

— Тепер слабкенький браконьєр не виживає, довго не втримається па воді, — переждавши той зловісний сміх, забубонів Сулима.— Чи попадеться скоро, чи перелякається, сам піде. Бо контроль зріс, бо тепер більше питають за браконьєрство — і штрафують сильно, а то й посадити посадять. Виживає браконьєр, якому ніяка хвороба не страшна. Так і має бути — проворніші лишуються, меткіші, котрі діло своє люблять, а решта чи до коней ідуть у колгосп, чи до худоби.

Шелемех, дивлячись на Сулиму, як на прояву, дивлячись гостро, важко, знову засміявся беззвучно, сліпо, та обірвав сміх і сказав:

— Меткіші браконьєри теж скоро подадуться до колгоспу, доглядатимуть телят.

— Авжеж,— несподівано згодився хитрий Сулима — про всяк випадок згодився, аби в оману ввести рибінспектора.— Бо що їм зостанеться робити на Десні? Артіль ловитиме всю рибу, їм не перепаде й одного хвоста... Чого ж це ми стоїмо отут у вуличці? Гайда в хату, на весілля, бо молоду віддадуть, а нам і по чарці не дістанеться. Балачками ситий не буде, гайда.

І, зоставивши їх під вербами, Сулима хуленько почимчикував геть, ніби й справді побоювався, що весілля зіграють без нього.

— Ма-а-астак! — протяжно мовив Шелемех, дивлячись йому вслід.— Викручується, як вужака під вилами.

Хотів умовитись полюбовно — аякже, племінниця бере плюб, чом би за чаркою не столкуватись.— І, несподівано вчепившись кістлявими пальцями в плече Метелиці, сказав сердито: — Ненавиджу отаких — криводушних! Думають, раз самі горбаті, то й інші горбаті, от тільки маскуються хитро. На свій аршин міряють увесь світ. І знаєш — серед них усі такі! Чому такі стають, га? Не вроджуються, ні, а стають? Бо ділом злодійським займаються. І самі не хочуть вірити, що злодійством займаються, але ж чим тоді? Чесний криводушним не стане, в чесного інший аршин. А Сулимі давати попуску не можна. Догадуєшся чому? Бо то вже наче не Сулимі попускаєш, а собі самому, втямив? Самому собі дозволяєш криводушити, а я зроду-віку не такий!

Де ж Ольга? Метелиця стояв на обійсті, приглядаючись до весільчан. І тут до нього підійшов отой дебелий парубок із чорним, ніби обсмаленим на вогні обличчям, із очима, випеченими залізом, — на їхньому денці іскрився такий полумінкий жар, що Метелиця на мить відчув, ніби чола його, уст, щік торкнулось пахке полум'я, подих його.

— Андрій Гаркуша, — голосом, схожим на голос Юрка Дженджуристого, мовив парубок, простягаючи руку для привітання. Й Метелиця, відчувши в своєму естві недавній порух ворожості до цього здорованя, що запрошував Ольгу танцювати, слухняно подав руку, скоряючися силі, котра вгадувалась у Андрієвій ведмежій постаті, котра світилась у незмигливому, страшнуватому своєю безоднею погляді.— Славно танцює твоя дівчина, — сказав, і вуста його, темної переспілої вишні, наче ледь-ледь розвиднилися у слабкенькій усмішці.

— Славно, — згодився Метелиця, відчуваючи, як умиць зникає недавня ворожість, і натомість він уже мимовільно переймається симпатією до здорового крем'язня. Тільки тому переймається, що той назвав Ольгу його дівчиною.

Хоч Метелиця навіть подумки ще не міг назвати її своєю, а ти ж дивись, який парубок, отакий ведмідь не сумнівається!

— Ходімо в садок, там уже столи під яблунами стоять, — сказав Андрій.— Поспіваємо. В Салтиковій Дівичі співають як ніде.

В саду під яблунями сиділи самі чоловіки. Метелиці дали чарку, випив і став прислухатись до балачки, що, видно, тільки ще займалась.

Мовилось про Десну, про рибу, й Метелиця подумав, що ні на воді, ні на весіллі йому не уникнути цих розмов, бо всі ті, кого зустрічав, жили на берегах річки, то й мучились нею, думали про неї... Говорив круглоголовий, крутоплечий дядько з чорними вусами — голос у нього міцний, соковитий.

— Самі знаєте добре, дехто навчився хитрувати. От піде дядько на річку, наловить отаких-о лящів, здоровенних і дрібної плотвички. Який у рибалки план на рік? Має здати одну тонну. То й здавай лящів, раз план маєш, раз наловив. Так ні ж, здає плотвичку по двадцять вісім копійок за кілограм. А лящів тихенько спродав — от і пішли гроші в кишеню. Нащо йому про той план думати!

— У рибалок маленька зарплата! — нагадав підпилий дядько в червоній, мов польові маки, сорочці. Посоловіло бликав на всіх, а потім, наче стомившись тримати на в'язах обважнілу голову, поклав її на руки.

— Як на ту зарплату поглянути,— полинули слова, мовлені соковитим голосом.— Хіба не можна чесно ловити рибу й чесно виконувати план? Ось мене візьмімо — і план перевиконую, і гроші добрі маю, і ніхто не скаже, що краду.

— Та вони, Максиме, ніколи з тобою не зрівняються,— мовив вуглеокий Андрій Гаркуша, чомусь підморгуючи Метелиці — чи не заохочував уважніше прислухатись до запальної балачки? — Закваска в них не та, пиво інше... Ти й на машині робиш у лікарні, а маєш вільний час — до риби йдеш, бо любиш це діло. Чуєте, дядьки? Ну, візьме, скільки треба для сніданку чи вечері, а решту здає, не посилас жінку на базар перепродувати втридорога.

— А його жінка й не піде на базар! — знову звелась над столом голова з посоловілими очима.

— Таки не піде,— спокійно згодився вусатий Максим, що робив у лікарні на машині.— В мене теж не завжди ловиться, хоч і кажуть, що мені везе з хороби. Коли повезе, а коли й ні... Чого ти мовчиш, Півтораіване? Хоч збреши що-небудь!

Звертався до незграбного високого чоловіка, що піднісися над усіма голів на дві, якщо не на три. Наче й не чоловік, а півтора чоловіка,— немарно, либонь, про-

звали Півтораіваном! Усе в нього було громіздке, ніби з води росло,— й губи, й ніс. Вржала шия — довга, помережана жилами, схожими на мотузки завгрубшки з мізинний палець. Ширини його плечей вистачило б і для двох. Та й сила в руках чулась така, що ні за якої погоди не зачепиш. Одне слово — Півтораівана, немарно ж люди назвали, бачили, кого називають.

— Риба плаває не в брехні, а в Десні,— мовив Півтораівана.

На жарт засміялись. Метелиці здалось, що на Півтораівана поглядають так, ніби весь час сподіваються від нього чи дотепу, чи кумедного коника.

— От чого ти в браконьєри не подався?— звелись над столом посоловілі очі, зовсім пустісінькі.

— Мені і в артілі добре,— лукаво одказав Півтораівана.

— Ще б пак! — туго забринів соковитий, упевнений голос.— Чого б тобі в артілі мало бути кепсько? Артіль човна дає? Дає. Бензин, мотор, снасті? Дає. Рибу ловити скрізь, де заманеться, дозволяє? Дозволяє! Та й хіба план високий накидають? Ні. То чого ж іти в браконьєри, коли тобі і в артілі добре живеться! За браконьєром бігають, кожен старається зловити. А за тобою, Півтораіване, хтось ганяється? А ніхто, бо ти ж вважаєшся чесним чоловіком. Правда?

— Авжеж,— згодився Півтораівана.

— І гроші маєш, і живеш?

— А живу! — весело згоджувався Півтораівана.

— І з рибартілі не збираєшся йти, правда? Хату маєш славно — ніхто в районі такої не поставив собі. Діти вчаться — одне в школі, друге в інституті. Мотоцикла справного завів. Корову тримаєш, город коло хати, як плантація. Хіба ні?

— А я ні від кого не ховаюся,— з веселою зухвалістю відказував Півтораівана.— Що маю, те маю, живу у всіх на виду.

— От ви, дядьки, регочете,— спокійно провадив крутоплечий Максим, посмикуючи лівою рукою чорний вус, наче загострюючи, наточуючи кінчик.— Регочете, бо звикли до такого, дивитесь крізь пальці, покриваєте. А риба не завжди буде.

— Чому не завжди? — сміявся Півтораівана.— Була й буде.

— Увірветься,— твердо сказав Максим, і слово гуркнуло, мов дубова діжка по камінню.— Вже зараз риби в Десні мало, а коли так ловитимуть, то й зовсім пропаде. От учора-позавчора кладьківська артіль скільки наловила? Десять кілограмів тридцять чи сорок. І це за цілий день, і це всі рибалки! Та раніше один чоловік більше ловив! Я чув, що дехто вже відмовляється виходити вночі на річку, бо чого ж їти, раз улову мало. А ти от, Півтораіване, збираєшся кидати рибартіль чи ні?

— Спершу на тебе подивлюсь, чи не втечеш.

— А мені тікати нічого — я на машині в лікарні роблю, а коло риби у вільний час. У мене основний заробіток гарантовано. А в тебе?

— На мій вік риби в Десні вистачить!

— А таки не підеш із Десни?

— А може, ти мене лякаєш, то чого маю боятись? Подивлюсь. Хай інші розбігаються.

— Тягнутимеш із неї жили, поки дихатимеш? І не пожалієш? Авжеж, не та вдача в тебе, щоб жаліти. В старовину як було? Мужик орав землю, засівав, але й перепочинок вопа в нього мала. Й тепер земля теж має перепочинок. І коневі дають передихнути. Навіть машину візьміть — вся залізна, мотор у неї залізний, а теж просить перепочинку. То хіба можна з річки тягнути й тягнути без передиху? Га, Півтораіване?

— Риби у воді не убуває,— посміювався Півтораівана.— Чим більше береш, тим краще плодиться, бо є де вигулюватись.

— А я вам, дядьки, ось що скажу. Гнівайтесь на мене чи не гнівайтесь, а тільки я скажу, бо давно вже в душі накипіло.— Максим посмикував лівого вуса — стирчав гострим шпичаком, а правий — мітелочкою пухнастою, лагідною. Його слухали, бо в голосі, в поведженні була сила, певна себе самої. Видно, цей чоловік ніколи не кидав слів на вітер, поважав ув інших правдивість, значущість натури і вчинків.— Знаєте, мабуть, нема ніякої різниці між Сулимою й Півтораіваном.

За столом зчинився гамір — бо хіба ж нема різниці між таким вільним рибалкою, як Сулима, й Півтораіваном, котрий ловить від артілі?

Навіть ошелешений Півтораівана, що не сподівався на таку відвертість за столом, перестав безпечно посміюватися, скис на обличчі.

— Бо обоє однаковісінькі,— перекрив гамір гуркотливим голосом вусатий Максим.— Обоє не про державну кишеню дбають, а про свою. Один не попадається, бо навчився добре тікати, а другий робить усе тишком-нишком, що й комар носа не підточить. У Сулими ніякого дозволу на ловлю риби нема, бо в нас браконьєрство, звісно, не благословляється. А в Півтораївана є артільний дозвіл. То коли подумати, кому з них безпечніше, хто краще влаштувався? Вже ж не Сулима. Правда, Півтораїване?

— Таки правда,— мусив згодитись Півтораївана, котрий уже отямився і, здається, хотів би все почуте обернути на жарт.— Якось так виходить, що держава мене покриває, а Сулиму не хоче, ха-ха-ха...

— А чого ти, Максиме, сікаєшся до Півтораївана? — знову звелись над столом посоловілі очі, пустісінькі, мов дим.— Хіба нема більше присікатись до кого?

— Звісно, світ клином не зійшовся на Півтораївані, є й інші такі самі. Та хіба я сікаюсь? Я правду кажу. Можете мені теж сказати, коли який гріх за мною знаєте. Мовчите? Отож-бо й воно...

Півтораївана, горблячись, убираючи голову в плечі (та від того не здаючись ні нижчим, ні тоншим), подався хутенько геть — отже, допекла застільна балачка, не могла не дошкулити.

— Поки річка — поти в ній риба,— гомоніли дядьки за столом.— А поки риба — поти її ловитимуть. Не дивина, що рибалка їсть рибу. Їсть, бо ходить коло неї.

— Біда в тому,— помовчавши трохи та послухавши дядьків, сказав Максим,— що багато рибалок розвелось, от. Рибалок розвелось багато, і кожен хоче поцупити ласий шматок для себе. А риби в річці з часом не збільшується, а зменшується, і річка наша з кожним днем не глибшає, а мілкішає.

— Трохи наче мілкішає,— гомоніли дядьки у відповідь,— але не зовсім. Яка повинь була в сімдесятому — вода все позатоплювала, де й набралось стільки! Вистачило річки для дідів наших, вистачить і для нас. Не може статись, щоб Десна збезводнилася, збезрибнилась!

— А от і може,— не те що скрикнув Максим, а сказав іще густішим голосом — наче дубова діжка, котячись, підскочила й опустилась на каміння.— Рибалок більше, ніж красноцеру. Моя думка — треба дві-три артілі,

а в артілях менше людей. Треба щодня ловити в певному місці, а не де кому заманеться. І контроль поставити так, щоб артільне таки було артільним, а не розпливалось по десятках кишень... Сьогодні ловлять в одному місці, завтра — в другому. Хіба важко на моторах добиратись? Ні. А то що виходить? Виходить, риби мало, бо катма порядку. А наведуть лад — і риби побільшає.

Ніхто з дядьків якийсь час не озивався. Бо, коли руку покласти на серце, слід визнати, що Максим таки сказав правду. Про рибу, звичайно. Може, й побільшає. От тільки про артілі... Невже можна обійтись двома-трьома? Не перший і не другий рік стільки рибартілей на Десні, позивали до них.

— Крім того, — спокійно вів Максим далі, — треба обмежити вилов риби. Щоб, скажімо, з одного гектара блакитного дзеркала брали лящів не стільки, скільки можна витягнути, а центнер чи два. Й не більше, хай навіть риба сама йде в невід.

— Нема таких рибалок, які відмовляться від судачка чи в'язька, коли вони лізуть у сітку.

— Розумний рибалка повинен відмовитись!.. У лісі як? От цього лося можна встрілити, купи дозвіл, стріляй. А до решти — зась. Решта хай ходять по волі, дає потомство. Навели в лісах наших лад, тому-то й звірини всякої появилось повно, а буде ще більше.

— Так то ліси! А риби в річці не видно! Та й сьогодні вона ловиться, а завтра й позавтра — ні однісінької не побачиш, наче вимерла.

— І вода хазайство, аякже... Значить, по-перше, обмежити вилов риби з одного гектара блакитного дзеркала. А по-друге, слід строго карати отих, що ловлять меншу, ніж дозволено законом. Яку рибу дозволяє закон, таку й бери, а меншу — випусти, хай нагулює вагу, завтра випущений підлящик віддячить тобі вдвоє чи втроє. Отож-бо й воно, що шкода випускати дрібну рибу у воду, звичка не та, норів інший.

— Еге, ти випускатимеш, а твій сусіда — ні, то ніякої користі з того й не буде.

— Треба, щоб і сусіда випускав, аякже. Тільки так.

— А коли ж це станеться?

— Не сьогодні, то завтра. Саме життя примусить так чинити. А життя — наймудріший порадник, з його розумом не посперечаєшся... От поміркуйте, дядьки, над та-

ким... Наша рибінспекція ганяється за браконьєрами? Ганяється, карає. За все — що недозволеними снастями ловлять, що в заборонених місцях промишляють, що дрібноту беруть, що цінні породи винищують, а цінних порід і так обмаль. Не дають їм ніякого спуску — й правильно. А от візьміть рибартіль... Рибартіль іноді ловить і велику, й маленьку, щоб план виконати. Коли інспекція впіймає за руку, то артіль одразу в крик: ага, то ви заважаєте нам працювати, зриваєте графік. І ніякі штрафи не допомагають. Бо сьогодні општрафували, а завтра артіль знову тягне всяку дрібноту, наче й ніякого штрафу не було. То я вам скажу — коли з головою братись до діла, то перед законом усі мають бути рівні. І той, що з вудкою сидить на березі, й артіль, що орудує неводами.

Згоджувались із Максимом — і не згоджувались. Авжеж, порядок має бути в усьому, та чи доможешся на річці? Вода — не земля, не поле, де теж не все завжди гаразд.

Та й хіба можна проконтролювати кожного рибалку? Побачити, куди він кожна зловлену рибину діває?

То коли чоловік на заводі стоїть за верстатом, коли виготовляє деталі з державної сировини! А тут — річка, воля. Куди захотів — туди й поплив, де заманулось — там і ловиш.

— Має бути бригадний метод. Ловлять тільки бригадно, а рибалка сам не повинен ніде й появлятися на річці. Бо чого йому появлятися без діла?

Дехто з дядьків схилився до думки, що, коли завести такі порядки, — більшість рибалок розбіжиться з артілей, бо що зостанеться робити, коли навіть дрібненького окунця не можна зажилити, коли все здаєш, здаєш, здаєш!

— От і добре! — повеселівши, мовив Максим і тепер уже підкручував та нагострював обидва вуси. — Хай розбігаються, так і треба. А я ніколи не побіжу, я зостанусь. Повтікають ті, кому потрібна не артіль, а дармова риба... Ви, дядьки, не зіб'єте мене з толку, хоч би й хотіли, бо я на річку дивлюсь трохи іншими очима. Ви річку любите за що? За рибу, правда ж? А я не за рибу... хоч і рибу люблю... Десна, може, мені отут-о. — Й долонею вдарив себе по грудях, зліва, де серце. — Я за неї передумав не менше, ніж за маленьку дитину. Й за себе передумав, і за вас. Так що зі мною вам сперечатись важко, бо самим треба стільки обміркувати.

Метелиця, слухаючи балачку, весь час ловив себе на дивному почутті захоплення, яке мав до статечного, врівноваженого Максима. Йому подобалась і впевнена манера вести розмову, й неспішливий голос, у якому чувся душевний спокій, і докази, за якими стояли не особисті інтереси, а ширші, спільні. Цей випадково стрінутий на весіллі дядько був чимось схожий і на Шелемеха, й на Небабу — чи міцним відчуттям свого розумного кореня в житті, чи здатністю жити не тільки нинішнім днем, а й завтрашнім, умінням подивитись уперед і побачити майбутнє так яскраво, наче воно вже наступило, а то й відійшло в минуле.

Дядьки за столом під яблуною не переставали сперечатись, а тим часом весілля начебто ще ширше розгортало крила радості, гамору буйного; неподалік танцювали, гілля дерев аж здригалось од потужної музики, чулись пісні — людські захмелені голоси шуміли, мов очерет у бурю: цей очерет то вилягав під вітром, умовкаючи, а то випростувався — й довкруг линула, обійнявшись, чоловіча та жіноча втіха... Метелиця, поки сидів за столом, кілька разів бачив Ольгу — то з молодою промайнули поїд хатою, обоє щасливі великою спільною радістю, наче аж гаряче промінились нею, а то Ольга промайнула в натовпі разом із Юрком Дженджуристим, щось казала молодому, а той дивився на неї трохи відхилившись, наче на полум'я. А й справді, наче на полум'я, ніби остерігався, що обпечеться, — навіть, либонь, примружував зір.

Надвечірнє сонце палахкотіло над Салтиковою Дівцею — палкіше, ніж удень, наче йому передались радість і тепло весільчац, і Метелиці здавалось, що нинішній день триває вічно, й що кінця йому, вічному, нині, мабуть, не буде.

— Жаль кидати весілля, та доведеться, — сказав Андрій Гаркуша. Заманулось холодної води, то пішли з Метелицею до криниці, витягли повнісіньку баддю, й тепер по черзі припадали губами до залізного пружка. — Хоч Юрко Дженджуристий і друг, та доведеться... Нічого, завтра зранку знову навідаюся сюди... О, слухай. — В чорних бескеттях його очей блимнуло зеленкувате світло. — А може б, і ти гайнув зі мною? Славний ти хлопець, мені подобаєшся... Завтра вдосвіта й повернулися б, твоя інспекція однаково нікуди не дінеться, почекають.

І Андрій розповів, що їхати доведеться не мало й не багато — кілометрів сорок, і вирушати слід зараз, бо скоро стемніє, а вони ж не де-небудь гостювали, а на весіллі. Метелиця питає, куди їхати? А хіба Андрій і досі не сказав, що працює єгерем у лісництві? Так от, він єгер, до лісництва кілометрів сорок, а коли смеркне, то, звісно, дорога подовшає. Чого їхати? Та засідку замислив зі своїм товаришем-єгерем улаштувати, й саме сьогодні слід засісти, бо нині має повезти. Як, Андрій і досі не сказав, на кого робитимуть засідку? Ха-ха, ну й забудько! Та вже ж не на звірину, а на тих, що полкють на звірину. Бо в їхньому лісництві й кози дикі водяться, й лосі, всяка всячина, так от якась нечиста сила внадилася стріляти кабанів. Авжеж, диких кабанів, а вони ніяк не можуть вистежити браконьєрів. Сьогодні Андрій, відправляючись на весілля, розпустив поголоску, що буде в гостях, отже, його в лісництві не чекають, отже, хтось неодмінно навідається.

— Розумієш,— гомонів Андрій, обнімаючи Метелицю за плечі дужою рукою,— ніхто нас не чекає, не дуже й криються, а тут ми вискакуємо з засідки... Якийсь кабан, може, й не вартий, щоб кидати весілля мого друга, та тут уже пішло на принцип. Пішло на принцип — покараємо браконьєра чи навіть не зловимо, не побачимо його. Поїхали! Лісництво побачиш, бо хто відає, коли ще зустрінемося. Славний ти хлопець, шкода мені з тобою розлучатись.

Так палко просив, ніби від того, поїде Метелиця чи ні, залежав успіх їхньої з товаришем нічної засідки. Метелиці, звичайно, кортіло їхати, притому негайно, не вагаючись! Проте думка про Ольгу не дозволяла йому згодитись, ця думка сковувала волю, й передчуття розлуки сповнило Метелицю раптовим смутком. Він, нічого не відказавши, лише всміхнувся ніяково, проте Андрієві чомусь умить здалось, що згоден, рішуче взяв Метелицю за руку, мовив радісно:

— То й добре, гайда! Я знав, що поїдеш, бо славний...

— Він, либонь, уже любив Метелицю, бо то за плечі стискував міцно, обнімаючи, то поляскував дружньо долонею, й Метелиця зрозумів ураз, що поїде, що вже ніяк не зможе відмовитись, бо й він починав любити Андрія — вірним товариським почуттям, котре отак зайнялось, щоб рівно й надійно горіти.

Відшукав Шелемеха — той спершу ніяк не міг утямити, куди й навіщо їде проти ночі Метелиця, та пообіцяв, що завтра зранку чекатимуть і далі по Десні попливуть тільки з ним, із Метелицею, бо разом і в дорогу вирушали. Шелемех був розпашілий після танцю, і, здається, ніяка б сила не примусила його покинути весілля, він тут збирався, либонь, прогарнасуватись до світанку.

Ольга, довідавшись про наглий від'їзд Метелиці, щиро запечалилась — тонкий усміх на устах прив'яв і наче гіркою долину війнув погляд. І ця миттєва одміна її вигляду, як і настрою, вразила Метелицю в самісіньке серце, він порадив Ольжиній печалі, котра давала надію на майбутнє. Знала б дівчина, який дорогий для Метелиці був її мимовільний смуток у погляді, повів сивої поливової гіркоти!

— Вранці повернусь,— говорив Метелиця, певний, що спробує повернутись і раніше, вночі, якби тільки трапилась нагода.— Марійка твоя ще не встигне заміж вийти, як я вже тут буду!

Якось так усе — непомітно, легко — змінилось у їхніх стосунках, що тепер Метелиця міг обіцяти хутко повернутись назад, а Ольга приймала ту обіцянку і, здається, вірила йому, збиралась чекати, й те чекання вже було потрібне їй і приїзд... А може, тільки ввижалось Метелиці, що все так змінилось, що він має право обіцяти?

— А ці молодята ніяк не розлучаться,— підійшовши, мовив Андрій.— Ну, цілуйтесь па прощання, та й розскачимося, бо вже сонечко сідає, вечір.

— Та ми завтра поцілуємось, коли я повернусь у Салтикову Дівичю,— жартівливо мовив Метелиця, відчуваючи, що зовсім чомусь не червоніє.— А сьогодні вже й так нема часу.

— Авжеж,— лукаво сказала Ольга, не гніваючись і не ображаючись.

І душа Метелиці заспівала радісно, тоненько, мов синичка, захмеліла від весни.

— Тож, глядіть, не баріться,— додала Ольга. Й усмішка її вуст — уже не прив'яла, а посвіжіла й чиста — наче лялалась мелодією безмовною.

І душа Метелиці не переставала співати, ніби пташка, впившись сонцем, весняним дурманом, і зовсім знехтятилась од утіхи і перетворилась на сліпий голосок, щастя.

Й коли сидів у колясці мотоцикла, й коли Андрій гнав машину по сільських та польових шляхах, коли в очах миготів погідний вечір, а потім і глибоке повечір'я, то весь час із Метелицею була ота свіжа й чиста Ольжина усмішка, що лялалась чарівливою мелодією, і він уперто тримав її в пам'яті своїх відчуттів, боявся втратити, остерігався зосередитись увагою на чомусь іншому, що не мало б стосунку до Ольги та його радості немеркнучої.

— Хандога, — назвався натоптуватий чоловік, що стояв на воротах і, видно, вже давненько очікував на Андріїв приїзд. — Сподіваюсь, ви через село не їхали, обминули по узлісся?

Єгер Хандога пах тютюном та ще чимось хатнім, домашнім — і лляним полотном, і сім'ям лляним, і ще, здається, свіжим коров'ячим молоком. Не єгер, а сніпок запахів! На Метелицю подивився так, як на людину, яка тут опинилась недаремно і від якої можна не критися ні з чим... Був Хандога підперезаний патронташем, а в руці тримав мисливську рушницю, — і від патронташа, й від рушниці теж ішов свій, особливий, дух.

— Авжеж, об'їхали по закутках, — відказав Андрій, заводячи мотоцикл на обійстя Хандожиної хати. І Метелиця подумав, що в поведінці рибінспекторів та єгерів є багато спільного: і ті, й ті намагаються замаскуватися, замести сліди, завчасно не виказують себе. — Здається, нікого не зустріли. Хіба що хтось почув гуркіт мотоцикла... А де Івасик?

— Я тут. — І тихо, мов тінь, із-за старої розлогої липи вийшов хлопчик років десяти, а що вже веснянкуватий — навіть у темряві можна було розгледіти ряботиння щедре.

— Нинішній день провів на бойовому посту чи з хлопцями бавився?

— Та ні, з хлопцями не бавився, — відказав Івасик горловим глибоким голосочком, що наче аж одсирів од нічної вогкості. — Я, дядьку Андрій, як прийшов зі школи, то хутенько поїв, а потім до лісу шаснув, дивився весь час за кабанам.

— То що там поробляють наші кабанчики?

— Цілісінький день ходив за ними — куди вони, туди і я. А кнур одного разу навіть розсердився, до мене кинувся, то довелось на дерево залізти.

— Й довго просидів? — приглушено засміявся Андрій Гаркуша.

— Та трохи довелось, поки вони всією гурмою подались геть. А тепер стадо коло Мартошиного болота. Свині й учора там ночували, за старим осокором.

— Коло Мартошиного, кажеш? А сам ти давно від болота?

— Зовсім недавнечко. Коли треба, я зараз можу збігати.

— Обійдеться, — знову приглушено засміявся Андрій. — Хіба ж ти знайдеш їх у темряві?.. То будемо йти, вже пора.

— А мене візьмете? — благально поспитав Івасик.

— Зоставайся, синку, вдома, — сказав Хандога. — Ти сьогодні й так находився.

Івасик більше й не обізвався.

Стояв на воротах і дивився, як вони рушили в нічну темряву, слухав, як ступають, шарудячи поміж лопухів, — і зникли: ні постатей не стало видно, ні шелепання не чуто.

Поза садком вийшли до левади, потім — по високій траві ступали, що сягала до пояса, й Метелиця вловлював густі лугові запахи, свіжі та бадьорі, кожен із яких належав якійсь рослині, якійсь квітці, а разом вони творили дурманне тлумовисько запахів, оте тлумовисько, яке може бути на Поліссі та ще в оцю пору — наприкінці травня, коли вже ось-ось надійде молоде літечко... Й сюрчали коники. Де їх стільки набралось?! Луг тріщав, гомонів, захлинався їхніми звуками, й вони йшли серед того тріщання, мов крізь невидиму хурделицю. Господи, подумки дивувався Метелиця, живучи в місті, забуваєш, що є на світі отака краса, забуваєш про те, що можна годину чи й дві просто слухати весняний луг — і не наслухатись, бо з кожною миттю в його нескінченній хорovій пісні (авжеж, хорovій, бо скільки всякої мурашви, скільки не-всицущих пташок) відкриваєш усе нові відтінки, нову глибину, яку хвилю тому ще чи не розумів, чи не відчував... Угорі блищала карта зоряного неба, наче стулка велетенської мушлі.

Авжеж, наче друга стулка, до якої можна було лише тягнутись поглядом — і не досягнути, а по першій стулці, чорній і не менш таємничій, вони зараз ступали, й ця перша стулка була розквітлим лугом у передсінокосну

пору, лугом, що гримів піснею, наче молився перед далекими небесами.

Зненацька вийшли до Десни, й Метелиця здивувався, що ріка і тут не полишила його, супроводжує скрізь у мандрах... Десна примарно світилась, і знову, як учора, не можна було позбутись враження, що в берегах тече не вода, а глухе світло ночі, те світло, яке зорі дарують ріці... Й знову співали солов'ї, і голоси їхні, яких Метелиця, здається, наслухався вчора, якими намиливався, начарувався, сьогодні, цієї ночі, та ще в іншому місці, мали начебто якусь іншу чарівливу силу, відмінну від учорашньої, і вже інший відголосок сіяли в душі Метелиці, такій вразливій і такій сприйнятливій, відкритій назустріч красі весняного світу.

— Сьогодні зловимо,— обізвався Андрій, коли опинились у лісі, що підступав до самісінької річки, як і в урочищі Голеневому.— Не може бути, щоб не зловили.

— Навіщо загадувати наперед,— буркнув Хандога.— Вже тричі засідали, а толку ніякого, наче хто попереджає їх.

— Та недаремно ж ось чоловік добивався зі мною в таку далечінь!

— Ну, хіба що,— згодився Хандога, і в голосі його й не проклонулось лукавство.

— Але ж які розбійники — на машині навідуються у ліс, із машини стріляють. Наче забули, що за браконьєрство з машини кара ще більша,— позбавлення волі до трьох років.

— Повинні знати,— заперечив Хандога.— Хто має рушницю та ото так по-бандитському насакає до лісу — знає.

— Як зловимо, то спитаємо, еге ж? — пожартував Андрій.

— А чого ж, спитаємо,— згодився Хандога, і знову в голосі не почулось лукавства.

— І часто вам доводиться ловити браконьєрів? — цікавився Метелиця.

— Трапляється,— відказав Хандога.

Хоч пройшли чималу дорогу, та навіть тут, у лісі, від егеря ще густо віяло домашніми запахами, й ці запахи робили його в очах Метелиці мирною людиною, далекою від сутичок із браконьєрами, та не тільки від сутичок із браконьєрами, а навіть від войовничих балачок

про ті сутички. І голос Хандоги — дядьківський, розважливий, з хрипинкою — виказував, здається, в ньому душу споконвічного хлібороба.

— Тепер звірі по лісах та по заповідниках не такі, як колись. Раніше вони були самі по собі — ніде не чувано було, щоб люди піклувались про них. А тепер що? Тепер люди піклуються... Про Коростень ви чули, звісно. В мене там у лісництві брат за егеря, в минулому році їздив до нього в гості, бо давненько не бачились, а життя йде, не стоїть на місці... Там у них річка Вуж протікає, як оце в нас Десна, й раніше в тому Вужі багато бобрів водилось. А після війни, як німців вигнали, то не знайшли там ні однісінького бобра — виловили всіх та вибили. Ну, з Білорусії прислали на їхнє хазяйство не так і багато — лише дві бобрині сім'ї. Пустили тих бобрів на волю в урочищі Провалля, там для них такі плавні, що кращих і не знайдеш. І що ви думаєте? Прижились бобри, дали потомство — й тепер їх стільки, що ген-ген як далеко поселились від того урочища Провалля... Я був у брата якраз тоді, коли вони відправляли бобрів на Ворошиловградщину, бо й там захотіли розвести своїх... Тільки шкода, що по бобрових місцях пускають худобу та косарі сіно косять — вони і бобрів розлякують, і хатки їхні нищать. Якби догляд був більший, справжній, то там давно вже було б тих бобрів повнісінько... Де там бобри взялися? З людської ласки. То й мають жити далі з людської ласки... А взяти наше лісництво. Є в нас лосі, кози. Людей не дуже й бояться, бо звикли бачити добро від них. Це вже не ті звірі, що вашої тіні злякаються, вони можуть і підійти до вас. А декому отака їхня довірливість і потрібна, от звірі й розплачуються своїм життям. Скільки тих okazій чудних можна розказувати за теперішніх звірів, як вони до людських рук ідуть, як не тільки в села спокійно заникують, а навіть у хліви чи в сіни, — всіх okazій не переслухаєте... Ви в Київському зоопарку були? Там звірі такі вже ледачі й байдужі, аж тяжко дивитись на них, совісно. От і по наших лісах вони схожі чимось на зоопарківські. Й то приручені, й то. Значить, не можна полювати по наших лісах, бо то ж не полювання, а вбивство. Приходь і вбивай — де таке бачено?

— Ви, дядьку, розкажіть, як на Замглаї рятували лося, — мовив Андрій, що йшов попереду.

— Замглай — така річечка є в нас,— пояснив Хандога.— Там і болота трапляються, й трясовина. То коло села Терехівка що сталося? Здоровенний лось хотів перейти по драговині, загруз і почав тонути. Борсався, борсався і, мабуть, так би й засмоктало його, якби не люди. Звісно, голими руками не допоможеш, бо лось є лось, та й у болоті сидить, настраханий. То пригнали від села трактор «Беларусь», поприносили мотузки, зачепили лося тими мотузками — й давай тягнути. А берег крутенький, лось коло самого берега обірвався. То знову хлопці обв'язали мотузками лося й таки витягнула «Беларусь»! А лось наче розумів, що люди не хочуть заподіяти лихого, тільки рятують. Поодв'язували мотузки — і лось подався до лісу. Наче нічого й не трапилось. От вам і звірі. Вони вже не тільки людей не бояться, а навіть машини їм не страшні... Я ось недавно читав у газеті про трясогузку. Додумалася змостити гніздечко на автокрані, якраз біля заднього колеса, на рамі. Й не тільки гніздечко змостила, а й покляла ячка, а й висиділа пташенят. Чуєте, не де-небудь, а на автокрані, що гурчить, реве, їздить скрізь. Так що тепер і звірі, й пташки не бояться техніки, приловчуються до всього, бо життя є життя.

— Ось і Мартошине болото,— псевдовзі обізвався Андрій. І вмовк, прислухаючись. Дзижчали комарі, яких раптом набралася сила-силенна, й співали солов'ї — їхні трелі протяжними кулеметними чергами пропізували повітря, так і здавалось, що зараз можна буде вгледіти сліди трасуючих куль, на які цієї чародійної ночі ось-ось мали обернутись пташині звуки.

— Що ж, постоїмо,— обізвався Хандога,— якщо комарі не загризуть. От чи тільки кабани й досі чекають, поки на них почнуть полювати.

— Перевіримо,— сказав Андрій.

Його постать одразу зникла за деревами. Не було хвилин п'ять-шість, а коли повернувся, то мовив, притишуючи голос:

— Таки правду казав Івасик, за старим осокором вони. Близько не підходив, щоб не наполохати, та й ікла ж є в кабанів.

Трохи дивно було Метелиці стояти в лісі, прислухатись до нічного мороку, що й на хвилю не вмовкав, живучи своїм особливим, напруженим життям, дивно

було знати, що й ця незвичайна ніч мине, як і вчорашня, обернувшись на минуле, на здобутий досвід. І цікаво йому було думати про те, що жива плинна мить — ось ця, яку він зараз відчуває, ось ця, протягом якої він мислить,— уже пропала, спливла, на зміну їй прийшла інша, яка потребує свіжих відчуттів, свіжих думок... І отут, стоячи в лісі, Метелиця чи не вперше в своєму житті осягнув, що час таки безповоротно зникає, як і все те, що належало часові,— й Метелиці болісно занило у самісінькому серці.

— Здається, йде машина,— порушив мовчанку Хандога.— Від села, так?

— Від села,— згодився Андрій.

І тільки тоді Метелиця почув гуркіт мотора, що ближчав, сильнішав.

— Ну, мабуть, недаремно сьогодні навідалися сюди,— мовив Хандога.— Таки розлетілась чутка, що ти, Андрію, подався на весілля в сусідній район.

— Через поле їдуть,— сказав Андрій.— Болото об'їжджатимуть не з цього боку, а з того, бо тут не проїхати. Значить, і вони висліджували кабанів.

— Авжеж, висліджували. Хіба навмання перлися б отак посеред ночі?

— Давайте відійдемо трохи вбік і приляжемо за кущами. Бо коли почнуть стрілянину, краще притулитись головою до землі.

Хутенько відступили і полягали у високу траву. Було вогко, відразу обсіли комарі, та Метелиця й не думав про них — гуркіт машини подужчав, тепер вона посувалась десь зовсім недалеко. Й коли праворуч, за деревами, зблиснуло світло фар, серце Метелиці забилося швидкошвидко і йому стало не те що боязко чи страшно, а просто хвилювання, передчуття небезпеки, в яку ще не хотілось вірити, пронизали свідомість, обезволили, знеслабили тіло.

— Зараз почнеться,— голосно й начебто радісно проказав Андрій.

Метелиця здивувався: чому говорить на повен голос, не криючись?.. А-а, та чого ж перемовлятись пошепки, коли за гуркотом мотора однаково ніхто не розчує!

Світло сяйною хвилею хлюпнуло по верхівках дерев, замиготіло, застрибало по кущах — і перед Метелицею на якусь мить завидніло болото, до якого вони оце діста-

лись, і, здається, навіть із протилежного боку побачив старий самотній осокір, коло якого мало бути дике стадо й куди зараз, підскакуючи на горбочках, летіла машина — це був тупоносий газик. Ось уже газик наблизився майже впритул до осокора, й тоді світло фар спалахнуло ще яскравіше, на повну потужність. У тій повені світла ясно постала галява, куці на ній, якісь наче несправжні в електричному освітленні, зблиснув порепаною корою стовбур осокора.

Й тут почалася стрільба. Перший постріл примусив Метелицю пригнути голову до землі, припасти губами до слизького листа папороті. Та цей миттєвий переляк видався принизливим, і вже при другому й третьому пострілі він дивився через болото на галяву й добре чув чийсь сердитий чоловічий голос, і вереск пораненої свині, і шум наглої втечі переляканого стада, тріщання куців.

Скоро все втихло, бо й мотор машини було вимкнuto. В тиші, що запала, спершу навіть не чулося солов'їв, і тому здавалось, що тиша таїть у собі приховану небезпеку, ось-ось знову озветься пострілами, криками, тріском гілля. Та обізвався перший соловей, і голос його чистий, такий несподіваний після недавнього побоїська, ніби остаточно переконав Метелицю в тому, що нічого не наспилося, не примарилось, що все відбулось насправді і, власне, найважче й найвідповідальніше тільки настає.

Андрій та Хандога позводилися спритно і, скоряючись їхньому дружному пориву, Метелиця теж проворно підскочив із землі, й тепер вони втрюх, не вибираючи дороги, задихані, рішучі, злі, пробірались туди, на галяву.

Поспіх та необережність і підвели їх, видали наближення. Бо раптом із галяви долинув погрозовий голос: — Хто там? Ні з місця, стріляти буду.

Хандога пошепки лайнувся і притиснув ходу, наче й справді скоряючись тому наказу, і в цей час Андрій, зігнувшись, побіг уперед.

Пролунав постріл, темрява наче шарпнулась урозтіч — і зразу ж зімкнулась на тому самому місці. Й не встиг іще Метелиця додумати до кінця думку, що, либонь, солов'ї після пострілу повщухають на якусь мить, а потім знову щебетатимуть, наче нічого й не трапилось, як у лівому плечі відчув біль. Спершу слабкий — просто обпекло, й годі, та зразу біль подужчав, і Метелиця, ще

Не вірячи своєму здогаду і не боячись його, подумав, що, мабуть, поранений. А може, не тільки в плече? Обережно почав обмацувати себе скрізь, та, нічого не виявивши, заспішив на галяву, де, мабуть, уже точилась нерівна боротьба між єгерями та бракон'єрами і була потрібна його, Метєлиці, поміч.

Андрій та Хандога стояли поряд, плече в плече. Хандога тримав у руках рушницю. Андрій був із порожніми руками. Обое мовчали, дивлячись, як дебелий дядько — з пампушкуватими щоками, з накіструбаченим колюччям брів, вищиривши від напруження нерівний тивок ікласних зубів, — тягне до машини тушу вбитого кабана. Чоловік цей був зпетямлений од гніву і, либонь, уже й сам не відав, що чинить. Враз, не відпускаючи задні ратиці кабапа, обернувся до шофера, що сидів у машині, й сказав зле:

— А ти, Сидоре, чого сидиш пеньком? Ану поможи хутчій! Чи вже так перелякався, що й у штанях мокро?

Шофер пехотя вийшов із машини і, злякано (очі були схожі на двох метушливих павучків, що заплутались у своїй-таки павутині) позиркуючи на єгерів, проказав:

— Та нащо вам, Гнате Васильовичу, той кабан? Нікудишній, хіба з нього м'ясо...

— Помагай,— уперто буркнув дебелий дядько, поймований Гнатом Васильовичем.

Шофер, видно, зрозумів: які вже тут можуть бути накази, коли заскочили їх на гарячому. Хоч ти, Гнате Васильовичу, і зоотехнік у колгоспі, хоч ти й рідний дядько мені, та годилося б думати про те, як ноги рятувати, бо не тільки кабапа вполювали, а й по живих людях було вистрелено. Сказав, напоумлюючи:

— Нікудишній кабанчик, хай йому грець, а ми через нього халеши не оберемось. Киньте...

Обізвався Андрій Гаркуша — граючи тугими жовнами, жорстким голосом, у якому прогуло залізо:

— То вже не кабанчик, а речовий доказ... Не чіпайте, Гнате Васильовичу, хай лежить.

— А ти мені не указ,— випростуючись на повен зріст, сказав розпашілий, затятий у гніві Гнат Васильович.— Може, ви ще захочете рушницю мою забрати? Добром не віддам! Ти бач, засідку на мене влаштували, наче я звірина дика!

— Ми не вперше засідаємо, та ніяк не могли зловити,— спокійно мовив Хандога.

— І зараз не зловили! — Гнат Васильович не міг побороти ні досади, ні гніву, ні щирого обурення, що й далі тіпали ним.— Ти бач, позасідали, як на дичину!

Метелиця, тримаючись долонею за плече, відчув, що пальці змокрили. Все ще не вірячи в своє поранення, відняв руку і, намагаючись розгледіти її, ступив ближче до машини, у світло фар. Долоня була в крові, й Метелиця неголосно, ніби звертався сам до себе, сказав:

— Та це, здається, кров...

Андрій Гаркуша почув, миттю підскочив до Метелиці, схопив за руку, роздивлявся, й очі його поймались жахом — думав, либонь, що рана важка.

— Та нічого,— заспокійливо мовив Метелиця, — тільки плече зачепило.

Було ніяково, що тепер загальна увага прикута до нього, наче зумисне випхався наперед зі своєю подряпиною. Співчутливо дивився Хандога, ніби хотів сказати, що даремно той нарвався на постріл. Та й Метелиця сам розумів, що не так сам ускочив у халепу, як людей підвів.

Гнат Васильович якийсь час мовчав, ошелешений,— здається, не йнялось віри, що він, а не хтось інший, спричинився до того поранення. Одутлувате обличчя опало, щоки потемніли, нижня губа одвисла, зір потупішав — і вже це був зовсім інший чоловік, ніж недавно. Пропали гнів, роздратування, затятість; тепер був самим лише втіленням розгубленості й безпорадності.

— Дополювались? — мовив Хандога. Й повторив, переходячи на крик: — Дополювались? Увійшли в раж? То це отак розважаються колгоспні зоотехніки? Ну, за таке по голові не поглядять.

Гнат Васильович, нарешті, втямив, що сталося... Втямив і те, що могло б статись, якби доля не була така ласкава до нього. Якщо й далі насідатиме на єгерів — завдасть собі ще більшої шкоди. Та й хіба не завдасть, коли можуть пришити не тільки браконьєрство, а й збрійний опір?

— Сідай, хлопче, в машину,— обізвався до Метелиці.— Гайнемо в село, там тебе наш лікар огляне, перев'яже. А ти чого стоїш? — уже до шофера.— Заводь мотор хутчій, вирушаємо.

— Обійдеться, дурниця,— якимись не своїми словами говорив Метелиця, хоч, здається, мав би згодитись, бо плече саднило все відчутніше.

— Поїхали,— рішуче сказав Андрій Гаркуша, голос і поведінка якого свідчили, що цього діла так не зоставить, доведе до кінця.— Поїхали до лікаря,— наполегливо повторив, маючи, либонь, на оці своє щось.

— Гайда, гайда,— скоромовкою сипав Гнат Васильович, по-справжньому знетямлений.

Шофер сів першим у машину; за ним, щось нерозбірливе бурмочучи, проліз Андрій, далі Метелиця й Хандога. Останнім втиснувся Гнат Васильович, важко всівся на передньому сидінні. Спершу спробував покласти рушницю собі на коліна, та потім поставив сторчма, затиснувши коліньми, обхопивши руками.

Коли шофер крутнув руль, розвертаючись на галяві коло болота, у притолоченій траві було добре видно непо-рушну тушу дикого кабана, про якого вони всі й зараз не переставали думати, хоч уже й не говорили.

Дивні почуття опанували Метелицю, поки вони їхали по узлісся, а потім тряслись по польовому бездоріжжю. Дивні, бо ще не збагнув до кінця пригоди, яка сталася з ними всіма, не осягнув тієї ролі, яку мав зіграти в ній. Адже могло й не поранити, адже могла шротина пролетіти мимо? Авжеж. Якби зігнувся, чи збоку стояв... Хіба Гнат Васильович збирався влучити в нього? Ні. І, стискуючи долонею ліве плече, яке не переставало боліти, Метелиця картався своєю провиною і перед самим собою (от, не мала баба клопоту), й перед зоотехніком Гнатом Васильовичем (має панькатись ще й з ним, із Метелицею, котрий добився на край світу, щоб стати на його дорозі), та й перед єгерями — добрими, тямковитими людьми, які мають потерпати за нього, недотецу.

Якби його, Метелиці, воля, то вискочив би з машини й подався туди, куди очі дивляться,— до Десни подався б, цілу ніч шукав би катер рибінспекції, де обіцяли чекати до ранку... Що там із Ольгою?.. Засвітився її образ в уяві Метелиці, зігрів теплом, і так непереморно закортіло до неї!

— Нічого страшного не сталось,— гомонів Гнат Васильович, ідучи по широкому обійстю до хати, що світилась причілковим вікном.— Зараз поглянемо, що там подряцано, змастимо, перев'яжемо...— Говорив бадьорим голо-

сом, навіть весело — зовсім одійшов чоловік. За пригоду в лісі — ні слова, тільки турбота про потерпілого...

Андрій Гаркуша, поки їхали до села, погрозливо мовчав. І коли в хату зайшли, й коли у вітальні від телевізора підвелась назустріч їм господиня, оторопіло дивлячись, що за неждані гості пізно навідались, — Андрій тримався так, ніби втратив дар мови.

Гнат Васильович узяв господиню за руку, вивів за двері, з-за яких почувлась його скоромовка притишена (щоправда, жодного слова так і не втямили), невзбарі до кімнати вже повернулася сама хазяйка — вираз обличчя її змінився, тепер воно, велике, кругле, покритось рожевими плямами, які міняли забарвлення, стаючи фіолетовими. Дивилась господиня на Метелицю розгублено, й тому знову стало прикро, що його і в лісі поранено зовсім по-дурному, і в чужу хату добився посеред ночі.

Не вельми приязним тоном було звелено роздягнутись до пояса, й Метелиця, ховаючи погляд, скинув піджак, сорочку і, не зважаючись покласти, тримав у руці. Жінка обережно торкнулась пальцем плеча, в кутиках уст пересмикнулася дражлива гримаска... З шухляди в письмовому столі хутенько дістала флакончика, вату, бинт, витерла сліди крові на плечі. І Метелиця, скосивши ліве око, помітив хоч і глибоку, проте коротеньку рану-подряпину, яка вже ледь-ледь сочилась кров'ю, ніби червоною росою. Жінка проворно змастила ранку спиртом, наклала мазі, а потім вправними пальцями наліпила пластир. Усе це тривало не більше трьох хвилин. За цей час не обізвалась жодним словом, хоч, видно, була не байдужа — губи міцно стиснуті, дихання через ніс уривчасте, а плями на обличчі, змінивши забарвлення, зіллялись до купи, наче заткавши його нездоровим запиналом малинового кольору.

Сховавши медикаменти до шухляди письмового стола, господиня вийшла за двері в сусідню кімнату. Скоро там почувлась приглушена балачка (в густому бубонінні Гната Васильовича топуло не тільки те, що казала жінка, а й слова Гната Васильовича), і невдовзі повернувся він сам.

— То що, все гаразд? — звернувся до Метелиці так, наче розмовляв зі своїм нерозумним сином, котрому варто дорікнути за наковні дурниці. — Я ж казав, що

галасувати не треба. Десь дряпнувся, Дарка Дмитрівна змастила, а завтра й позначки ніякої не зостанеться.

— Й то правда,— згодився Метелиця, котрий не мав гніву ні на кого, тільки дорікав сам собі за свою перозважливість. Уже зодягнувся і був готовий іти з чужої хати — от чому тільки єгері похмуро поставали коло серванта, що поблискує кришталем, і не думають прощатись?

— Так от,— мовив Гнат Васильович, радіючи з миролюбного тону Метелиці, з його ніяковості, невпевненості, вицуватості,— Дарка Дмитрівна змастила твоє плече спиртом, але ж годилося б і всередину прийняти, авжеж? То просимо до сусідньої кімнати, децо знайдеться... Хоч і пізно, Дарка Дмитрівна в цю пору не чекала гостей, та почастувати є чим.

— А ми непрошені гості,— обізвався Андрій Гаркуша, спідлоба дивлячись десь понад головою Гната Васильовича.

— Та чому ж це непрошені? — щиро здивувався той.— Все обійшлося,— кивнув на Метелицю,— то годилося б. Чи ви підете з цієї хати ні з чим?

— Чому ж ні з чим? — так само похмуро та недобре обізвався Андрій.— Складемо протокола, як і годиться, заберемо рушницю... Чому ж ні з чим?

— Який там протокол на голодний шлунок? — стояв на своєму Гнат Васильович.— Перехилимо по чарчині, щось кинемо до рота, заодно й потолкуємо. Бо яка ж балачка, коли в роті сухо?

— Ми не пити навідались,— мовив і Хапдога.— Якби ви людину не підстрелили, то ми сюди й ногою не ступили б.

— Та кого підстрелили? Живий, невшкоджений, ніяких претензій не має. А ви чого напосілись? Чого під'юджуєте хлопця? Раді, що він законів не знає? Закони такі, що можна по-всякому повернути. Не відразу ж пристають і з ножем до горла. Ну, можна попередити мене... Чи позбавити права полювання на три роки. Попереджайте, позбавляйте — я не проти, бо таки проштрафився.

— Ви не полювали, а браконьєрствували, — сказав Андрій.— Тому до вас застосуємо інші санкції. Як ви на те заслужили.

Гнат Васильович уже давно зрозумів: не жартують. Все-таки хотів умовити, вблагати єгерів.

— Винен,— жалібно сказав Гнат Васильович.— Винен, в азарті був, лихий попутав. Є такий грішок за душею — рушницею побавитися. Не я перший, не я останній.

— Кажете, є грішок за душею, любите побавитись рушницею? — перепитав Андрій Гаркуша.— А ми ж то думаємо, хто це почав нишком навідуватись до лісу? Вже не першого кабана вбили, тільки накрити вас досі не могли.

— Ви мені чужих гріхів не шийте! В чому винен — за те каюсь, прошу забути, більше не повториться... Ну, хлопче,— ступив до Метелиці, по-дружньому поклав долоню на груди,— нащо зайві суперечки? Ходімо перекусимо, зогріємось...

Метелиця б і пішов (шкода було чоловіка, що й справді неспогадано вскочив у халецу не без його, Метелиці, вини), та сгері мовби не чули тих благань. Хандога некліпливо дивився на холодний екран телевізора, наче бачив там щось цікаве. Андрій Гаркуша тим часом сів до столу, дістав із кишені блокнот, видер аркушик, став писати. Й поки писав, Гнат Васильович супився, жував губами, нервово міряв кімнату з кутка в куток.

— Прочитайте й підпишіться,— сказав Андрій, закінчивши складати протокол.

Гнат Васильович слухняно взяв у руки аркушик паперу, хутенько перебіг поглядом — і вибалушився на егеря.

— Та щоб я власноручно підписував свій присуд? Ніколи! — До нього вже знову повернулась недавня заятість.— Я ні в кого не стріляв!

— Вас затримано на місці злочину. Кабан і досі лежить на болоті. Ви полювали з застосуванням автотранспортних засобів. Та тільки за це вас мають позбавити волі на строк до трьох років. А якщо зважити, що ви поранили...

— Я ні в кого не стріляв!

— Кличте сюди Дарку Дмитрівну, ми в неї поспитаємо, чи часом не вогнестрільну рану перев'язувала. Підписуйте, Гнате Васильовичу, закон для всіх однаковий, для вас також. Не думайте, що вдасться обійти.

— Людоньки, яка ж то вогнестрільна рана?

— А така!

— Подряпишка, та й годі.

— Вогнестрільна рана, експертиза підтвердить.

— То оце така невдячність чорна? Я вас до своєї хати запросив, за стіл садовлю, а ви з ножом до горла?

— Авжеж, запросили до своєї хати, щоб менше людей знало, хотіли чаркою горілки й погасити пожежу. Тільки поганенький із вас пожежник, а ми не з тих, що поступаються... А цей документ,— погойдав Андрій складеним протоколом,— узавтра читатимуть там, де слід. Хай нав'іть на ньому немає вашого підпису.

Гнат Васильович, хвилю тому розгніваний і впевнений, знову скис. Просто дивно, як швидко міпялись настрій і поведінка цього дебелого чолов'яги, котрий несподівано наразився на непоступливість і твердість, на людську гідність і честь, які не могли обернутись на щось інше, не могли розтоптати й знищити самі себе.

Андрій Гаркуша подався до дверей, слідом за ним Хандога — обоє похмурі й зосереджені, обоє — сама справедливість і покара. Метелиця глипнув на розгубленого хазяїна, що з обвислими руками застиг посеред вітальні, й теж подався надвір.

Газик темнів за розчиненими ворітьми. Шофер, по-свічуючи цигаркою, мимовільно ступив один крок назустріч, приглядаючись,— видно, сподівався побачити Гната Васильовича.

— Все гаразд? — поспитав. І здалось, наче ледь-ледь усміхнувся.

— Гаразд,— зле буркнув Андрій Гаркуша.— Тоді буде гаразд, коли вас обох посадять.

— А я хіба винен? — наче аж образився шофер, зрозумівши, що хазяїнові не вдалося залагодити діло, бо єгері були тверезі й злі.— Він попросив — я й поїхав. Зоотехнік усе-таки. Взяв у руки баранку й кручу. Моє діло маленьке!

— Еге, твоє діло маленьке. А чие ж велике? Моє? Позивкали, іроди: моє діло маленьке, а мені взагалі нема ніякого діла, а моя хата скраю! Ото поки не провчиш отаких, поки не тицьнеш мордою в злодійство,— нічого не хочуть розуміти.

— Мене ображати легко, авжеж,— спокійно сказав шофер, випускаючи з ніздрів тютюновий дим.— Тільки я не з тих, що ображаються, можна не старатись,

— Видно, що ти не з тих, які ображаються. Хто має совість — той і ображається на несправедливість. А безсовісному що? Як гусак: виліз із води, обтрусився — і вже сухий. Та то гусак, а тобі вилізи з води сухим не вдасться.

— Чому не вдасться? — Здається, шофера почало брати за живе. — Я ж тільки баранкою крутив, я не стріляв! Моє діло тут маленьке!

— За це й розплачуватимешся, — докинув Хандога.

— Та за що? — аж тіпнувся шофер.

— За те, що твоє діло маленьке, — мовив Андрій Гаркуша. — Якби твоє діло велике було, то й клопоту безголового не мав.

— Велике? Таке, як ваше?

— А чом би й ні, — з гідністю відказав Андрій Гаркуша. — Таке, як наше.

Тут із хати вийшов Гнат Васильович. І, либонь, навіть зрадів, що єгері не пішли, ще товчуться коло хати, з шофером гомонять. І коли обізвався — голос теплом забринів:

— Дарка Дмитрівна напоумила слідом за вами вийти... Куди ж це ви пішки добиратиметесь посеред ночі? Ти б, Сидоре, порозвозив їх по домівках.

— Я з радістю, — кислувато обізвався шофер.

— Спасибі, самі дійдемо, — сказав Андрій Гаркуша. — Нам тут недалечко.

— Та чого ви такі невблаганні? Я при своїх інтересах залишусь, а ви при своїх — пішки підете чи поїдете.

— Які вже є, — відказав єгер.

І коли гуртом одійшли від хати, коли в завулок звернули, Метелиця мовив:

— Здається, по щирому хотів допомогти... Й розкаювався щиро.

— Ха-ха-ха! — зненацька зареготав Андрій Гаркуша, й голос його дужий сколихнув опівнічну тишу села. — Розкаювався щиро! Та ми бачили вовка... ні, демагога в овечій шкурі! Хитрий! Його жінка фершалка, то повіз простісінько додому. Авжеж, чого до чужих везти, щоб завтра всі знали.

— То це ми в нього вдома були? — здивувався Метелиця.

— А ти ж думав!.. Він стріляний вовк, але й ми не з лопуцька.

— Дивно... Й трапляються ще отакі, як ти кажеш, демагоги в овечій шкурі.

— А чого ж, трапляються. З кожним днем усе менше, та є, не перевелись. Чого маємо попускати їм, піддаватись? На свою голову?.. От що я скажу, Петре... Славний ти хлопець, тільки чого такий м'якотілий, га? Ладен простити і правого, й винуватого. Хіба ж так годиться?

— А чи він хотів? Усе випадково сталось, а могло й не статися.

— Славний хлопець, а верзеш казна-що. Де ж випадково? Хіба він випадково в лісі опинився? Чи випадково рушницю в руках тримав? Чи випадково кабана встрілив? А в нас пальнув уже тоді, коли ми обізвались, коли втямив — па охорону наскочив. Добре, що дробиною зачепив, а могло ж бути гірше. Знаєш, то такий дріб, яким кабана вбивають, а в тебе шкіра тонша. Міг би зараз лежати отам на болоті разом із кабаном.

Обіззався Хаңдога:

— Гнатко, говорять, може лизнути руку, аж глядь — уже вкусив!

— Самі бачили, до чого вдатний, — кашлянувши, стримано засміявся Гаркуша. — А хто винуватий? Ми самі й винуваті, що спершу дозволяємо лизнути себе, а потім і зубами цапнути. Не треба піддаватись не тільки тоді, коли кусають, а насамперед тоді, коли лижуть, бо падіння людське починається не з першого, а з другого... Що, може, неправду кажу, мудрагелю мій підстрелений? — І, посміюючись, поклав долоню Метелиці на плече. В чорній смолі Гаркушиних очей зблискували вогкі скалки світла.

— Правду, — згодився Метелиця, якому вже передався несподівано веселий Андріїв настрої і недавня okazія на мить видалася смішною.

— От дивлюсь я на тебе, Петре, — вів далі Гаркуша. — Всяких людей доводилось бачити... Чесний ти, добрий, сердечний. Авжеж, гідністю не обділений. Але чому гідність твоя така спокійна, пасивна? Чому не войовнича, а якась наче... сама в собі? Гнатка ти бачив, еге ж? Скажеш, порядний чоловік? Ні, негідник. І не тихий, замаскований, а войовничий, активний. Не побоявся вистрелити. Всі хитрощі застосував, щоб нас укоськати. Не вдалось, але він завтра не вгмониться, постарается

насолити нам. Чуєш, постарається нам насолити, хоч сам винуватий. Бо така вже натура. Й хіба можна з такими ладком та тихцем? Проти таких годиться застосовувати войовничу гідність, непримиренну! А ти вже готовий простити, вибачити... Аякже, ще й сам себе винуватим вважаєш, бо, мовляв, опинився в лісі, а якби не опинився, то Гнатко й не поцілив би в тебе. Авжеж, міг би в тебе не поцілити, зате влучив би в мене чи в Хандогу. Неодмінно влучив би! Адже вистрелив після покрику? Ні, Петре, коли вже боротися зі злом, то таки боротись, а не теревені правити.

— Згода,— сказав Метелиця, радіючи, що зараз ніч і сгері не можуть бачити виразу його обличчя.— Тільки така вже натура в мене. Людське здатен побачити навіть і в негідникові, в хапузі, в сволоті несосвітений.

— Хай і так. Не всі негідники на все життя застаються негідниками, дехто знову повертається до чесного життя, значить, людське в них остаточно не пропало, людське бере гору. Але маючи діло з негідником, бачачи в ньому те людське, що не пропало, не треба заплющувати очей на мерзенне, підле, бо в цю хвилину саме воно визначає його справжнє обличчя, а не людське. Отже, треба бити нещадно по підлому, бити свідомо, щоб людське восторжествувало. Вбити підле, знищити — в ім'я людського, от!

Уже йшли через поле, Андрій Гаркуша не вмовкав — либонь, багато гніву в його душі набралось проти отих, що все своє життя хотіли б прожити криво та ще й притоптавши в багнюці не тільки свою честь, а й чужу. Хандога зрідка докидав слівце-друге, а Метелиця слухав їх і розумів, що правду кажуть; що лагідною усмішкою не подужаєш того, хто кинеється на тебе з кулаками; що бачити в негіднику людське — мало, бо треба виполоти в ньому підле, нікчемне, людиноненависницьке, яке вороже не для одного-двох, а для всього загалу... Слова говорились прості, прямі, й Метелиці аж наче незручно ставало від їхньої нещадної відвертості, незручно, що своєю вдачею спричинився до такої розмови. Авжеж, повинен мати кремій у своєму естві, повинен бути мужчиною, так, мужчиною, бо давно пора розпрощатися з хлоп'яцтвом та хлоп'ячим ставленням до світу. Так міркуючи, запальний Метелиця був певен, що вже мало чи не з цієї миті переінакшиться, зміниться, знайде твердий кремій

У своїй душі, стає мужчиною, вольовим і непримиреним, як-от вони, Андрій Гаркуша та Хандога, єгері, які й самого чорта не бояться, скрутять роги.

Так міркуючи, Метелиця відчув силу, котрою налялось тіло, відчув твердість думок, які стали чіткими та ясними, і вже був переконаний, що віднині буде тільки таким, а не іншим, що віднині навчиться шанувати в собі справжні цінності, а не фальшиві.

Поки дісталися сусіднього села, поки дійшли до Хандожиної хати — ніч поглибшала, зоряна хуртовина в небесах погустішала, кожна зірка-сніжинка чистішою стала та яскравішою. Єгері викотили з обійстя мотоцикла і, сказавши Петрові, що їдуть у ліс по кабана, миттю й зникли в темряві, і тільки ще довго чулося, затухаючи, гаснучи, гурчання мотора.

Вийшла з хати господиня, запросила до світла, в затишок, проте Метелиця, подякувавши, відмовився: хотілося побути наодинці з самим собою, з сільською тишею, з нічними запахами...

Та все-таки, мабуть, найдужче кортіло розібратись у нових своїх відчуттях, у новому розумінні свого ставлення до життя і людей... ніби потужним променем було освітлено вчинки його, наміри, добрі сподівання, освітлено так, що оголилася сама суть — однозначно правдива, пряма.

Жити треба чесно, міркував юний Метелиця. Жити треба не для себе, а для інших, бо найбільше щастя, мабуть, людина відчуває тоді, коли кожен день її словесний помислів про інших, коли відчуває духовну потребу віддати людям жар своїх пристрастей, творчу силу мозку, вірність люблячого серця. Не треба приміряти до дрібненьких учинків, до дріб'язкового животіння — слід мріяти про вчинки високі, благородні, такі, які зігріють твого товариша, батька рідного чи просто незнайому людину. Хто сказав, що не кожному дано бути героєм? Це рабське, підступне твердження, яке роззброює людину, наперед обезкрилює її, осуджуючи на тваринне існування.

В кожному з нас завжди є те, що не сьогодні то завтра виведе нас у герої, і треба щодня жити так, щоб відчувати в собі могутнє звучання цієї струни, треба свої думки, бажання, вчинки настроювати на звучання цієї музики... авжеж, на звучання цієї прекрасної, облагороджуючої музики.

Вранці, коли з Андрієм Гаркушею посіпали на мотоциклі до Салтикової Дівичі, була Петрові Метелиці впам'ятку минула ніч — здається, ще ніколи такої ночі, густо насиченої подіями, враженнями, не було в його житті. Згадувалась йому засідка на Мартошиному болоті, й перший постріл, що раптово розлігся, й вогкий доктор папороті, коли обличчям припав до землі. Все було наче справжнє — й наче неправдоподібне, особливо ж біль у плечі й кров між пальців, коли вийшов на галяву у світло фар, й так само неправдоподібною видавалась поведінка бракон'єра, заскоченого на гарячому, його гнів, погрози... й те, як були змушені навідатись до чужої хати, де Метелиці промили рану й наклали пластир. Єдине, в що йому зараз вірилось, коли їхав, видивляючи весняні поліські краєвиди, це в справжність своїх учорашніх високих думок, бо вони цього погідного ранку й на одну мить не полишали Метелицю, вивищували дух. А ще вірилось у справжність розмови, яка відбулась між ним, Андрієм Гаркушею та Хандогою, коли єгері невдовзі повернулися з лісу, відбулась у хаті за пізньої вечері. Єгері розповідали про ліс, лісників, звірів, про птаство, про всякі свої клопоти, — й перед Метелицею дедалі повніше розкривалась вдача цих людей, що почуваяться господарями на своїй землі, господарями вдумливими й чесними, синами її, а не пасинками. Були з тих людей, що в полі будуть совісними хліборобами, на річці — тямущими рибалками, а в лісі — мудрими й чесними лісниками, бо такий їхній трудовий корінь, саме той корінь, що бере соки з серця, а тому й не вирвеш його звідти ніколи...

А зараз їхали на мотоциклі, й ранкове сонце, скупане в росах, ляло довкіл свіже проміння — посувались через його лагідні, бадьорі хвилі. Й дедалі більше думалось про Ольгу, образ її все чіткіше поставав перед Метелицею, наче народжувався з небуття, і вже, здається, відчував на собі погляд її м'який, і вже усмішка уявлялась її — повільно спалахує на обличчі, мовби далека, забарна зірниця в нічних степах, і не квапиться згаснути, м'яко й протяжно мерехтить...

Катер стояв під кручею, тичьнувшись носом у глинистий берег, із-за річки, як і вчора, линуло вогке, якесь дерев'яне дудніння зозулі, щури веретенистими тілами пронизували повітря, наче відчуваючи негоду, лагідно

й мирно світився облущеною зеленою фарбою будиночок дільничного майстра,— все виглядало так, як і вчора, коли вони прибули сюди.

Й Метелиці — напродиво! — стало добре, ніби він дістався, нарешті, з далеких мандрів додому, де матиме спокій і захисток.

Андрій Гаркуша, мовивши, що здибаються за годину-дві на весіллі, сів на мотоцикла й погнав до Салтикової Дивиці через широкий луг, поцяткований де-не-де білими гусьми та кульбачками жовтих гусятка. І Метелиці стало шкода, що друг так хутко від'їхав, і навіть трохи заздрісно, що невзабарі побачить Ольгу...

— Повеселились учора? — підійшовши покрадьки, поспитав дільничний майстер Григорій Іванович. І сьогодні, як і вчора, тримався молодцювато, випинаючи вузькі груди, і позирав так само по-пташиному, перебакирюючи голову й пригуляючи то до правого, то до лівого плеча.— А чого ж, ваше діло молодецьке. І я колись міг усю ніч не спати. Нагуляєшся, а вдосвіта до худоби, й голова — мов колода, поки не перекуняєш.

— А де рибінспекція? — спитав Метелиця, киваючи на катер.— Іще відсипається?

— Якби ж то! — лукаво всміхнувся Григорій Іванович, збираючи навколо очей посічене павутиння зморщок.— До схід сонця гайнули десь. Тільки старий зостався... Чудний віщ, еге ж? Посеред ночі вийшов я падвір, бачу, щось бовваніє на кручі, вийшов удруге — знову стоїть. Підходжу — батько Небабин, мов укляк. Обізвався до нього, а він мовчить, як глухий. Отак, здається, й прокапцанів усеньку ніч... О-о, поглянь, геп іде!..

З осокорового гайка вийшов старий Небаба. Сутулуватий, опирався на палицю, й борода його, ляна, прозора, світилася сонячною пряжею. Переставляв ноги хоч і неквапно, зате легко, наче самі вопи несли висхле, немічне тіло.

— Це ж треба дожити до такого віку,— скрушно покрутив головою Григорій Іванович.

Старий Небаба пройшов мимо них, ніби в сні,— чи то зосередився в собі, що нікого не помічав, чи настроїв його розчинився в настрої довколишнього світу, злившись із ним, ставши єдиним цілим. Пройшов мимо — й наче подувом незбагненого обвіяло юного Метелицю, обвіяло, сипнувши морозцю в душу.

Дільничний майстер Григорій Іванович дивився услід старому Небабі й лукаво, й непорозуміло, й вражено. Зрештою сказав:

— Неспроста ходить, видно, чує душа щось, колотить ним...

— Душа чує? — мимоволі перепитав Метелиця.

— Авжеж... Може, й до самої себе прислухається душа... Чудні люди, оці старі... Буває, замолоду такий, що одірви та покинь, а під старість — вигоріло в ньому все лихе, де тільки й набралось доброти. Ніби за все содіяне зло хоче людина заплатити іншою ціною, догодити живим, помиритися з ними перед своєю смертю. А нащо миритись, коли однаково на той світ переставляється? Чудно... Хочуть доброї пам'яті зажити, а хіба не однаково, яка тут пам'ять по ньому залишиться — добра чи лиха?

— Таки не однаково, — сказав Метелиця, проводжаючи поглядом старого, що неквапливо йшов понад рікою. — Бо людина зостається жити навіть після своєї смерті.

— Та ну? — зацікавлено пожвавішав погляд дільничного майстра.

Метелиця хотів сказати саме про пам'ять живих, у якій зостаються добрі діла, й чим більше їх — тим надійніше безсмертя судилось людині, та... змовчав, бо здогадувався, що ці істини знають і без нього.

Де ж рибінспекція? Світилася святковою голубизною Десна, й здавалось, начебто утворює завороти на поверхні не вода, а голубизна, й так само вона — жива, непогамовна — вимальовує найхимерніші контури крутії то в одному, то в другому місці. Пливемо по дзеркалах, пригадались йому Ольжині слова. Пливемо по дзеркалах — із сивого на голубе, з голубого на блакитне. А ще пригадалось одухотворене її обличчя, погляд очей, у яких начебто особливим життям жила мінлива деснянська вода, і йому захотілось усміхнутись на той сполин, який уже став для нього дорогим і приємним.

— Ви давно вже на Десні? — поспитав у Григорія Івановича, котрий стояв так близько, що, здавалось, міг проникнути в світ його думок, у світ, куди не хотілось пускати нікого.

— Всецьке життя, — відказав дільничний майстер. — Хто коло лісу чи коло землі, а я завжди на воді. Може, мене мати народила десь у березі, га? — Поглянув

хлоп'якувато, весело, побіля очей вимережились посічені зморшки.— Правда ж, на воді інша людина, ніж коло землі? А лісник уже від рибалки відмінний і од хлібороба. Правда ж?

— Авжеж, мусив згодитись Метелиця з цим дивним спостереженням бувалого дільничного майстра. Значить, зауважував чоловік, міркував.— А чого воно так водиться?

— Хіба повинно бути інакше? — примружився Григорій Іванович.— Земля має свою силу, а вода — свою, от вона має та лиже людську душу, як хоче. Все з води живе: і риба, й людина, і птиця, й колосок. Поки вода, поти й ми. Десна без нас обійдеться, а ми без неї ні.

Бо все з води живої: і риба, й людина, і птиця, й колосок... Метелиця мовчки дивився на Григорія Івановича, котрий отут, на цій поліській землі, щедро напоєній водою, отут, на піщаних берегах древньої слов'янської річки, дійшов цієї простої, як сама вода, й складної, як та сама вода, істини. Бо все з води живої: і риба, й людина, і птиця, й колосок... Істина визріла в мозку Григорія Івановича, пробудивши не до сліпого, а до свідомого ставлення до світу природи, покликавши до активного стану розуму, до діяльності, болісного неспокою. Можливо, навіть уперше звіряє свої думки, можливо, Метелиці лише одному й пощастило почути їх, а досі Григорій Іванович крився з ними, оберігав, як сокровенний скарб...

— Забалакав тебе, еге? — поспитав дільничний майстер.— Набридли мої теревені, еге?

— Та ні,— мовив Метелиця, різко крутнувши головою, ніби струшуючи чудне паслання, що затьмарило зір.— Славно ви про воду сказали.

— Все треба розуміти — й росу на траві, й дим над бовдуром, і сиріюжку в лісі. Бо все неспроста, все звідкись та для чогось. Хіба ж ні? Я на Десні багато надумався, бо що вночі робити, коли не спиться. Ото дивишся на річку, а думки в голові самі снуються, їх у гості просити не треба.

Сказав — і до транспортного свого будиночка подався, й голову то до лівого плеча притуляв, то до правого, ніби пташиним своїм зором хотів щось вицілити, видивитись у глибині небесній.

Зоддалік посидівши над Десною, Метелиця здерся по кручі догори — й сам собі не повірив. Не повірив, бо під осоками, за будиночком дільничного майстра, стояв знайомий газик, а коло газика... Гнат Васильович. Щось розпитував у дільничного майстра, враз обоє обернулись, побачивши Метелицю, й зоотехнік заспішив до нього так, ніби скучив після довгої розлуки. Й коли наближався, то обличчя його палахкотіло такою щирою радістю, що Метелиця злякався: а що, коли зараз кинеться обіймати?

Масні щоки, масна усмішка, масний погляд — важко було й придумати солодший та доброзичливіший вираз. Метелиця дивився на несподіваного гостя й тільки одного не міг утямити: якої хвороби той так радіє? І чого опинився отут, кілометрів за сорок од місця вчорашньої огазії?

— Відпочиваємо, еге? — щасливим голосом запитав Гнат Васильович, піби неймовірно радий був, що Метелиця справді таки відпочиває. — А в нас тут місця знамениті на Десні, є де порозкошувати. От ви в містах живете, а ми тут завжди на відпочинку, ні на які курорти не треба їхати. — Й масним своїм поглядом на річку дивився, на Задесення — мало не зомлівав од утіхи.

«Й чому він такий, наче з патоки виліз? — подумалось Метелиці. — Так і жди, що зараз слова його сиропом гарчим бризнуть».

— Відпочиваємо, — стримано відказав Метелиця. — А як... ви тут опинились?

— Ох, чоловіче добрий... — І вже пригас умить, і вже погляд заткався попелястим туманцем, тільки розтягнуті губи ще поблискували солодково. — Не міг тут не опинитися, сам розумієш.

— А це ж чого? — не без посміху запитав Метелиця, вже наперед здогадуючись, що казатиме несподіваний гість. — Чи не мене шукали?

— Тебе, — щиро мовив Гнат Васильович. — Бо кого ж ще я мав шукати? Заскочив до Хандоги, а він і каже, що ви недавно з обійстя тільки виїхали. Ну, й слідом за вами, до Салтикової Дівиці. Тобі, хлопче, весілля, а мені...

— А хіба вам не весілля?

— Що ти! — скривився, мов од кислого, Гнат Васильович і замахав руками. — Яке вже мені весілля! Саме тільки гірке похмілля, ось! — Підступив ближче до

Метелиці, довірливо взяв за лікоть, підштовхуючи злегка — давай, мовляв, одійдемо трохи вбік. А що Метелиця не зрушив, то Гнат Васильович, розмовляючи, ще якийсь час не відпускав його ліктя.— Цілісіньку ніч спати не міг. Та про який сон я кажу — навіть не лягав! А Дарка Дмитрівна... О, ти не знаєш моєї Дарки Дмитрівни! Кришталевої чистоти жінки... Совісна, правдива! Й вона теж не спала до світанку. Господи, та чи вартий кабан отаких переживаць! А що вже за тебе переговорили... Винуватий, повністю усвідомив, каюсь, та чи кається змис всю ганьбу?.. Ну, як там твоя рана, болить? — поспитав, наче схаменувшись, і враз на обличчі зацвіла така багата, щира гама жалості й співчуття, що Метелиці аж незручно стало — зпову, як учора в лісі,— що спричинився до такої веремії песпогаданої.

— Так собі,— мовив, бо й справді відчував лише тупе пиття.

— От і добре, от і добре,— засокорів Гнат Васильович.— Рапа дрібенька, авжеж, та й хіба то рана? Дряпнуло, нема про що говорити. Але,— вдарив кулаком себе в груди,— як я міг! Сам знаєш, не в тебе стріляв, бо й не бачив, а так, навмання, навздогін стаду,— ну, думаю, може, ще одного вцілю. Коли в голові потьмариться, то не тільки очі сліпнуть, а й розум. Аж самому не віриться... Знаєш, совість моя ніколи не простить мені такого, а совість людська — невідкупний суддя, з нею не столкуєшся, не закалимимш.

Метелиця, слухаючи, пригадував учорашню розмову з Андрієм Гаркушею, його різкі та жорстокі в своїй правдивості слова про те, що проти войовничого зла, котре розмахує кулаками, так само треба виступати непримиренно. Пригадував Метелиця й свої високі помисли про те, що жити слід не для себе, а для інших, що не годиться примірятись до дріб'язкового животіння — годиться мріяти про вчинки благородні...

Все це пригадував Метелиця, та зараз... стояв перед ним Гнат Васильович — живий, у плоті, зі стомленими від безсоння очима, непоголений, краватка зсунулась убік, запобігливий та догідливий, людина, що, здається, щиро усвідомила свій гріх,— і Метелиця вже ладен був простити йому і вчорашній постріл, і брутальну поведінку, бо хіба ж саме не по таке прощення добився той сюди?

— Аж не віриться, що я здатен... Хіба то я?.. Ні, неправда, не можу я піднести руку на людину, чуєш, не можу...

Метелиця мовчав.

— На всяке покарання згоден, на будь-яке стягнення. Заслужив! Але найважчі муки — це муки власного сумління. Ні, ти й не чув про таке... Знаю, важко простити, але не май на мене гніву, прости. Сам себе прокляну, руки повідрубую, коли ще потягнуться до рушниці. Не хочу занапацати ні когось, ні себе. Браконьєрство гірше самогону, бо воно не тіло, а душу розбещує, мозок убиває твій, а не якусь там пташку.

«Простити — це не тільки змилюватись над оцим Гнатом Васильовичем, котрий зараз стелеться перед тобою, а примиритися зі злом у всіх його проявах. Це, власне, згодитися з тим, що в тебе стріляли, згодитися, щоб завтра знову вистрелили в тебе, чи в Андрія Гаркушу, чи в Хандогу. Й не просто вистрелили, а навіть убили, бо тут не вгадаєш — пощастить урятуватись чи ні».

Так міркуючи, Метелиця сповнювався все більшою певністю, що хочуть його ошукати й він нізащо не повинен піддатись на ошуканство, бо тоді зрадить не тільки себе, а й друзів своїх, а й усе те святе, в що вірить і перед чим схиляється.

— Гора з горою не сходиться, а ми... а ми от здибались. Та хай западуться всякі непорозуміння, чи не правда?.. У мене син отакий, як ти, працює в Києві, в обласному аптечному управлінні, часом це зустрічались?

А що Метелиця заперечливо похитав головою, то Гнат Васильович палко запевнив:

— Зустрінетесь! Дам адресу, напишу записку, він тобі всяких ліків дістане, а найперше тих, що по аптеках ніколи не водяться.— Знову роздвів, ніби Метелиця вже пристав на його пропозицію, ніби вже й адресу тицьнув у його руки. Метушливо потупцяв коло Метелиці, немов бажаючи обійняти, тільки не зважився, то обернувся на свій газик, помахав рукою, і скоро вже машина стояла коло них.

— Доброго дня,— привітався шофер, наче з добрим своїм знайомим. Погляд світився і провинною, й доброю, й згодою виконати будь-яку чужу примху.

— То сідаймо,— весело гомонів зоотехнік.— Уже не так рано, зголоднів, мабуть, хлопче, то тут проскочимо

в одне місце, на машині зовсім близьенько, а я вже тобі розкажу, як у нас полюють. А є, є! Хіба з мене мисливець? Так собі, тьху — та й усе, навіть курку зарізати не годен. Ні я, ні Дарка Дмитрівна, то' когось із сусідів кличемо на поміч, аякже.

— Не поїду,— твердо сказав Метелиця, прямо дивлячись у метушливі, з хитруватими іскринками, з уникливим поглядом очі Гната Васильовича.

— Та чого б не поїхати? — сумовито й докірливо, паче до рідного сина, завсміхався Гнат Васильович.— Зовсім близьенько, а там і побалакаємо.

— Хіба ви не все сказали?

— Все? — паче оторопів.— Хіба ж усе переговориш? Цілого життя не вистачить. Ну, гайда, знаю славу місцинку біля річки. А ні, то можемо й тут, коло хатини посидіти, я прихопив із собою і свіжененького, й міцненького.

— Ні,— вже впевненіше повторив Метелиця, відчуваючи, що тепер ніяка сила не зламає його волі.— Я поспідаю зі своїми товаришами.

— Гаразд, і я почекаю товаришів, бо куди поспішати. Познайомимось, поговоримо, як між людьми водиться... А де ж вони, скоро навідаються?

— Не ждїть,— сказав Метелиця.— Мої товариші вчора не захотїли вечеряти з вами, то нині відмовлятьсґя й сїдати.

— Так-так,— мовив Гнат Васильович і вмовк на якусь мить, паче виважуючи почутї слова. А, виваживши, спохмурнів, пропала солодкавїсть у поглядї, й не було вже патоки ні в блиску одутлуватих щїк, ні в усміщї,— наче сїрим попелом усе покрилось. І вже іпшим голосом — жорсткуватим, неприємним — поспитав: — То як же ти свїдчитимеш?

— Так, як було,— твердо відказав Метелиця, потай радіючи за свою впевненїсть, прямоту, за те, що не лицемїрить ні з ним, ні з собою, що здатен незмигливо дивитись у чужї очї, в яких уже застиг колючий холодок.

— І таки посвїдчиш?

— Авжеж.

— То, значить, ище зустрїнемось?

— Чому б і ні? Самї сказали, що тїльки гора з горою не сходиться...

Гнат Васильович, не дослухавши, смикнув дверцята машини, сїв незграбно, важко. Було в нього скривджене,

зле обличчя, наче гірко обманувся чоловік у найкращих своїх сподіваннях, обманувся через чужу підступність і бездушність. Машина відразу рвонула з місця, застрибала по горбочках, і ось уже з-під її коліс урозтіч бризнули гуси, наче крилаті клапті білої піни.

Й Метелиці мовби камінь зсунувся з грудей, відчув полегшу велику. Бо не тільки не піддався на вмовляння, не тільки поборов чужу волю підступну, а й самого себе переміг. Ще не усвідомлював до кінця наслідків цієї перемоги, та був радий, що з поїздки по Десні привезе з собою й цей тріумф, про який знатиме тільки сам.

Підійшов дільничний майстер — він, либонь, зоддалік стежив за ними.

— Знайомі? — поспитав, перехилиючи голову до правого плеча. — То чого так хутко поїхали?

— Не по дорозі нам, батьку, того й утекли, — відказав Метелиця, не бажаючи вникати в подробиці. — У них колеса, їм по землі, а нам уперед тільки по воді.

— Та то так, — згодився Григорій Іванович, усім своїм добродушно-лукавим виглядом даючи знати, що розуміє Петрову уникливість. — А тільки я десь бачив отого, що гопки ставав коло тебе, руками розмахував, як опудало на вітрі...

Метелиця засміявся й дедалі реготав усе нестримніше. Дільничний майстер зачудовано поглипував, зламавши сіренькі острішки брів, а потім і собі всміхнувся.

— То, кажете, гопки ставав?

— Авжеж, гопки, — повторив Григорій Іванович, такти й не відаючи, чому стало Метелиці весело.

Мотор умовк, і «бджілка», збавляючи біг, пристала до берега, якраз коло катера. Спершу стрибнув на пісок Шелемех — у високих чоботях, халяви яких сягали далеко за коліна, у заяложеній куфайці, в чорному береті. Підтягнув човен на суше, прив'язав ланцюгом до поваленого дерева. Слідом за ним у човні звівся Небаба-капітан, згорнув якусь сітку і, взявши на оберемок, поніс на катер.

І, на превелике здивування, останнім із човна зійшов Сулима.

Навіть очам своїм не повірив Метелиця — невже? І як вони опинились утрюх на «бджілці»? Що за сітку поніс капітан на судно? Невже разом виходили на ранкову ловлю риби?

Сулима ступив на берег і, непоказний, з міцно стиснутими вустами, заклав руки за спину й стежив то за Шелемехом, то за Небабою, що затіяв мити палубу — відром на мотузку витягував воду з Десни, хлюпав на палубу, потім тер її шваброю.

Шелемех підійшов до Метелиці, привітався за руку. Сіра смага покрила пересохлі губи, що наче потоншали та знекровіли за нинішній досвіток.

— Як з'їздилося? — поспитав, і погляд його зостався крижаним, колючим — мабуть, на ріці сталося щось таке, від чого мав затвердіти, охолонути.

— Не обійшлося без усяких дивовиж, — мовив Метелиця, відчуваючи, що стомився, що зараз не годен мальовничо розказати про все те, що побачив, що відбулося з ним. Ну, гаразд, розповість пізніше.

Запитливо кивнув на Сулиму: в чому річ, що звело вас до купи.

— А-а, — лукаво примружився Шелемех і нічого не відказав.

— На дощ парить, — мовив дільничний майстер, підходячи ближче. — Та й не спалось уночі, завжди мені в попереку ламає перед грозою... Слава богу, в цьому році рясні дощі перепадали, не те що торік чи позаторік. Ярина посходила, й озимина, значить, будемо з урожаєм. Аби вродило, а при теперішній техніці не пропаде, кожна зернина в засіки ляже. Колись як? Колись і врожай добрий, та спробуй збери весь, коли і рук обмаль, і машин не густо. А нині якби тільки родило... Коло землі по-хазяйському ходять, навчились, землі тепер і догляд весь, і пильне око... Коли б ще до річки так само по-хазяйському взялись.

— І до річки, батьку, беруться, — буркнув Шелемех.

Сулима розімкнув руки, складені за спиною, й здерся по кручі нагору.

Був не те що сердитий, а якийсь... пригноблений, змучений, наче відчував свою приреченість. Дрібненьке, з кулачок, обличчя берегло застиглий — ще з ріки привезений — кислий вираз.

Сулима спинився коло гурту, й запала напружена мовчанка. Шелемех і Метелиця дивились, як Небаба-капітан мие палубу. Тільки дільничний майстер одвернувся, і на губах його здригався усміх — нестримний, молодесенький.

— То, значить, на весіллі погуляли й на річці повеселились,— обізвався Сулима, у землю втупившись, наче й ні до кого не звертаючись.

— А чого ж, скрізь устигли,— згодився Шелемех.

— Важка, хлопці, служба у вас, собача,— зі знущальним співчуттям проказав.

— Звісно, собача, бо діло доводиться мати з людьми не завжди.

— Авжеж,— покірно проковтнув образу Сулима.— Та тільки не щодня ваша буде згори.

— Щодня,— сердито пообіцяв Шелемех.

— То, значить, знову чекати вас на весіллі, чи як? Із хлібом-сіллю, як найдорожчих гостей зустрічати, чи як?

— Ми собі ні хліба не випрошуємо, ні солі. Самі знають люди, як пригощати нас.

— То приходьте, пригостимо,— й без тіні погрози в голосі припрошував Сулима, тільки ж недобре щось було в його застиглому, напівживому обличчі.

— І молодому спасибі, й молодій — славна пара, гарно погуляли в них. У чесних людей і цвіла цілушка смачна, а що вже про весільний коровай казати!

— І всім ви отак оддячуєте, як мені? До вас із одкритим серцем, а ви...

— Слухай, Сулима,— вище підвів голову рибінспектор, насуплюючи брови.— Ми з'ясували з тобою стосунки? З'ясували. До Салтикової Дивиці довели? Довезли. Про все перебалакали? Перебалакали. То якої ще хвороби треба? Я сьогодні стомився. Та й ти зморений. Бо обоє встали раненько, обоє й не подрімали після гульні як слід. Га? Давай розійдемося по-доброму. А ти подумай про те, щоб більше не попадатись.

— А таки не попадусь,— одказав Сулима та й почвалав геть розбитою ходою.

— Скільки б курка не бігала з яйцем, а таки знесеться десь, еге? — мовив дільничний майстер Григорій Івашович.— Завзятішого за Сулиму не знайдеш не тільки в Салтиковій Дивиці, а й по всіх усядах. Такого пічим не злякаєш.

— Сам злякається, ще й іншим закаже. І не тільки він, а й такі, як Півтораївана.

— Е-е, Півтораївана ще важче схопити за руку, ніж Сулиму.

— Схопимо, бо довгі руки має. Сьогодні одного, завтра другого, а тільки ніде від своєї долі не втечуть. Самі собі долю вибирали, самі й розплачуватимуться. Не було безборонного злодійства й не буде.— Видно, душа Шелемехова вже відтерпла, крига в очах скресла й танула.— Ти ж бач, браконьєр-академік! І він рибу любить, а тому й ловить її, винищує! І він Десну знає, як свою долоню. Ну, добре, знає, де ховатися, зате ми знаємо, де засісти на нього.

— А як пощастило обдурити? — запитав Метелиця.

— Ох і щастя у нас! — усміхнувся Шелемех, зовсім, видно, отямлюючись і стаючи самим собою — м'яким та лагідним поліщуком.— Пам'ятасш того Максима, що вчора на весіллі, в садку, толкував з дядьками за рибгоспи, що ото Півтораіванові залив правди за шкуру? Ну, він і вивідав, що Сулима збирається на рибу, сказав мені... Сулима ж учора підпив, то й проговорився... А з чорта хитрий! Ще б пак! Рибінспекція гуляє на весіллі, випила добру чарку, на річку, звісно, не поткнеться, бо голови на похмілля тріщатимуть, то чом би не половити рибки, скільки заманеться! Чом би не половити рибки та не поглузувати з дурної рибінспекції, що хропе без задніх ніг! Та не на таких наскочив! Ми знали, куди припливе, на старе місце, то вже й чекали там. Сховались у верболозах, ще й по цигарці не встигли викурити, а він уже тут як тут. Ну, ми дозволили йому сітку занурити у воду, але й однеї рибки він у нас не зловив! Ха-ха, побачили б ви його морду, коли ми вигулькнули з верболозів, коли накрили! Сподівався ошукати нас, а ошукався сам. То ми на нього й протокольчик одразу, тепер два маємо — вчорашній і сьогоднішній, один від одного цінніший. Уже не відкрутиться, хоч би й вивертався вужем. Але ж і впертий! Зоставив свого човна в березі, а сам до нас пересів і всю дорогу канючив та впрошував, а чого вже тільки паобіцяв! До останнього менту не вірив, що не вдасться вблагати, що не помилуємо. А чого ж, міряє всіх своєю міркою, іншої в нього нема. Нема, то буде, ми йому поможемо знайти, втямить, що світ не такий, як йому здається, а такий, як ми хочемо... Дійшли руки до Сулими, дійдуть і до Півтораівана, бо одного вони поля ягоди, закваска в хлопців та сама, злодійська. Ти ж бач! — Із якоюсь веселою злістю здивувався Шелемех, аж ногою притупнув завзято.— Хотів нас умовити, купи-

ти хотів. Та наш начальник рибнагляду що мені казав недавно? Славний дядько, у війну командував партизанським з'єднанням на Вінниччині... То казав, що життя своє в мої руки віддав би й пітрохи не боявся б за нього, бо я з тих, кому вірять до смерті. А оцей... Тьху, та й годі! — Й Шелемех плечем дразливо пересмикнув, і кулака стиснув так, наче давив щось. — Оце, думаєте, Сулима зараз до кого побіжить? До свого сусіда, Грицька Могильного, що в них отут за дільничного інспектора. Ми вчора казали, щоб разом із нами нині виходив на річку, Грицько пообіцяв, бо пообіцяти легко, а вдосвіта чекали — не з'явився, й зараз не видно. От присягнувся, що ми попливли в один бік, а він у другий!

— І допоможе дільничний Сулимі чи ні? — поцікавився Метелиця.

Григорій Іванович хитрувато всміхнувся, голову до плеча тулячи, в небо дивлячись, а Шелемех, гмукнувши гнівно, сказав:

— Ну, чим він зможе допомогти? Нічим, бо ми протокол не порвемо й сітки не віддамо, хай навіть позбираються тут усі архангели просити. Але ж Могильний який, га! Могильний і поспівчуває, й пообіцяє, потім вдаватиме, що клопочеться, що слово замовив людині вірній. І лише згодом зізнається, що нічого не вийшло.

— А навіщо брехати? Хай би не брався, хай би зразу сказав...

— Ха-ха! — зареготав Шелемех, уже остаточно отямишись, пожвавішавши, безтурботністю сповнившись та веселощами. — А чом би й за носа не поводити Сулиму? Вони ж сусіди, то хай думає той, наче й справді хотів допомогти, тільки не вдалось. Можна й збрехати, якби добросусідство зберегти, щоб ворогами не стати на все життя. Могильний тільки до чужих браконьєрів строгий та невблаганний, а своїх старається не помічати. Правду сказав: сьогодні він інспектор, а завтра ніхто, бо можуть пагцати в шию, і наженуть. А зі свого села виїжджати не збирається, жити йому й далі з тими самими людьми.

— А вихід є? — спитав Метелиця.

— Вихід є. Не всі такі, як Могильний. Взяти на його місце хлопця молодого, завзятого, комсомольця, що й рідного батька за руку схопить, коли слід... Може, такий навіть браконьєрів не ловитиме, бо переведуться вони від страху перед ним.

— То що, рушимо? — поспитав, підходячи, Небаба.— Погостювали, треба й честь знати.

— А треба, — згодився Шелемех. І до дільничного майстра, простягаючи руку для потиску: — Ну, батьку, спасибі за добрі слова, за все. Світіть вогні на річці, а ми вже по тих огнях знайдемо дорогу. Гарний ви чоловік і з кожним роком усе кращій.

— Ага, з кожним роком усе кращаю,— сміявся Григорій Іванович, випинаючи худенькі груди.

— Коли рушаємо? — не міг отямитись Метелиця од почутого, здивовано поглядаючи то на інспекторів, то на дільничного майстра. Був певец, що невдовзі зберуться й утрюх підуть на весілля до Марійки та Юрка Дженджуристого, бо ж нині неділя, там таку свайбу гратимуть! І хіба він може податись геть, не побачивши Ольгу? Адже вчора, коли ввечері виїжджав у лісництво, казала йому не баритись, адже чекав... навіть поцілувати обіцяла!

— В дорогу рушаємо,— відказав Небаба, дивлячися своїм важкуватим, наче заболоченим поглядом. — До Новгород-Сіверського далеченько, поки туди доплугаємось, поки назад. Пора!

— А на весілля вже не підемо? — осмілився прямо запитати Метелиця.

— На весіллі й справді добре, та тільки ж начальник рибнагляду послав нас сюди не на гулі. Погостювали — пора й честь знати. А якщо ти хочеш, то лишайся, самі попливемо.

— Ні, ні, що ви! — поспішно мовив Метелиця, наче побоюючись, що Небаба ось-ось проникне в потаємний хід його думок, зрозуміє бажання, почуття.— Я тільки з вами!

— То й гаразд. Не покаєшся, коли пройдеш угору по Десні.

— Авжеж, не покаюсь,— без щирої віри в свої слова відказав Метелиця, якому про інше думалось.— Із гарними людьми я вчора подружився на весіллі. Чи ще вдасться зустрітись з такими, як Андрій Гаркуша, егер отой, як дядько Максим?

— А чом би й ні? — спокійно відказав Небаба.— Хіба угору по Десні більше нема людей?

— Є, авжеж,— згодився Метелиця.— Але навіть не попрощались, наче втекли...

— Ох, і тягне тебе на весілля! Чи не закохався часом у когось? То зоставайся!

— Ні, ні, я з вами,— поспішно мовив, хоч з великою радістю й зостався б у Салтиковій Дівиці.

— Ще не на одному весіллі погуляєш. Та й свого, мабуть, іще не зіграв, еге?

— Куди мені квапитись,— удавано безпечно відказав.

Небаба попрощався з дільничним майстром і почав спускатися з кручі до катера.

А Шелемех одкликав Метелицю вбік і, граючи жмурами у злагіднілих по-весняному очах, запитав дружньо, довірливо:

— Запала в серце моя сестричка? — І, не дочекавшись відповіді, сказав: — Я попереджав тебе, що вона не одному голову закрутила, то слід бути обережним із нею. І хитрим — не дуже впадати коло неї, тоді вона більше думатиме про тебе... Навіть добре, що ти отак зникнеш раптово, не попрощавшись. Адресу ж її знаєш, в педагогічному вчиться. З дівчатами без дипломатії не обійдешся, я колись цю школу пройшов од початку до кінця... Веселіше, чуєш! Із Ольгою так просто не можна, треба вміти завоювати її. Ні, вона славна дівчина, не подумай чогось там, а тільки без дипломатії тобі нічого не світить. Ну, чого мовчиш? Може, не віриш? Та стривай, іще повіриш, іще й подякуєш мені за добру пораду... Ну, Григорію Івановичу, щасливо зоставатись!

Дільничний майстер дивився їм услід, одхиливши голову назад, до правого плеча.

А може, й справді слід було залишитись?

Метелиця, стоячи на палубі катера, дивився, як хутко віддаляється круча, де видно тонку постать Григорія Івановича, як ховається за деревами транспортний будинок, пофарбований у зелене... мовби все западає в небуття, в минуле, але чому так неправдоподібно швидко?

Боліло Метелиці в самісінькій душі, бо їхав ізвідси проти своєї волі. Багато перебалакав із Ольгою, але найголовніше, либонь, так і не було сказано. Метелиця зараз і сам до пуття не відав, у чому ж полягає те найголовніше, що він мав іще вповісти, не відав, як би Ольга поставилась, та все ж здавалось, що, поїхавши отак, не попрощавшись, наче втікши, він втратив щось невлотно прекрасне і, напевне, втратив назавжди. Бо чи вдасться

ще колись повторити отой нічний похід через ліс, у вирі солов'їних пісень, чи вдасться ще колись отак іти через весняне поле, чи пощастить зазнати подібних почуттів, пережити хвилини, коли відчуваєш у чужому естві щирий відгук на свою сердечність і ніжність, коли переживаєш закоханість, радісно підозрюючи, що тобі таємно відповідають взаємністю?!

Поблизу й далеко попереду Десна розстилала гладенькі водні сувої, й ті сувої міняли своє забарвлення, й Метелиці несподівано знову пригадалися Ольжині слова, мовлені — коли ж це? — позавчора, авжеж, позавчора (а здається, наче проминула цілісінька вічність, сповнена тривоги, переживаць — то зворушливих, то гірких), забрили слова Ольжині... пливемо по дзеркалах... пливемо по дзеркалах — із сивого на голубе, з голубого на блакитне...

Шелемех прудко обігнав катер на своїй «бджілці». Обернувся на коротку мить, підніс догори кулак, ніби наказував Метелиці триматись, і вже полинув-погуркотів уперед, а за човном його двома срібними сомовими вусами розходились хвилі, сягаючи берегів...

А може, й справді слід було зостатись, билося в свідомості, одсвяткувати нинішній день, а потім наздогнати рибінспекцію на попутній машині, умовившись паперед про місце зустрічі, — скажімо, десь у Макошині чи в іншому паддесняпському селі?

Вийшов на палубу старий Небаба, поставив складаного брезентового стільчика на металевих ніжках, сів. Пружний річковий вітерець заіскрився, засяяв у його вибіленому ляпому волоссячку, в начісці м'якої бороди. Так сидів старий, дивився перед собою, а потім, зловивши запитливий погляд Метелиці, сказав голосно, бадьоро:

— Славна річка, любо-дорого на серці! Ніяк надивитись не можу, все мало та мало!

— Ще надивитесь, — одказав Метелиця, втішений, що той обізвався. — Поки до Новгорода-Сіверського допливемо, потім назад... Іще надивитесь!

— Аби ж то, — непевно покивав головою старий Небаба і вмовк.

Слалась у далечінь прадавня річка, несучи в своїх берегах розплавлену небесну голубизну, несучи розілляте сонце, переблиски його живі, срібні. Слалась у далечінь вічною незбагненною мелодією, звучання якої — радісне,

урочисте — можна було, здається, почути, тільки слід було тонше наструнювати свій слух.

Чи ото, вмовкши, заглибившись у єство своє, старий Небаба не прислухався до відголосу тієї мелодії у серці своєму?

Вода мерехтіла, вода світилась різними барвами, вода міняла настрій, де всміхалась по-дитячому щиро, а де стриманіше, вода наче пісню співала весь час, пісню, в якій вона жила так само, як у річці, авжеж, так само, бо линула вона в пісню прямисінько з оцих деснянських берегів, линула, линула...

Зміст

Бережанські портрети 5
Тепла осінь у Бережанах 121
Тече ріка 191

Гудало Євгеній Філіппович

БЕРЕЖАНСКИЕ ПОРТРЕТЫ

Повести

Издательство «Радянський письменник»

(На українском языке)

Редактор Г. Т. Крижанівський

Художник Р. М. Багаутдінов

Художній редактор Н. В. М'яскоvsька

Технічний редактор В. В. Чала

Коректор А. М. Голик

Здано на виробництво 14/XI 1974 р. Підпи-
сано до друку 4/II 1975 р. Формат
84×108¹/₃₂. Папір № 2. 9¹/₂ фіз.-друк. арк.,
15,96 ум.-друк. арк., 16,74 обл.-вид. арк.
БФ 28087. Тираж 30 000. Зам. 1305.
Ціна в оправі 64 коп.

«Радянський письменник», Київ,
бульвар Лесі Українки, 20.

Книжкова фабрика «Атлас»
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР,
Львів, Зслена, 20.

64 коп.

